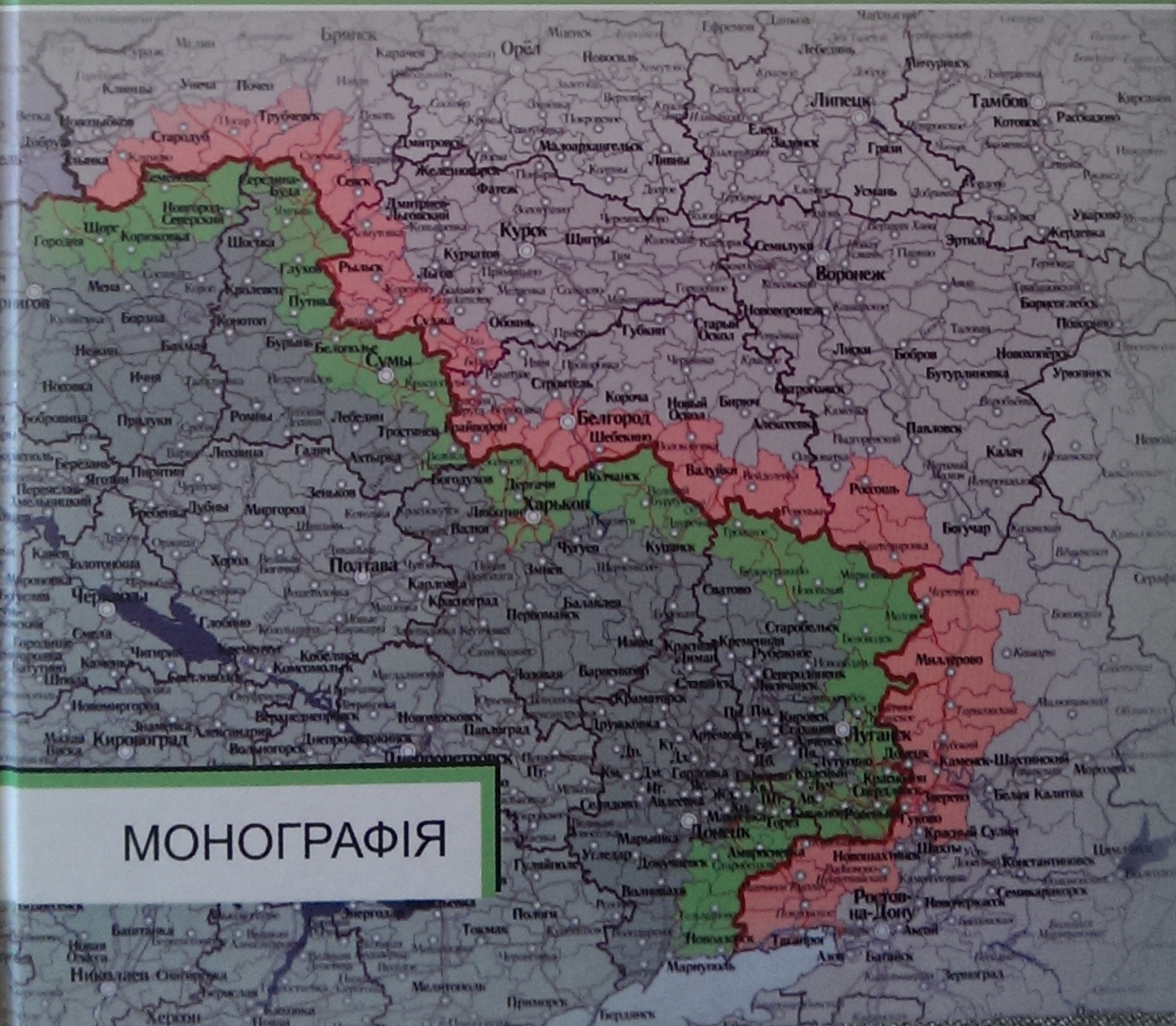

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ
ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО:
СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ**

За редакцією д-ра геогр.наук, професора Голікова А.П.

Монографія

Харків–2013

УДК 339.942(477:470+571-04)

ББК 65.046.2

...Г 60

Авторський колектив: П. Т. Бубенко, А. П. Голіков, Н. І. Гончаренко,
Н. А. Казакова, О. В. Ханова, П. О. Черномаз,
М. В. Шуба

Рецензенти:

декан факультету післядипломної освіти і заочного навчання
Харківської національної академії міського господарства,
д.е.н., проф. **А. Є. Ачкасов;**

завідувач кафедри соціально-економічної географії і
регіонознавства Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна, д.геогр.н., проф. **Л. М. Нємець;**

завідувач відділом проблем розвитку регіональної економіки
науково-дослідного Центру індустріальних проблем
розвитку НАН України, д.е.н., проф. **О. М. Тищенко.**

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 4 від 25 лютого 2013 р.)*

Українсько-російське транскордонне співробітництво: сучасний стан і перспективи : монографія / Н. І. Гончаренко, О. В. Ханова, М. В. Шуба та ін. / За ред. проф. А. П. Голікова. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 236 с.

ISBN

Викладені результати дослідження співробітництва прикордонних регіонів України і Російської Федерації у соціально-економічній сфері. Розкриті проблеми, що існують у ній на сучасному етапі розвитку українсько-російських відносин. Здійснена спроба розробити механізм, покликаний підвищити ефективність транскордонного співробітництва на базі використання євро регіонів.

Монографія призначена для широкого кола читачів, що цікавляться українсько-російськими відносинами в галузі транскордонного співробітництва, фахівців з регіональної економіки та міжнародних відносин.

УДК 339.942(477:470+571-04)

ББК 65.046.2

ISBN

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2013

© Літвінова О.О., макет обкладинки, 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА	7
1.1 Теорія регіоналістики як основа транскордонного співробітництва.....	7
1.2 Міжрегіональне транскордонне співробітництво з позиції теорії інституціоналізму	13
1.3 Структура транскордонного співробітництва: моделі та тенденції розвитку.....	16
~ ~ ~ 1.3.1 Моделі прикордонної співпраці	16
~ ~ ~ 1.3.2 Вплив тенденцій європейського територіально-просторового розвитку на транскордонне співробітництво	21
1.4 Регіон як ключове поняття міжрегіонального транскордонного співробітництва	25
1.5 Єврорегіон як форма та інструмент міжрегіонального транскордонного співробітництва	34
1.6 Методологія та методи дослідження транскордонного співробітництва .	41
~ ~ ~ 1.6.1 Методологія дослідження транскордонного регіону як територіальної суспільної системи	41
~ ~ ~ 1.6.2 Методи дослідження процесів транскордонного співробітництва	52
РОЗДІЛ 2 РЕГІОНАЛЬНА ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ	64
2.1 Діагностика соціально-економічного стану українсько-російського порубіжжя	64
2.2 Підсумковий індекс соціально-економічного розвитку регіонів українсько-російського порубіжжя	82
2.3 Провідні галузі виробництва українсько-російського прикордоння.....	89
РОЗДІЛ 3 ПЕРЕДУМОВИ І СУЧАСНИЙ СТАН ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ....	94

3.1 Проблеми функціонування державних кордонів.....	94
3.2 Формування українсько-російського прикордоння та розвиток міжрегіонального співробітництва.....	102
3.3 Українсько-російське міжрегіональне транскордонне співробітництво на сучасному етапі	110
РОЗДІЛ 4 ФОРМУВАННЯ КАРКАСУ ЄВРОРЕГІОНІВ НА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ	118
4.1 Єврорегіон «Дніпро».....	119
4.2 Єврорегіон «Слобожанщина»	122
4.3 Єврорегіон «Ярославна».....	129
4.4 Єврорегіон «Донбас»	133
РОЗДІЛ 5 ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДОВГОТРИВАЛОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ.....	137
5.1 SWOT-аналіз українсько-російського міжрегіонального транскордонного співробітництва	139
5.2 Концептуальні засади та стратегія довгострокового транскордонного співробітництва між Україною та Російською Федерацією.....	144
5.3 Підвищення конкурентоздатності регіональних економік.....	170
5.4 Механізми здійснення довгострокового транскордонного співробітництва та інструменти їх реалізації.....	193
~ ~ ~ 5.4.1. Моделі просторової організації територій	210
~ ~ ~ 5.4.2 «Розумний кордон» як інструмент підвищення ефективності транскордонного співробітництва	213
ВИСНОВКИ.....	219
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ.....	223

ВСТУП

Зустріч президентів України і Росії в Глухові 17 вересня 2010 р., на якій обговорювалися питання прикордонного співробітництва двох країн, підтвердила актуальність і необхідність якнайшвидшого вирішення питання відносно транскордонного співробітництва. Як відзначив у ході зустрічі Президент РФ Д. Медведєв: «...потрібні розумні правила, які дозволяють нормально перетинати кордон. Зараз же під час перетинання кордону залишається дуже багато бюрократії. Зайві вимоги, хамство, приниження... Наше завдання як президентів створити розумні правила регулювання в цій сфері».

Транскордонне співробітництво як форма міждержавної інтеграції та інтенсифікації зв'язків прикордонних регіонів займає важливе місце в системі міжнародних зв'язків. Особливого поширення таке співробітництво набуло у вигляді єврорегіонів, що полягає в об'єднанні прикордонних територій з метою їх подальшого розвитку, взаємної (насамперед економічної) інтеграції і найбільш ефективного вирішення спільних проблем.

Розвиток транскордонного співробітництва при збереженні специфіки, самобутності та індивідуальності кожної зі сторін значною мірою дозволяє успішно вирішувати локальні проблеми, максимально використовувати національний потенціал, поступово згладжувати рецидиви периферійності у соціально-економічному розвитку окремих територіально-адміністративних одиниць тощо. У даний час у транскордонних регіонах виникає безліч спільних проблем в екологічній, транспортній, економічній, культурно-освітній, соціальній та інших сферах, для вирішення яких необхідно об'єднувати зусилля.

Російсько-українське транскордонне співробітництво поки значно обумовлено спадщиною радянського періоду – необхідністю відновити традиційні господарські, транспортні, культурні та інші зв'язки. Грає роль і безумовна культурна близькість не тільки між населенням, але й політичними елітами прикордонних регіонів. Намічаються, однак, і перші ознаки чіткого усвідомлення вигод прикордонного положення, наприклад, транзиту,

посередницьких функцій, формування коаліцій прикордонних областей на основі спільності інтересів.

Таким чином, аналіз сучасних особливостей та виявлення перспектив розробки розвитку прикордонних регіонів у рамках транскордонного співробітництва базується на аналізі конкретних факторів для оцінки його ефективного розвитку і є актуальним науковим завданням. Крім того, результати аналізу і прийняті на його підставі рішення повинні фіксуватися і накопичуватися, тому що структурований накопичений досвід (база знань) є основою стратегічного управління.

У монографії широко використані праці таких учених, як П. Беленький, В. Будкін, П. Герич, А. Голіков, В. Дергачов, М. Долішній, Г. Кулешова, А. Кірюхін, М. Козоріз, Н. Корсунова, П. Луцишин, В. Ляшенко, М. Мальський, Ю. Макогон, Н. Мікула, К. Немець, Л. Немець, В. Євдокименко, С. Пирожков, І. Студенніков, Т. Терещенко, П. Черномаз, О. Яковчук та багато інших, які присвячені проблемам транскордонного співробітництва.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Аналітичний огляд праць з теоретичних засад економічного розвитку дає підставу вважати теоретико-методологічним підґрунтям дослідження транскордонного співробітництва загальну теорію постіндустріального суспільства, яка інтерпретується через прикладні аспекти теорії інституціоналізму, регіоналістики та регіональної економіки, конкурентних переваг, міжнародної економіки та міжнародної інтеграції. В основі дослідження лежить системний підхід.

З позицій теорії постіндустріального суспільства транскордонне співробітництво сприяє досягненню чотирьох свобод:

- вільного руху людей, товарів, послуг, капіталів;
- розширює можливості отримання благ за рахунок діяльності транскордонних ринків;
- прискорює формування громадянського демократичного суспільства;
- сприяє підвищенню якості життя мешканців прикордонних територій.

1.1 Теорія регіоналістики як основа транскордонного співробітництва

Регіональна наука (Regional Science), або регіоналістика чи регіонологія, сформувалась на Заході у середині минулого сторіччя завдяки працям У. Ізарда [1], який ініціював створення Асоціації регіональної науки (Regional Science Association). Цей науковий напрям повністю охоплює регіональну економіку, намагається вивчати регіони як цілісні системи, надаючи перевагу міждисциплінарним дослідженням.

Визначення регіонології, що подається А. І. Сухарєвим [2], характеризує науку, що вивчає закономірності системного екологічного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку

територіальних соціумів (спільноти людей), форми і методи регулювання цих процесів. Регіонологія досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території. У нашому дослідженні такою конкретною територією зі своєю специфікою є транскордонний регіон. Тобто, з одного боку, транскордонний регіон досліджується регіонологією.

Як узагальнює А. П. Гранберг [3], регіональна економіка вивчає економіку регіону, точніше економіку окремих регіонів: об'єктивні передумови економічного розвитку регіону (географічне розміщення, природно-ресурсний, демографічний, виробничий потенціал), виробничу структуру, соціальну сферу та умови життя, систему розселення і розміщення господарства, механізм функціонування і управління економікою тощо. Поряд з елементами та механізмами внутрішньої структури економіки регіону обов'язково вивчаються економічні зв'язки регіону з іншими регіонами країни та іншими країнами. Завдяки міжрегіональним зв'язкам формуються системи взаємодіючих регіонів, а економіка кожного регіону стає частиною однієї або декількох регіональних систем. Тому транскордонний регіон є предметом регіональної економіки як система взаємодіючих регіонів.

Для дослідження транскордонного співробітництва на сучасному етапі використовується багато різних теорій, що є науковою базою регіональних досліджень, зокрема регіональної економіки. Займаючи визначену нішу в системі економічних та регіональних наук, регіональна економіка асимілює широку множину теоретичних знань, яку формують теорії, що містять конструктивні пояснення закономірностей і принципів раціоналізації економічного простору, розвитку різних типів регіонів, міжрегіональних взаємодій, розміщення видів діяльності та населення. Щоб визначитися з місцем вчення про транскордонне співробітництво в системі наук, розглянемо еволюцію теорій регіональної економіки (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Еволюція теорій регіонального розвитку

Назва теорії	Основний зміст теорії
--------------	-----------------------

1. Теорія розміщення виробництва	
1.1. Теорія сільськогосподарського штандорта І. Тюнена	Виявлені закономірності розміщення сільськогосподарського виробництва.
1.2. Раціональний штандорт промислового підприємства В. Лаунхардта	Метод знаходження пункту оптимального розміщення окремого промислового підприємства відносно джерел сировини та ринків збуту продукції.
1.3. Теорія промислового штандорта А. Вебера	Багатофакторна теорія розміщення промислового підприємства, що базується на методах кількісного аналізу (математичне моделювання)
2. Теорія центральних місць В. Кристаллера	Визначає функції та розміщення системи населених пунктів (центральных місць) у ринковому просторі, які обслуговують товарами та послугами не лише себе, але і населення своєї зони збуту. Ці зони обслуговування та збуту мають тенденцію з часом оформлюватися в правильні шестикутники, завдяки чому мінімізується середня відстань для збуту продукції чи поїздок у центри обслуговування та купівлі.
3. Регіональні ринки та просторова теорія ціни	Виведені умови ринкової рівноваги у багаторегіональних системах.
4. Теорії регіональної спеціалізації та міжрегіональної торгівлі	Міжрегіональний розподіл праці та міжрегіональна торгівля – це процеси, що відбуваються в межах різних частин однієї національної зони вільної торгівлі, однієї митної території, однієї валютної системи, одного національного ринку праці та капіталу. Теоретичні принципи виробничої спеціалізації регіонів і міжрегіональної торгівлі формально (понятійно-термінологічно) були вперше введені в рамках теорій міжнародних економічних відносин.
4.1. Теорії абсолютних та порівняльних переваг А. Сміта та Д. Рікардо	А. Сміт та Д. Рікардо були ідеологами вільної торгівлі. Міжнародна (міжрегіональна) торгівля розглядалась ними як спосіб отримання вигоди для кожного учасника. За Д. Рікардо головне – не абсолютні, а відносні (порівняльні) переваги. Навіть країни (регіони), які мають більш високі виробничі

	затрати за всіма товарами, можуть виграти від спеціалізації та обміну через різницю затрат.
4.2. Теорія лібералізації міжрегіонального руху факторів виробництва	Е. Хекшер (E. Hecksher) та Б. Олін (B. Ohlin) обґрунтували доцільність лібералізації не лише торгівлі, але і міжнародного (міжрегіонального) переміщення факторів виробництва.
5. Загальна теорія розміщення	
5.1. Вчення про просторову організацію господарства А. Льюша	Розроблені принципові основи теорії просторової економічної рівноваги.
6. Формування регіональної науки	Регіональна наука – це нова область суспільних наук, яка використовує теорії та відкриття інших суспільних наук. Вона акцентує увагу на вивченні просторового аспекту людської діяльності і його значення для розуміння суспільної поведінки і суспільних форм. Мета цього вивчення – виявлення просторових взаємозв'язків не лише між людьми та їх діяльністю, але і між людьми та довкіллям, природним або перетвореним географічним середовищем.
7. Радянська школа регіоналістики	Найбільшими авторитетами серед радянських регіоналістів – економістів та географів – І.Г. Александров, Н.Н. Баранський, М.М. Колосовський, І.І. Белоусов, Т. Калашнікова, В.С. Немчінов, М.М. Некрасов, А.Е. Пробст, А. Гранберг, Я.Г. Фейгін, Р.І. Шкіпер та інші.
7.1. Теорія розміщення продуктивних сил	Розробка закономірностей, принципів та факторів розміщення продуктивних сил.
7.2. Теорія економічного районування та створення регіональних комплексів	В основу покладена ідея, що «правильний» поділ країни на великі економічні райони буде сприяти їх комплексному розвитку (шляхом внутрішньої кооперації), посилить їх спеціалізацію в економіці держави. Формування основних засад економічного районування та створення регіональних комплексів. Ключове поняття в теорії економічного районування введене М.М. Колосовським – енерговиробничий цикл.
7.3. Методи планування і регулювання	Дослідження, які забезпечували планування розміщення продуктивних сил і регіонального

територіального та регіонального розвитку	розвитку, направлені на здійснення радикальних змін у розміщенні (рух на Північ та Схід), розробку регіональних програм і великих інвестиційних проектів, створення методичних основ системи територіального планування і управління (особливо нових форм територіальної організації господарства).
8. Сучасні напрями розвитку теорій регіональної економіки	
8.1. Теорії розвитку регіону. Нові парадигми та концепції	Регіон досліджується як багатофункціональна та багатоаспектна система. Найбільш розповсюджені чотири парадигми дослідження регіону: регіон-квазідержавна, регіон-квазікорпорація, регіон-ринковий ареал), регіон-соціум. Інші спеціалізовані підходи: регіон як підсистема інформаційного суспільства; регіон як учасник інтернаціоналізації та глобалізації.
9. Теорії розміщення, які розробляються в останні десятиріччя	Сучасні теорії пояснюють закономірності розміщення в умовах протиріччя індивідуальних, групових (корпоративних, регіональних) і державних інтересів. Нові теорії аналізують та прогнозують поведінку учасників процесу розміщення в умовах ризику та невизначеності.
9.1. Теорія дифузії інновацій	Досліджується процес створення і розповсюдження інновацій (нововведень).
9.2. Теорія регіонального життєвого циклу	Регіональна економічна політика повинна концентруватися на створенні сприятливих умов для інноваційної стадії у менш розвинутих регіонах, наприклад, у вигляді технополісів, технопарків тощо.
10. Просторова організація економіки	
10.1. Теорія полюсів росту	Полюс зростання – центр тяжіння факторів виробництва, що забезпечують найбільш ефективне їх використання. Таким полюсом зростання за Ф. Перру є провідна галузь, що створює нові товари та послуги; за Ж. Будвілем – конкретна територія (населений пункт), яка відіграє в економіці країни чи регіону функцію джерела інновацій та прогресу;

	за Х.Р. Ласуеном – регіональний комплекс підприємств, пов'язаний з експортом регіону, або система полюсів, пов'язана із загальнодержавним попитом, що передається через експортний потенціал регіону; імпульс зростання передається другорядним галузям або периферії; за П. Потье – вісь розвитку, територія, яка забезпечує транспортне сполучення між полюсами зростання, завдячуючи збільшенню товаропотоків, розповсюдженню інновацій, розвитку інфраструктури. Ці території спільно з полюсами зростання формують просторовий каркас економічного розвитку великого регіону або країни. Ідеї полюсів зростання реалізуються при створенні вільних економічних зон, технополісів, технопарків.
10.2. Теорія формування територіально-виробничих комплексів	Теорія М.М. Колосовського використовує математичне моделювання структури, розміщення і динаміки ТВК. Вона припускає активну організаційну та економічну участь держави у створенні ТВК, використовуючи програмно-цільове планування і управління.
10.3. Теорія (концепції) взаємодії центру (ядра) та периферії	Використовується принцип функціональної диференціації економічного простору.
10.4. Вітчизняна школа регіоналістів	Лукінов І.І., Чумаченко Н.Г., Ємельянов А.С., Долішній М.І., Ачкасов А.Є., Бубенко П.Т., Голюков А.П., Злупко С.М., Данилишин Б.М., Стеченко Д.М., Михасюк І.Р., Шаблій О.І., Бандур С.І., Беленький П.Ю., Олійник Я.Б., Пістун М.Д., Писаренко С.М., Тищенко О.М., Козоріз М.А. Основні засади формування регіональної політики, економічне районування, розміщення продуктивних сил та інфраструктурне забезпечення.
11. Теорія взаємодії регіональних економік	Сучасна теорія взаємодії регіональних економік включає в себе та інтегрує часткові теорії розміщення виробництва і виробничих факторів, міжрегіональних економічних зв'язків, розподільчих відносин. Вона використовує результати теорії загальної економічної рівноваги та міжнародної економічної інтеграції. Математичною базою

	теорії є багатоцільова оптимізація, теорії кооперативних ігор, групового вибору тощо. В системному аналізі міжрегіональних взаємодій важливу роль відіграють три фундаментальні поняття: оптимум Парето, ядро, економічна рівновага.
12. Теорія транскордонного співробітництва	Вивчає специфіку, закономірності формування та розвитку транскордонних регіонів; чинники, принципи та форми транскордонного співробітництва, його організаційні форми, зокрема єврорегіони; фінансові механізми та методи реалізації, інституційний розвиток, а також процеси формування регіональної політики та розвитку транскордонного співробітництва в системі МЄВ.

Систематизовано на основі [4-15]

Як видно з таблиці, транскордонне співробітництво досліджується з використанням усіх теорій, проте кожної частково. Так, роль транскордонного співробітництва як своєрідного «імпульсу (потенціалу) зростання» розглядається в теорії полюсів зростання; взаємодії центру та периферії; здатність об'єднання потенційних можливостей для вирішення спільних проблем та завдань просторового розвитку у транскордонному регіоні певним чином висвітлюється в теорії взаємодії регіональних економік; просторової організації економіки; транскордонне співробітництво як чинник інтеграційного процесу розглядається в теорії регіональної спеціалізації та міжрегіональної торгівлі; теорії міжнародних відносин.

1.2 Міжрегіональне транскордонне співробітництво з позиції теорії інституціоналізму

Термін «інституціоналізм» походить від слів «інституція» (звичай, порядок, традиція) та «інститут» (порядок, що приймає форму закону або установи), а тому й сутність інституціоналізму визначається як неекономічне, інституціональне трактування економічних явищ і процесів.

Інститути визначають можливості в суспільстві, а інституції (організації) створюються для того, щоб тими можливостями скористатися.

Інституціональні зміни відбуваються за рахунок створеного симбіозу між «правилами гри» та організаціями, які розвинулися під впливом структури стимулів, створених інститутами, та зворотного зв'язку, коли люди усвідомлюють своє становище і реагують на зміни в сукупності можливостей. Інституційні зміни стосуються лише розвитку інституцій (організацій). Тобто теорія інституцій передусім вивчає інституціональні зміни.

Процес перенесення інститутів, що отримали розвиток в іншому інституціональному середовищі, називається трансплантацією, або переміщенням.

Будь-який процес переміщення включає три основні стадії:

- 1) вибір об'єкта та стратегії переміщення;
- 2) створення інфраструктури, допоміжних та проміжних інститутів переміщення;
- 3) здійснення заходів, що полегшують адаптацію економічних агентів до нового інституту [16].

При переміщенні у економічних агентів створюється нове поле можливостей. З'являється цілий спектр стратегій, які враховують нові інституціональні і, зокрема, законодавчі межі. Одні із стратегій залишаються в середині цих меж, інші – передбачають їх порушення [16].

При вдалій трансплантації за відносно короткий період проходить позитивна адаптація інституту до нового інституціонального та культурного середовища: інститут виконує у країні-реципієнті ту ж роль, що і в економіці, – донора. Польща, Чехія, Словаччина трансплантували інститут міжрегіонального та транскордонного співробітництва із Західної Європи і, у даний час, повністю використовують його можливості. Цей процес проходить у всіх країнах майже одночасно (у т.ч. і в Україні), однак можна зауважити, що Польща, Чехія, Словаччина знаходяться у цьому питанні на досить великий крок попереду. На відміну від України, основна мета, яка була поставлена

цими державами, – інтеграція у Європейський Союз – досягнута, і не останню роль тут зіграли інститути міжрегіонального та транскордонного співробітництва як полігон для випробовування та адаптації європейського законодавства, інструментарію підвищення ролі регіонів, адаптації механізмів фінансової підтримки.

В. М. Полтерович визначає чотири види дисфункції нових інститутів: 1. атрофія і переродження; 2. активізація альтернативних інститутів та відторгнення; 3. інституційний конфлікт; 4. парадокс передачі [16, с. 5-9]. Щоб ці дисфункції не проявилися, доцільно чітко уявити стратегію переміщення.

Будь-який інститут охоплює формальні та неформальні «правила гри», інституції, які дають можливість реалізувати ці правила, та інституції, які контролюють діяльність всіх суб'єктів цього інституціонального середовища. Тобто формування інституту у суспільстві вимагає симбіозу п'яти основних елементів: законодавства – культури – організацій – управління (контролю) – суб'єктів.

На нашу думку, формування інституту транскордонного співробітництва передбачає створення законодавчого середовища, наявності культури та традицій співпраці мешканців прикордонних територій сусідніх держав, суб'єктів та інституційного забезпечення співпраці, а також здійснення координації та контролю за цією діяльністю.

Останнім часом ряд науковців висловлює думку, що найбільш доцільною є стратегія «виращування» інститутів [17]. Ця стратегія передбачає можливість використання інституту «з минулого» країни-донора на будь-якій стадії його розвитку.

Початковий етап розвитку транскордонного співробітництва в Україні на західному кордоні майже одразу перейшов до вищої організаційної форми – єврорегіонів, проте на сході держави спочатку була створена Рада керівників прикордонних областей України, Росії та Білорусі, і лише у 2003 р. були створені єврорегіони «Дніпро» та «Слобожанщина». Можна сказати, що таким чином був використаний проміжний інститут транскордонного

співробітництва.

Підсумовуючи можна зауважити, що застосування основних положень теорії інституціоналізму дозволяє обґрунтувати процеси формування інституту транскордонного співробітництва і виділити наступні його етапи:

1. *Створення законодавчого середовища.*
2. *Інституційне забезпечення ТКС (основні та допоміжні структури).*
3. *Формування громадянського суспільства в контексті розвитку ТКС (поінформованість населення та залучення до активної співпраці громадян).*
4. *Формування регіональної політики розвитку транскордонного співробітництва.*

1.3 Структура транскордонного співробітництва: моделі та тенденції розвитку

1.3.1 Моделі прикордонної співпраці

Прикордонна співпраця – одна з ранніх форм взаємодії регіонів. Вона виникла тоді, коли з'явилися міждержавні кордони. Необхідність подолання меж і розвитку економічних зв'язків через цей бар'єр визначала і визначає історичні функції прикордонних регіонів. Досвід їх співпраці в останні десятиліття був поширений і на внутрішні регіони країн. Сьогодні прикордонну співпрацю можна розглядати як специфічний різновид міжнародної діяльності регіонів.

Специфіка прикордонної співпраці в системі транскордонної співпраці полягає в тому, що прикордонні території у більшості випадків віддалені від національного ринку, але наближені до ринків сусідніх країн. Ресурсною основою прикордонної співпраці є спільність положення регіонів, розташованих по різні сторони державного кордону. Ця спільність пов'язана з тим, що межі розділяють єдині в природному відношенні території, що зумовлює необхідність співпраці у використанні природних (водних, біологічних, мінеральних, земляних та ін.) ресурсів та їх охороні. Межі часто

розділяють єдині або близькі в етнокультурному відношенні народи, що створює передумови для культурної співпраці.

З іншого боку, важливим ресурсом прикордонної співпраці є відмінності країн, що є сусідами, і регіонів по структурі економіки, по рівню і співвідношенню внутрішніх цін, податковому, інвестиційному законодавству, доходам населення і т.д., що дозволяє активно обмінюватися відповідними товарами і чинниками виробництва, використовувати інституційні відмінності в підприємницькій діяльності.

У структурі прикордонної співпраці виділяються дві основні компоненти. Перша пов'язана з вирішенням суто місцевих проблем – здійснення соціальних і культурних зв'язків населення прикордонних регіонів, прикордонна торгівля, спільне вирішення комунальних і екологічних питань, надання медичних, освітніх і культурних послуг і т.д. Друга компонента обумовлена співпрацею прикордонних територій у сфері спільного виконання загальнодержавних функцій – транспортних, охорони меж і забезпечення захисту національного економічного простору, запобігання, ліквідації наслідків стихійних лих і т.д.

Прикордонна співпраця відіграє важливу роль у розвитку прикордонних територій. Вона сприяє подоланню периферійності, окраїнності прикордонних регіонів у національних економічних системах. За допомогою прикордонного співробітництва країни можуть вирішувати геополітичні задачі, зокрема поширювати свій політичний і економічний вплив на сусідні держави. Прикордонні регіони виступають як природні конструкції при будівництві великих економічних просторів, що включають національні економічні простори двох і більше країн. Прикордонна співпраця – свого роду мала інтеграція, яка є важливою складовою частиною великої інтеграції, – регіональних об'єднань декількох зацікавлених країн.

Головними чинниками, що визначають структурні особливості і динаміку прикордонної співпраці, є режим державних кордонів, соціально-економічні та етнокультурні якості прикордонних територій і повноваження регіональних влад у здійсненні міжнародної діяльності.

У результаті процесів глобалізації і регіоналізації міжнародної співпраці межі стали проникнішими для багатьох видів потоків, зокрема інформації і капіталів, істотно знизилася роль митних обмежень як символу державного протекціонізму. У той же час країни все сильніше стикаються з необхідністю забезпечення національної безпеки, що вимагає збереження або навіть посилення прикордонного контролю.

Безпека – широке і багатоаспектне поняття: розрізняють безпеку військову, економічну, екологічну і т.д. У найзагальнішому вигляді безпека розуміється як надійність системи життєзабезпечення і відсутність погроз для життя людей і їх діяльності.

Прикордонна співпраця істотно розрізняється на різних ділянках державних кордонів окремих країн, відображаючи особливості освоєння національного простору, його сучасний рівень розвитку і структуру економіки, аналогічні параметри сусідніх країн, характер двосторонніх економічних і політичних відносин країн-сусідів. У зв'язку з цим можна виділити декілька моделей прикордонної співпраці, що представлені у таблиці 1.2 [18].

Таблиця 1.2

Основні моделі прикордонного співробітництва

Традиційна модель	Префенційна модель	Партнерська модель
- обслуговування зовнішньоекономічних зв'язків і прикордонної торгівлі	- підвищення привабливості прикордонних регіонів для іноземних інвесторів	- принципи адміністративної і політичної децентралізації
- сприяння пожвавленню економіки прикордонних районів	- сприятливий митний і податковий режими	- сприяння прикордонній співпраці
- розширення ринку збуту	- створення спеціальних економічних зон	- розвиток прикордонних районів
- отримання дешевих товарів і послуг	- пом'якшення прикордонних обмежень	- усунення митних обмежень

Таблиця складена за матеріалами: [19]

Традиційна модель ґрунтується на обслуговуванні зовнішньоекономічних зв'язків і прикордонної торгівлі. Рушійною силою прикордонної співпраці за цією моделлю слугує різниця цін на товари і послуги по обидві сторони кордону, а економічний ефект пов'язаний з розширенням ринку збуту для одних і отриманням дешевших товарів і послуг – для інших споживачів. Ця модель відіграє провідну роль у прикордонному співробітництві країн з невисоким рівнем доходів на душу населення при слабкому розвитку інститутів цивільного суспільства. Ефективність цієї моделі у великій мірі залежить, з одного боку, від змін у прикордонному і митному режимах, а з іншого – від величини різниці внутрішніх цін, рівнів доходів населення, безробіття, умов ведення бізнесу. Провідну роль у традиційній моделі прикордонної співпраці відіграє торгівля, а також трудова (легальна і нелегальна) міграція.

Проте прикордонна співпраця за цією моделлю може сприяти поживавленню економіки прикордонних районів. У Росії це переважаючий варіант співпраці порубіжних регіонів, причому на всіх ділянках кордону.

Преференційна модель припускає підвищення привабливості прикордонних регіонів для підприємницької діяльності за допомогою преференційного візового, митного і податкового режимів. М'якший режим меж для співпраці конкретних прикордонних територій у порівнянні із загальним визначається відповідними міждержавними угодами. Зокрема головними чинниками прикордонної співпраці Росії і країн СНД є безвізовий режим і зовнішньоторговельні преференції, визначувані двосторонніми угодами про вільну торгівлю, і візовий режим, а також багатобічними угодами про економічне співробітництво (СНД, ЄврАзЕС).

Партнерська модель зародилася в Західній Європі і ґрунтується на принципах адміністративної і політичної децентралізації. Вона зазвичай використовується в країнах з високим рівнем душевих доходів, близькою

структурою економіки, схожим рівнем цін на товари і послуги, прогресуючою уніфікацією національних правових норм і настановок. Базові параметри цієї моделі були закріплені Європейською рамковою конвенцією по прикордонній співпраці. В кінці 1980-х рр. ЄС прийняв спеціальну програму INTERREG, покликану сприяти прикордонній співпраці і розвитку прикордонних районів. З 1996 р. реалізувалася друга аналогічна програма, INTERREG II, а з 2000 р. по 2006 р. третя – INTERREG III. Зараз іде реалізація вже четвертої програми INTERREG IV (розрахована на 2007–2013 роки). Пряме фінансування територій по різні боки кордону відбувається при усуненні митних та інших обмежень для транскордонного руху товарів, капіталів і робочої сили, а також завдяки уніфікації законодавства.

Фінансування прикордонної співпраці і адекватні компетенції делегуються з центрального на регіональний і місцевий рівні, що відповідає загальним тенденціям політичного і регіонального розвитку в країнах ЄС. Партнерська модель прикордонної співпраці спирається на розвинені інститути цивільного суспільства. У її структурі на перше місце висувається транскордонний рух капіталу, послуг і робочої сили.

Основним інструментом прикордонної співпраці за партнерською моделлю є комплексні регіональні проекти – єврорегіони. Ефективність діяльності єврорегіонів спирається на високий рівень міждержавної інтеграції, уніфікацію прав і повноважень місцевих влад, стійку фінансову базу здійснення транскордонних проектів. Фінансування для реалізації їх спільних проектів поступає від ЄС (зокрема за програмами INTERREG), державних, регіональних і місцевих бюджетів і від приватних інвесторів.

У прикордонному співробітництві будь-якої країни має місце одночасне використання згаданих моделей прикордонної співпраці, але їх співвідношення у різних країнах неоднакове. У цілому ж світові тенденції розвитку прикордонної співпраці такі, що поступово, у міру глобалізації економіки, розвитку міжнародної регіональної співпраці, лібералізації економіки і демократизації регіонального і місцевого управління скорочується

частка традиційної і преференційної моделей і зростає частка партнерської моделі.

1.3.2 Вплив тенденцій європейського територіально-просторового розвитку на транскордонне співробітництво

Сучасні тенденції територіально-просторового розвитку викладені передусім у документах Ради Європи, яка була створена:

- для захисту прав людини і парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права;
- для укладення європейських угод, які мають стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній та правовій сферах;
- для того, щоб сприяти усвідомленню існування європейської культурної самобутності, що базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури [20].

У формуванні регіональної політики важливе методологічне значення має врахування просторового фактора. Важливість цього ілюструють документи, прийняті Радою Європи щодо основних засад просторового розвитку. Зокрема це «Європейська хартія регіонального просторового планування» (Торремолінос, Іспанія, 1983 р.), у якій зазначається, що «просторове планування сприяє покращенню територіальної організації у Європі і пошукам вирішення проблем, котрі виходять за межі окремих держав, і, таким чином, воно спрямоване на усвідомлення спільності – у відношеннях як між Північчю та Півднем, так і між Сходом та Заходом».

Хартія вводить загальні принципи для вироблення національних та європейської політик членами Ради Європи, а також для вирішення проблем, що виходять за рамки кордонів окремих держав, з метою удосконалення просторової організації Європи.

Згідно з Хартією, фундаментальними цілями регіонального просторового планування визначено:

1. Збалансований соціально-економічний розвиток регіонів.

2. Покращення якості життя.
3. Відповідальне управління природними ресурсами і захист довкілля.
4. Раціональне використання землі.

У Хартії пропонуються спеціальні цілі, що стосуються наступних територій:

1. Сільські райони.
2. Міські території.
3. Прикордонні території.
4. Гірські райони.
5. Території зі структурними слабостями.
6. Території спаду.
7. Прибережні території та острови.

Транскордонне співробітництво у питаннях просторового планування в Західній Європі отримало істотний розвиток в останнє десятиліття, і зараз ці питання стоять перед Центральною та Східною Європою, де кордони протягом декількох десятиліть залишалися закритими, а прикордонні регіони у значній мірі «маргіналізувалися». У цих країнах транскордонне співробітництво є необхідною умовою економічного розвитку прикордонних регіонів та досягнення соціальної та політичної злагоди, оскільки по обидві сторони кордону часто проживає населення однієї національності. Останнім часом у Європі створено понад 100 єврорегіонів, що є прецедентом у розвитку транскордонної кооперації.

Розвитку транскордонного співробітництва сприяли різноманітні організації Ради Європи – шляхом прийняття численних угод, резолюцій і рекомендацій. Так, ще у 1973 р. СЕМАТ прийняв «Резолюцію щодо прикордонних регіонів та регіонального планування», в якій висвітлено низку важливих принципів ефективного і узгодженого просторового планування у прикордонних регіонах. Цю резолюцію у 1985 р. доповнила «Резолюція щодо еволюції процесу прийняття рішень у регіональному та просторовому плануванні». Особ-

ливе значення для участі регіональних та місцевих органів влади у транскордонному співробітництві мають положення Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво та двох додатків до неї.

У світлі резолюцій СЕМАТ та Європейської Хартії прикордонних та транскордонних регіонів, яка розроблена Асоціацією європейських прикордонних регіонів (АЄПР), політика просторового розвитку у прикордонних регіонах щодо транскордонного співробітництва повинна полягати в розробці на підставі всеохоплюючого дослідження всього спектра функціональних відносин у прикордонних регіонах загального підходу, що передбачає представлення спільних рішень у формі транскордонних структурних схем і спільних планів.

Усе наведене, а також основні принципи політики сталого просторового планування Європи спрямовані на досягнення територіальної єдності через збалансований соціальний та економічний розвиток регіонів і підвищення їх конкурентоздатності.

Тобто Європа має всі можливості для реалізації моделі поліцентричного розвитку з формуванням регіонів – полюсів росту, включаючи периферію, як міських мереж, які можуть створювати стимули та необхідні зовнішньоекономічні масштаби для залучення інвестицій [21]. Така концепція, в свою чергу, закладає основу для створення локального життєвого простору, який трактується як своєрідна і самобутня багатофункціональна урбанізована територія.

Концепція мережі міських регіонів і їх центрів, які між собою функціонально пов'язані, на європейському просторовому тлі визначає мережі такого функціонального призначення [22]:

- інфраструктури (швидкісні магістралі, залізниці, аеропорти);
- культурно-інформаційні;
- влади (адміністративне управління та суспільний контроль);
- товарообігу.

Згідно з цією регіональною концепцією просторова структура Європи – це взаємодія мереж центрів та їх зв'язків, які виходять за межі національних

кордонів та фізичних бар'єрів. З іншого боку, означена концепція базується на принципі збереження в майбутньому образу Європи з окремих регіонів, мешканці яких живуть у спадково сприятливому середовищі, що обумовлює його своєрідність. Значна роль у реалізації цієї концепції відводиться транскордонному співробітництву.

У Хартії регіонального та просторового розвитку Європи вказується також на велике значення розбудови міст-брам, через які здійснюється комунікація і торгівля з іншими континентальними потоками (наприклад, містами з портами, аеропортами, торговими ярмарками, культурними центрами). Цим визначається початок розвитку моделі поліцентричного загальноконтинентального зростання. Такі міста-ворота розвивалися у минулому у західних та східних прибережних районах Європи, а завдяки розвитку міст-воріт східноєвропейської периферії на сучасному етапі з'явилися нові транспортні та енергетичні коридори в Азію.

Ця ідея була розвинута у програмі розбудови пан-європейської мережі транспортних коридорів, до якої включена також територія України. Тобто на зріла необхідність не лише економічної та політичної інтеграції всіх країн Європейського континенту, а й просторово-планувальна. Таким чином, слід погодитися з концепцією міждержавної інтеграції планувальної структури України у спільну європейську структуру [22]. Відповідно до цієї концепції запропонована планувальна організація «зустрічного» розвитку Центральної та Східної Європи з урахуванням таких об'єднуючих чинників: природного макрорландшафту, транспортних коридорів та транскордонних територій.

До чинників природного макрорландшафту відносяться Балтійське та Чорне моря та Карпати.

Щодо транспортних коридорів, то територія України включена у пан-європейську мережу наступних транспортних коридорів [23]:

- коридор № 3: Берлін (Дрезден) – Вроцлав – Львів – Київ;
- коридор № 5: Трієст – Любляна – Будапешт (Братислава) – Львів;
- коридор № 7: Дунайський (водний);

– коридор № 9: Гельсінкі – Санкт-Петербург – Мінськ (Москва) – Київ – Кишинів (Одеса) – Димитровград – Александруполіс.

Вплив такого транспортного коридору на господарський комплекс території, через яку він проходить, розповсюджується в зоні 200 км. Ось чому необхідно у планах соціально-економічного розвитку областей враховувати проекти формування транспортних коридорів, координувати реалізацію таких проектів з боку державних органів влади. Особливо це стосується прикордонних областей, де ще виникає необхідність координації цих проектів з суміжними теренами сусідніх держав.

Таким чином, виникає третій об'єднувальний чинник – транскордонні регіони як засіб досягнення планувальної єдності. Вони плануються вздовж транспортних коридорів біля прикордонних пунктів перепуску. При цьому об'єктами інтеграції виступають не лише окремі сфери діяльності та комунікаційні зв'язки, а й простір з обох сторін кордону, який планується як єдине ціле.

1.4 Регіон як ключове поняття міжрегіонального транскордонного співробітництва

Сучасні міжнародні відносини характеризуються досить інтенсивними інтеграційними процесами, серед яких важлива роль відводиться міжрегіональній інтеграції та транскордонному співробітництву. Раніше основними недержавними учасниками світових політичних процесів традиційно вважалися суверенні держави, транснаціональні корпорації, міжнародні і неурядові організації. Зараз же до числа нових учасників усе частіше і більш обґрунтовано додаються і внутрішньодержавні регіони, що додають світовій політиці новий вимір.

Ключовим поняттям регіональної економіки як науки, а також регіональної політики, яка здійснюється урядами багатьох країн світу, є термін «регіон». Існують регіони, що здійснюють свою міжнародну діяльність або

всупереч державі, до якої вони входять (сепаратистські регіони), або намагаючись конкурувати з державою в прагненні показати свою самодостатність перед нею (так звані «сильні» регіони, «регіони-донори» і т.п.). Але, в основному, внутрішньодержавні регіони здійснюють свою міжнародну діяльність погоджено з державою, нейтрально, паралельно їй, доповнюючи її власні міжнародні проекти, а частіше – й одержуючи пряме заохочення з боку держави щодо своїх міжнародних зв'язків. Поширення таких явищ указує на появу нового рівня у світових політичних відносинах – міжрегіонального.

Незважаючи на широке вживання терміна «регіон» у світовій ученій спільноті і в практиці державного управління, єдиний підхід до визначення змістовної єдності даного поняття відсутній. У різних літературних джерелах різними авторами воно трактується по-різному.

Вивчивши різні думки представників ученого світу з даної проблематики, можна дійти висновку, що поняття «регіон» може інтерпретуватися з адміністративно-територіальної (політико-адміністративної або юридичної) точки зору, розглядатися як економічний район, мати філософське, соціальне, а також просторове розуміння. Наприклад, з позиції філософії регіон ототожнюється з особливою територією, що володіє певним менталітетом населення, способом мислення, світогляду, традицій; з позицій економіки – з територією, що характеризується набором виробництв, господарських зв'язків і т.п.; з позицій державного управління – з адміністративно-територіальним устроєм.

Відносно глибокий аналіз існуючих трактувань поняття «регіон» був зроблений ще у 80-ті роки XX століття Е.Б. Алаєвим [24]. З того часу з'явилися нові визначення, узагальнення, проте єдиної точки зору в даному питанні так і не оформилося. Водночас роль і значення регіональної політики і регіональної економіки в житті країн світу має постійну тенденцію до зростання, через що єдність однозначного уявлення про їх ключове поняття – «регіон» – набуває великої актуальності.

Поняття «регіон» почало активно використовуватися з появою в економічній науці нового вектора досліджень – регіональної економіки. Одним з перших визначень поняття «регіон» увів академік М.М. Некрасов у 1975 році [25].

У дослідженнях з даної тематики широко поширені два схожі терміни: «регіон» та «район». На думку Е.Б. Алаєва, район «є локалізованою територією, що володіє єдністю, взаємопов'язаною складовими елементами, цілісністю, причому ця цілісність – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку даної території» [24]. Об'ємність даного тлумачення пов'язана з наявністю досить загальних критеріїв, за якими територію можна класифікувати як «район». Тому під дане визначення потрапляють різні територіальні утворення.

Для аналізу терміна «регіон» нами здійснено узагальнення його існуючих визначень, що наведені в різноманітних літературних та офіційних джерелах. Результати даного узагальнення дозволили виділити три групи визначень.

До першої можна віднести визначення, що характеризують регіон як частину території, що є адміністративно-територіальною одиницею. У такому контексті регіон розглядається в роботах І.М. Айзінової і В.В. Націорковського, В.Г. Ігнатова, Г.В. Гутмана (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Визначення регіону як адміністративно-територіального підрозділу

Автори і джерела	Визначення
Айзінова І.М. Непроизводственная инфраструктура регионального центра/ И.М. Айзінова, В.В. Нациорковский // Социологические исследования. – 1984. – № 3. – С. 78.	Регіон – це адміністративно-територіальна спільність, яка характеризується єдністю і відносно високим рівнем розвитку виробничої, транспортної і соціальної інфраструктури з добре налагодженими, постійними трудовими і соціально-культурними зв'язками населення.
Ігнатов В.Г. Регионоведение: Методология, политика,	Регіон – територія в адміністративних кордонах суб'єкта Російської Федерації, що характеризується наступними рисами:

Автори і джерела	Визначення
економіка, право / В.Г. Игнатов, В.И. Бутов. – Ростов н/Д : МарТ, 1998. – С. 18.	комплексністю, цілісністю, спеціалізацією і керованістю, тобто наявністю політико-адміністративних органів управління.
Гутман Г.В. Управление региональной экономикой / Г.В. Гутман, С.Ф. Федин. – М. : Финансы и статистика, 2002. – С. 12.	Регіон розглядається як територіальне утворення, що має чітко окреслені адміністративні кордони, в межах яких відтворюються соціальні і економічні процеси забезпечення життя населення, обумовлені місцем регіону в системі територіального і суспільного поділу праці.

Складено авторами

Аналогічне розуміння регіону наводиться в російських і українських офіційних документах. Зокрема, в Основних положеннях регіональної політики в Російській Федерації підкреслено, що «регіон – частина території Російської Федерації, яка володіє спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов. Регіон може збігатися з кордонами території суб'єкта Російської Федерації або об'єднувати території декількох суб'єктів Російської Федерації». Щось подібне записане і в проекті Закону України «Про основи державної регіональної політики» (2008 р.): «Регіон – це визначене законодавством територіальне утворення субнаціонального рівня з системою органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь)».

Адміністративно-територіальні одиниці, як правило, не можуть в повній мірі задовольняти всім вимогам, описаним у визначеннях регіонів, через неспівпадіння адміністративних кордонів і кордонів господарських і виробничих зв'язків.

Регіон як економічний район, тобто територіальна частина народного господарства країни, розглядається в роботах М.М. Некрасова, В.Я. Феодорітова і А.І. Попова, А.П. Голікова, А.І. Добриніна, І.В. Арженовського, С.С. Шаталіна, А.С. Маршалової, Р.І. Шніпера (табл. 1.4).

Регіон як територіальна соціально-економічна система

Автори і джерела	Визначення
Некрасов Н.Н. Региональная экономика /Н.Н. Некрасов. – М. : Экономика, 1975. – С. 22-23.	Регіоном вважається велика територія країни з більш-менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів з відповідною матеріально-технічною базою, що склалася, і перспективною, виробничою і соціальною інфраструктурою.
Добрынин А.И. Региональные пропорции воспроизводства / А.И. Добрынин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 9.	Під регіоном слід розуміти територіально спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю і цілісністю відтворювального процесу.
Добрынин А.И., Тарасевич Л.С. Экономическая теория : учебник для вузов / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича. – СПб. : Питер, 1999. – С. 245.	Регіон – територіальне утворення на єдиному економічному полі, що за своєю суттю виконує посередницьку роль між макро- і мікроекономікою, забезпечуючи оптимальне функціонування всіх систем: економічних, соціальних, політичних, національних в будь-якій частині простору і тим самим в цілому на території федерації.
Социально-экономическое прогнозирование развития региона / Под ред. В.Я. Феодоритова, А.И. Попова. – Л., 1977. – С. 13.	Основними ознаками регіону як категорії і об'єкта планування є економіко-географічна єдність і цілісність відтворювального процесу, що базуються на формуванні міжгалузевих структур з відносною замкнутістю виробничого циклу.
Арженовский И.В. Региональный рынок: воспроизводственный процесс / И.В. Арженовский. – Н. Новгород : Изд-во ВВАГС, 1997. – С. 20.	Регіон – частина території країни, яка характеризується: спеціалізацією на виробництві тих або інших товарів і послуг, що виділилася в процесі суспільного (територіального) поділу праці; спільністю і специфічним по відношенню до інших територій характером відтворювального процесу; комплексністю і цілісністю господарства; наявністю органів управління, що забезпечують вирішення завдань, які стоять перед регіоном.
Шаталин С.С. Функционирование	Під поняттям «регіон» мається на увазі певний соціально-економічний організм, структура

Автори і джерела	Визначення
экономики развитого социализма: Теория, методы и проблемы / С.С. Шаталин. – М., 1982. – С. 346.	якого повинна забезпечити підвищення ефективності використання суспільних фондів споживання, розвитку соціальної і виробничої інфраструктур.
Маршалова А.С. Основы теории регионального воспроизводства / А.С. Маршалова, А.С. Новоселов. – М. : Экономика, 1998. – С. 14.	Регіон – не лише підсистема соціально-економічного комплексу країни, але і відносно самостійна його частина із закінченим циклом відтворення, особливими формами прояву стадій відтворення і специфічними особливостями протікання соціальних і економічних процесів.
Шнипер Р.И. Регион: экономические методы управления / Р.И. Шнипер. – Новосибирск : Наука, 1991. – С. 17.	Регіон – це невід'ємна частина єдиної системи продуктивних сил і виробничих стосунків, він володіє прямими і зворотними виробничо-економічними, ресурсними, науково-технічними, фінансово-кредитними і соціальними зв'язками з народним господарством.
Kuklinski A. Globality versus locality / A. Kuklinski. – Warsaw : Institute of Space Economy, 1990.	Регіони – складові частини просторової економічної системи, де панують сили конкуренції, завдяки якій регіони можуть залучити значну частку вітчизняного і зарубіжного ринку.

Складено авторами

Згідно з тлумаченням академіка М.М. Некрасова: «Основний критерій виділення регіону – спільність народногосподарських зв'язків, що заснована на сукупності природних ресурсів, які використовуються або плануються до експлуатації, структурі господарської діяльності, яка історично склалася, або плановій структурі економічного розвитку» [25].

Виходячи з такого підходу, найважливішою ознакою будь-якого регіону, незалежно від територіальних розмірів і політичного впливу, є спеціалізація його виробництва.

Із зарубіжних авторів прибічником даного підходу є польський економіст Антоній Куклінські, на думку якого «регіон – складова частина економічної системи, де панують сили конкуренції» [17]. Думка А. Куклінські цікава тим,

що він переміщує акцент з матеріально орієнтованого підходу в регіональному розвитку на впровадження концепції, націленої на знання та інновації як в науковій, так і прикладній сферах.

У вказаних трактуваннях поняття регіон визначається більше економічною спільністю, ефективністю і взаємовигідністю, причому територіальні, адміністративно-правові, культурно-історичні, соціальні характеристики при цьому практично відсутні, що робить дану групу визначень обмеженою.

До третього напрямку в розумінні терміна «регіон» можна віднести визначення, що характеризують регіон як частину території, що володіє спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов. На цих позиціях ґрунтуються визначення Е.А. Уткина, А.Г. Гранберга, С.Г. Воронкова, В.С. Більчака, С.Г. Тяглова, Л.Г. Олеха, А.П. Голікова, Н.А. Казакової, Ю.Г. Права та ін. російських і українських авторів, а також деяких зарубіжних учених (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Визначення поняття «регіону» як гомогенної території

Автори і джерела	Визначення
Уткин Э.А. Государственное и региональное управление / Э.А. Уткин. – М. : ЭКМОС, 2002. – С. 5.	Під регіоном розуміється частина території, що володіє спільністю природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов.
Гранберг А.Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 16.	Регіон – це певна територія, що відрізняється від інших територій за низкою ознак і володіє деякою цілісністю, взаємопов'язаністю складових її елементів.
Воронков С.Г. Российские регионы в условиях становления нового типа мировой экономики – [Электронный ресурс] Режим доступа : http://credo.osu.ru/002/001.shtml .	Регіон – одночасно певна територіально-просторова форма організації виробництва і суб'єкт, що має необхідні владні повноваження для перегруповування ресурсів і є суб'єктом соціально-економічних процесів, який володіє певною соціокультурною інфраструктурою, що скріплює цілісність місця існування людини на даній території

Автори і джерела	Визначення
	і дає стійкість до змін.
Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей / П. Джеймс, Дж. Мартин. – М.: Прогресс, 1988. – 672 с.	У професійній мові географів слово «регіон», або «район», застосовують по відношенню до територій самої різної площі, які характеризуються певною специфічною однорідністю, що є підставою для того, щоб виділити ці території.
Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics /A. Hurrell // Review of International Studies. 1995. October. Vol.21. P.333.	Регіон – це природний, органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських співтовариств.
Бильчак В.С. Региональная экономика / В.С. Бильчак, В.Ф/ Захаров. – Калининград : Янтар. сказ, 1998. – С. 13.	Регіон – це соціально-економічна просторова цілісність, що характеризується структурою виробництва усіх форм власності, концентрацією населення, робочих місць, духовного життя людини із розрахунку на одиницю простору і часу, що має місцеві органи управління своєю територією (область, край, республіка).
Тяглов С.Г. Региональная экономика / С.Г. Тяглов. – Ростов н/Д : Феникс, 2001. – С. 13.	Регіон – частина території з більш-менш однорідними природними умовами, специфічними економічними, демографічними, історичними умовами, на якій функціонує певний комплекс галузей виробництва, виробничої і соціальної інфраструктури.
Олех Л.Г. Регионализм и федерализм / Л.Х. Олех. – Новосибирск, 1998. – С. 124.	Регіон – це самодостатній соціальний організм, що знаходиться в єдності зі своїм середовищем, володіє фізико-географічними, культурно-цивілізаційними, економічними, культурно-історичними, політико-адміністративними і правовими властивостями і є механізмом демократичної федерації.
Голиков А.П. Региональная политика и экономическое развитие: европейский контекст/ А.П. Голиков, Н.А.	Регіон – частина території, на якій виникає багатобічний господарський комплекс зв'язків і залежностей між підприємствами і організаціями різних галузей, що постійно розвивається.

Автори і джерела	Визначення
Казакова, Ю.Г. Прав. –Х : Экограф, 2009. – С. 224.	

Складено авторами

Виділений вище напрям у формуванні визначення терміна «регіон» у своїй основі практично збігається з трактуванням, наведеним у Хартії регіоналізму, прийнятій в 1988 році Європейським парламентом. У даному документі «регіон» розуміється як «гомогенний простір, який має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну спільність, а також спільність господарських структур та історичної долі».

Наведена вище класифікація підходів до змістовної суті терміна «регіон» має досить розмиті кордони, що, у свою чергу, свідчить про складність виведення чіткого всебічного трактування.

Базовим для всіх розглянутих вище визначень є загальнотеоретичне поняття «територія». В. Лексін пише, що «територією ми називаємо певну частину соціального (в першу чергу населення), природного (у тому числі природно-ресурсного і екологічного), економічного, інфраструктурного, культурно-історичного і, нарешті, власне просторового потенціалу держави, яка знаходиться під юрисдикцією субфедеральних або місцевих (муніципальних) органів влади» [26]. За А.П. Голіковим, П.О. Черномазом, Н.А Казаковою: «територія – обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими їй природними і антропогенними властивостями і ресурсами, зокрема певним географічним положенням, площею» [27, с. 38].

Поняття «територія» присутнє також у визначенні району. Безперечно, будь-який «район» і «регіон» є певною територією, тому ці два наукові терміни тісно пов'язано між собою, але ототожнювати їх неправильно.

Є значна кількість визначень поняття «району». У роботі колективу авторів А.П. Голікова, Н.А. Казакової, Ю.Г. Права термін «район (економічний) – це територіально цілісна частина господарства країни, що характеризується своєрідністю природних і економічних умов, історично

сформованих або цілеспрямовано створених спеціалізацією на основі географічного поділу та інтеграції праці, а також стійкими внутрішньогосподарськими зв'язками високої інтенсивності [28]. За характером вони можуть бути інтегральними і галузевими. Виділяються на основі суспільно-географічного районування.

У контексті формування теоретико-методологічної бази для розвитку транскордонної співпраці на території країн колишнього СРСР описані вище точки зору і самі визначення несуть у собі швидше необхідні, але недостатні характеристики. «Регіон» замкнутий у межах державних кордонів не може бути учасником міжнародних економічних відносин і брати участь у формуванні крупних економіко-географічних зон. Розглядаючи «регіон» як гомогенну територію, слід враховувати соціальні, екологічні, етнічні та інші проблеми, які повинно вирішувати таке територіальне утворення. Тому пропонується наступне визначення: ***регіон** – це географічно цілісна територія зі спільністю природних, соціальних, економічних ознак та історичної долі, етнічно згуртованим складом населення, яке має спільні культурні та релігійні цінності, зі схожим інституційним устроєм і політичною інфраструктурою, що використовує свою самобутність для досягнення єдиних цілей.*

Регіон не обов'язково повинен носити виключно внутрішньокраїнний характер. До його складу можуть входити території декількох країн, держави в цілому. Прикладом цьому можуть слугувати єврорегіони, що об'єднують території суміжних країн.

1.5 Єврорегіон як форма та інструмент міжрегіонального транскордонного співробітництва

Транскордонна регіоналізація і розвиток міжрегіонального прикордонного співробітництва є одним із пріоритетів європейської регіональної політики. Зокрема основним внеском Ради Європи у визначення правових основ

такого співробітництва стала Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами (Мадридська конвенція) 1980 р. у супроводі двох протоколів, прийнятих відповідно 9 листопада 1995 р. і 5 травня 1998 р. Дана конвенція поставила за обов'язок сторонам, що її підписали, підтримувати й заохочувати транскордонне співробітництво між територіальними громадами й органами влади, які перебувають під їхньою юрисдикцією.

Насправді ця конвенція закріпила вже існуючу на той момент у Європі тенденцію – появу об'єднань транскордонного співробітництва. Слід відзначити, що теоретичним передвісником процесу їх створення був відомий французький географ, засновник французької географічної школи Поль Відаль де ла Блаш. Ще у 1917 р. у праці геополітичного змісту «Східна Франція», присвяченій питанню приналежності Ельзасу та Лотарингії, він висунув ідею перетворення прикордонних земель у зону взаємного співробітництва між країнами. Через 40 років ця ідея була втілена в життя саме на теренах Європи у формі транскордонних об'єднань, що одержали назву єврорегіонів за іменем першого такого угруповання «Euregio», яке виникло в 1958 р. на кордоні Німеччини й Нідерландів. Ще до підписання конвенції, у червні 1971 р., була створена Асоціація європейських прикордонних регіонів (Association of European Border Regions) із секретаріатом у м. Гронау (Німеччина) на території першого єврорегіону «Euregio». Ця добровільна неурядова організація зараз об'єднує близько 200 різних інститутів транскордонного співробітництва в Європі, більшість із яких названі єврорегіонами.

Єврорегіони утворилися в межах основних осей (смуг) транскордонного співробітництва:

- Північноморсько-Середземноморської, що йде уздовж лінії державного кордону між Німеччиною, Нідерландами, Бельгією, Люксембургом, Францією, Швейцарією та Італією;

- Балтійсько-Адріатичної, що йде уздовж лінії кордону між західноєвропейськими країнами (Німеччина, Австрія, Італія) і

постсоціалістичними державами Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Словенія);

– Балтійсько-Чорноморської, що йде уздовж західного рубежу колишнього СРСР, охоплюючи Калінінградську область Російської Федерації, Польщу, Литву, Білорусь, Україну, Словаччину, Угорщину, Румунію та Молдову [29].

У 1990-ті роки до перерахованих трьох осей (смуг) додалася ще одна – Баренцево-Чорноморська, котра сформувалася на кордоні Російської Федерації з європейськими країнами – Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Білоруссю та Україною [30].

Як Україна, так і Росія ратифікували Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами та два додаткові протоколи до неї. Таким чином, в українсько-російських відносинах з'явилася правова основа для розвитку повноцінного транскордонного співробітництва.

У результаті на кордоні України та Росії в межах Баренцево-Чорноморської смуги на сьогодні сформований каркас територіально компактних єврорегіонів, в основі яких лежать угоди між територіальними громадами, розташованими по обидва боки кордону. До цього каркасу входять єврорегіони «Дніпро» (2003 р.), «Ярославна» (2007 р.), «Слобожанщина» (2003 р.) і нещодавно створений «Донбас» (2010 р.). У той же час формально заснований на південних рубежах України Чорноморський єврорегіон (2008) навряд чи можна вважати таким, у тому числі через значну територіальну розкиданість численних членів-засновників (Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина, Україна).

У ст. 2 конвенції підкреслюється: «Транскордонне співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних громад або влад, визначеної внутрішнім законодавством». Однак іноді різниця в законодавствах двох сусідніх країн є серйозним бар'єром на шляху реалізації укладених угод. Насамперед

це стосується розмежування повноважень між органами місцевої та центральної влади. Крім того, у конвенції не було вироблено єдиної правової форми організації діяльності єврорегіону. З назвою «єврорегіон» укладалися або загальні угоди про партнерство, або створювалися «співтовариства за інтересами», або «співтовариства із правами юридичної особи» і т.п. При цьому окремі єврорегіони виявилися досить «розмитими» і не завжди визнавалися на загальноєвропейському рівні, що було важливо при одержанні фінансування з Європейського фонду регіонального розвитку.

Необхідність вироблення загальноприйнятої дефініції поняття «Єврорегіон» сьогодні диктується вже не тільки потребами формування теоретичних засад транскордонного співробітництва і концепції регіональної політики чи політики регіонального розвитку держави в цілому, але й входженням цього поняття «у термінологічний арсенал регіоналістики» [31]. Тобто, перетворюючись на об'єкт регіональної науки, єврорегіон потребує чітко визначеної, універсальної та загальноприйнятої дефініції.

Базуючись на основних положеннях Мадридської конвенції, а також реаліях транскордонного співробітництва, можна запропонувати наступне визначення: ***єврорегіон** – це форма європейського транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яка оформлюється у вигляді укладання юридично чинної угоди відповідно до внутрішнього законодавства цих країн і норм міжнародного права, метою якої є координація взаємних зусиль і здійснення узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності для вирішення спільних питань в інтересах населення, що проживає на його території по різні сторони державного кордону.*

З одного боку (рис. 1.1), єврорегіон – це **форма** транскордонного співробітництва, що призводить до міжрегіональної інтеграції, а з іншого – **інструмент** вирівнювання та підйому рівнів соціально-економічного розвитку регі-

онів. Як інструмент євро регіон може бути своєрідною «з'єднувальною посудиною», у якій з одного регіону в інший «переливаються» товари, послуги, люди і капітали [32]. Тому, якщо рівні розвитку регіонів, об'єднаних у євро-регіон, значно відрізняються, є загроза їх асиметричного «перетоку» на користь менш розвинутої території.

Рис. 1.1. Євро регіон як форма та інструмент транскордонного співробітництва [32]

Останнім часом у суто практичній площині виникла необхідність чіткої та ефективної правової основи для інституціоналізації співробітництва між територіальними громадами або органами влади у формі євро регіонів. Європейські міністри, відповідальні за місцеве й регіональне самоврядування, на зустрічі у Валенсії 15-16 жовтня 2007 р. поставили за мету встановлення «чітких і ефективних правових рамок для інституціоналізованого співробітництва» і домовилися створити проект нового 3-го Протоколу до Мадридської рамкової конвенції про «об'єднання євро регіонального співробітництва» (Euroregional Co-operation Groupings – ECGs). Роботи із проекту третього протоколу проводилися Комітетом експертів з транскордонного співробітництва (Committee of experts on transfrontier co-operation) під егідою Європейського комітету з питань місцевої й регіональної демократії (European Committee on

Local and Regional Democracy – CDLR). Третій протокол до Мадридської конвенції покликаний забезпечити основні положення створення й функціонування органів транскордонного й міжрегіонального співробітництва та бути повністю сумісним з Регламентом № 1082/2006 Європейського парламенту й Ради ЄС від 5 липня 2006 р. про «Європейські угруповання територіального співробітництва» (European grouping of territorial cooperation – EGTC). Даним регламентом прописані правові основи створення єврорегіональних груп у країнах ЄС. Таким чином, третій протокол до Мадридської конвенції розширює дію основних положень регламенту на країни Ради Європи, які не входять до ЄС.

Після схвалення Комітетом міністрів Ради Європи текст третього протоколу був відкритий для підписання й ратифікації 16 листопада 2009 р. в Утрехті (Нідерланди) у ході 16-ї сесії Конференції міністрів, відповідальних за місцеве та регіональне самоврядування.

Станом на вересень 2012 р. цей протокол підписали 13 країн-членів Ради Європи (Вірменія, Бельгія, Німеччина, Кіпр, Литва, Люксембург, Нідерланди, Росія, Словенія, Україна, Франція, Чорногорія, Швейцарія), що приєдналися до рамкової конвенції [33]. 3-й Протокол до Мадридської рамкової конвенції Україна підписала 7 листопада 2011 р. під час проведення в Києві 17-ї сесії Конференції міністрів, відповідальних за місцеве та регіональне самоврядування (ратифікований Верховною Радою України 16 травня 2012 р.), а Російська Федерація підписала його 6 червня 2012 р. у Страсбурзі й зараз готується до ратифікації.

При цьому слід відзначити, що цей протокол ратифікований поки що трьома державами: Словенією, Україною та Швейцарією. Для набуття чинності Протоколом № 3 необхідна його ратифікація чотирма державами.

Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами передбачає створення й діяльність «об'єднань єврорегіонального співробітництва» (ОЄС), що мають певний юридичний статус. Метою ОЄС є заохочення, підтримка та

розвиток в інтересах населення транскордонного й міжтериторіального співробітництва між його членами у сферах загальної компетенції й у відповідності з національним законодавством відповідних держав. У протоколі визначено, що *об'єднання єврорегіонального співробітництва* – це форма органу транскордонного співробітництва у вигляді юридичної особи із правом на власний бюджет, що підпадає під законодавство тієї країни-члена Ради Європи, де розташована його штаб-квартира. ОЕС засновується шляхом укладання письмової угоди між його членами-засновниками. ОЕС можуть заснувати територіальні громади або влади й інші члени, які визначені в п. 1 ст. 3 протоколу. Під іншими членами розуміються держави-члени Ради Європи, а також юридичні особи, створені з метою вирішення конкретних завдань, що представляють взаємний інтерес, які не займаються виробничою або комерційною діяльністю. Юридичні особи можуть бути членами ОЕС, якщо: 1) їхня діяльність фінансується переважно державою, територіальною громадою або владою або подібним органом, або 2) їхнє управління контролюється цими суб'єктами, або 3) половина членів їх адміністративного, управлінського або наглядового органу призначається державою, територіальною громадою або владою або подібним органом. При цьому територіальні громади або влади мають більшість виборчих прав в ОЕС. Також п. 1 ст. 3 протоколу визначено, що фізичні особи не можуть бути членами ОЕС.

Таким чином, набрання чинності Протоколом № 3 до Мадридської конвенції сприятиме прийняттю країнами-членами Ради Європи відповідних національних законів із забезпечення ефективної діяльності ОЕС. Зокрема проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів у зв'язку з ратифікацією Протоколу №3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЕС)» вже опубліковано 24 вересня 2012 р. на сайті Мінекономрозвитку України.

В українсько-російському співробітництві це може бути пов'язане з необхідністю уточнення юридичного статусу вже існуючих єврорегіонів, насамперед з метою одержання фінансування для реалізації спільних проектів. Це означає, що, крім підписання угод про створення єврорегіонів на рівні місцевих органів влади й самоврядування, ОЕС мають бути оформлені у вигляді юридичних осіб з дотриманням перерахованих вище умов протоколу.

1.6 Методологія та методи дослідження транскордонного співробітництва

1.6.1 Методологія дослідження транскордонного регіону як територіальної суспільної системи

На сучасному етапі розвитку регіоналістики та регіональної економіки найбільше розповсюдження отримали чотири парадигми дослідження регіону: регіон як квазідержава, регіон як квазікорпорація, підхід до регіону як до ринку, підхід до регіону як до соціуму [3, с. 45].

Регіон як квазідержава – відносно відокремлена підсистема держави і національної економіки (процеси децентралізації і централізації, взаємодія центр-регіон тощо).

Регіон як квазікорпорація є великий суб'єкт власності (регіональний та муніципальний) і економічної діяльності. У цьому випадку регіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу (захист торгової марки місцевих продуктів, інвестиційний рейтинг). Регіон як економічний суб'єкт взаємодіє з національними та транснаціональними корпораціями. Регіони володіють значними ресурсами для саморозвитку.

Підхід до регіону як до ринку, що має визначені межі (ареал), акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (регіональне ринковедення), особливості регіональних ринків.

Вказані парадигми включають проблему співвідношення ринкового саморегулювання, державного регулювання і соціального контролю.

Підхід до регіону як до соціуму (сукупності людей, що проживають на спільній території) – на перший план висуваються вимоги відтворення соціального життя (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культура, довкілля) і розвиток системи розселення.

Інші спеціалізовані підходи: регіон як підсистема інформаційного суспільства, регіон як безпосередній учасник глобалізації та інтеграції економіки.

Фактично всі підходи можна використати для дослідження транскордонного регіону як бази транскордонного співробітництва.

Розглянемо методологічну схему дослідження транскордонного регіону як багатофункціонального та багатоаспектного специфічного виду територіального утворення, розроблену на основі узагальненої схеми дослідження територіальної суспільної системи (адміністративного регіону) [34].

Основні характеристики транскордонного регіону включають:

1. Основні системні аспекти регіону.
2. Підсистеми регіону.

1. Основні системні аспекти регіону щонайменше характеризуються складом; оточенням; структурою відносин (зв'язків).

Основними складовими транскордонного регіону є його населення та територія, які формуються з національних частин та спільних. Ця особливість оцінки транскордонного регіону обумовлена приналежністю його частин до різних країн, проте для виявлення та вирішення спільних проблем, крім порівняльної статистики, необхідно володіти узагальненими даними. Такий підхід стосується всіх характеристик, наведених нижче, якщо не обумовлюється інше.

Населення виступає у трьох вимірах:

1) демографічному, що передбачає аналіз демографічної структури, природного приросту та міграції, прикордонної та етнічної структури. Істотними характеристиками населення є робоча сила, її кількість та кваліфікація;

2) екологічному. Населення є елементом екологічної системи. Населення і природне середовище (довкілля), тобто територіально виділений пласт матеріальної основи, природної та штучної, який є предметом впливу населення і сам впливає на населення. Цей вимір особливо важливий у транскордонному регіоні, оскільки пов'язаний із взаємними впливами довкілля, у тому числі через кордон, що не залежать від волі людини, та спільними природними ресурсами, передусім водними;

3) соціальному. В соціальному вимірі населення оцінюється з позицій його активності та діяльності. Активність проявляється у чотирьох площинах: поведінковій, функціональній, нормативно-інституціональній та ідеологічній.

У поведінковій площині активність людей проявляється у тому, як вони поведуться у житті, особливо у стосунках з іншими особами та співпраці з ними, їх толерантність по відношенню до сусідів тощо.

У функціональній площині – через їх суспільну роль у економічній, політичній та культурній сферах, тобто створення структурної мережі регіону. При цьому також слід звернути увагу на спільні сфери діяльності населення обох частин транскордонного регіону та спільні структурні елементи.

У нормативно-інституціональній – через створення законодавчих та інституціональних форм діяльності, у тому числі спільних підприємств, міжнародних об'єднань та єврорегіонів.

В ідеологічній площині активність виражається через формування засад регіональної свідомості, національної та інтернаціональної ідентифікації.

Територія транскордонного регіону охоплює виділений простір поверхні землі з її ресурсами у матеріальному, природному та штучному вигляді, що включає національні частини та лінію кордону, та підлягає можливості вибору, участі та контролю зі сторони його населення через регіональні інституції, що формувалися історично та через спільні інституції, створені в останні десятиліття в результаті розвитку співробітництва.

У територіальному аспекті особливо важливо визначитися з системою управління територією і рівнем компетенції регіональних структур на національних частинах та рівнем координованості та узгодженості рішень з позицій транскордонного регіону в цілому.

Оточення. Для транскордонного регіону необхідно розрізняти внутрішнє і зовнішнє оточення. Внутрішнє оточення – це середовище проживання населення регіону, яке складається з двох національних частин.

Внутрішнє оточення або природне середовище проживання складає та частина епігеосфери, між якою і населенням відбувається реальна або потенційна діяльність, тобто довкілля створюється як органічними, так і неорганічними об'єктами, а також різного роду еко- та біосистемами. Поруч з природним існують штучно створені об'єкти в результаті людської діяльності з різною метою, інакше кажучи – штучне середовище. Для транскордонного регіону – це, передусім, кордон і прикордонна інфраструктура.

Природне середовище є матеріальною основою проживання людей, і є багатством або природними ресурсами, а також джерелом енергії (вітру та сонця) для фізичних та хімічних процесів.

Штучне середовище складається з об'єктів, створених людиною, і є технічною системою, яка в певному ступеню забезпечує незалежність розвитку людини та її діяльності від природних ресурсів.

Штучне та природне довкілля є складовими формування регіону, проте є середовищем проживання людей, а не регіону, і має відносну вартість, що залежить від діяльності людини на території.

Зовнішнє оточення транскордонного регіону – це або регіони того самого рівня, або вищого порядку.

Оточення транскордонного регіону того самого рівня є регіони, з якими даний регіон пов'язаний взаємними впливами. Такі взаємовпливи можуть створювати дві системи:

1. Суміжні з транскордонним регіони країн, території яких його складають.

2. Всі регіони суміжних держав або держави в цілому.

Оточення регіону вищого порядку – це держави, території яких формують транскордонний регіон.

Звичайно, радіус та склад оточення визначається рівнем відкритості регіону. Високий рівень замкненості регіону звужує сферу його діяльності та знижує вплив оточення. Це стосується природних та штучних кордонів регіону, рівня їх проникності та пропускної здатності.

Структура відносин регіону.

Основні відносини транскордонного регіону створюють:

1. Суспільні відносини.
2. Трансформаційна діяльність.
3. Природно-екологічні впливи.

1. Суспільні відносини охоплюють: а) відносини, що базуються на біологічному походженні, або правові відносини; б) комунікаційні відносини за допомогою визначених мов або кодів; в) відносини в отримуваних благах та послугах; г) відносини участі у суспільній діяльності (економічній, політичній, культурній). Ці відносини та діяльність реалізуються за допомогою різних матеріальних ресурсів, а конкретніше – технічного устаткування, продуктивність і ефективність яких може змінювати їх потужність та характер.

2. Трансформаційна діяльність охоплює: а) перетворення природного середовища або створення більш доступних чи перетворених матеріальних об'єктів чи їх станів в об'єкти споживання (матеріальні блага) та їх переміщення; б) перетворення людських знань та створення культурних цінностей і благ, надання послуг (навчання); в) управління, розпорядження, планування, організація діяльності людей. Виробничо-матеріальна, культурна та управлінсько-організаційна діяльність є базою формування основних функціональних підсистем регіону.

3. Природно-екологічні впливи – це вплив природного середовища на людей, на їх етнос та існування. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку

зміни довкілля під впливом людської діяльності формують зворотній вплив на умови існування людини.

Фактична реалізація суспільних стосунків, трансформаційної діяльності відбувається в межах нормативно-правової системи. Для транскордонного регіону трансформаційна діяльність відбувається у межах двох нормативно-правових підсистем, що сформовані у різних державах, проте які не є зовсім незалежними, а мають спільну частину і взаємно впливають одна на одну.

Просторова структура регіону визначається відносинами в просторі, які виникають між територіальними об'єктами та їх оточенням.

За О.Г. Гранбергом економічний простір – це насичена територія, що охоплює безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, економічно освоєні та рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі. Кожен регіон має свій внутрішній простір та зв'язки з зовнішнім простором. Близькі поняття: просторова (територіальна) структура економіки, просторова організація господарства систем [3, с. 24].

Просторову структуру регіону можна розглядати у двох вимірах: 1) з огляду на розміщення об'єктів на території і зв'язки між ними у просторовому контексті; 2) з огляду на облаштування, упорядкування, тобто правила та норми розміщення об'єктів на транскордонній території.

Просторова організація транскордонного регіону, окрім іншого, включає розміщення кордону (у фізичному вигляді) та прикордонної інфраструктури.

Якість економічного простору визначається багатьма характеристиками, основні з них наступні:

- щільність (чисельність населення, обсяг регіонального валового продукту, природні ресурси, доходи тощо на одиницю площі простору);
- розміщення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподіл населення і економічної діяльності, освоєні і не освоєні території тощо);

– зв’язність (інтенсивність економічних зв’язків між частинами та елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу та людей, розвиток транспортних та комунікаційних мереж, проникність кордону, пропускна здатність кордону та прикордонної інфраструктури).

Характеристика зв’язності дуже важлива для транскордонного регіону і її підвищення – основне завдання політики транскордонного співробітництва.

Для функціонування економічного простору важливе значення має віддаль між його елементами. «Економічна віддаль» характеризується транспортними та трансакційними затратами на подолання фізичної віддалі, які включають плату за митні послуги, митні збори та платежі за перетин кордону.

2. Підсистеми транскордонного регіону. Транскордонний регіон має внутрішню структуру, яка складається з функціональних систем та з системи розселення. При цьому функціональні системи та системи розселення спочатку презентують себе як національні з кожної із сторін транскордонного регіону і лише потім представляються як цілісність.

2.1. Функціональні системи є проявом суспільного поділу праці у процесі суспільного розвитку і проявляються у трьох типах систем: а) секторні системи (економіка, культура, політика); б) системи організації суспільної діяльності; в) матеріально-технічні системи.

Секторні системи – економіка, культура, політика – є базовими складовими функціонального поділу суспільства та його інтеграції. Їх елементарними складниками є активні мешканці регіону, які входять до складу однієї або всіх трьох підсистем. Кожний з трьох секторів регіональної системи утворений через домінуючу активність осіб, виконуючих один з трьох видів діяльності: виробництво матеріальних благ та послуг; культурна діяльність; організаційна та контролююча діяльність. Їх складовими є складні системи організації суспільної діяльності (економічної, культурної, політичної), до складу яких також входять відповідні матеріально-технічні системи.

Всі секторні системи мають одне і те ж внутрішнє середовище: довкілля та матеріально-технічну базу. Жодна з підсистем не може функціонувати відокремлено від матеріального середовища.

Для транскордонного регіону всі ці секторні системи присутні як складові, а їхня цілісність залежить від ступеня інтегрованості транскордонного простору.

Системи організації суспільної діяльності є складниками секторних систем: економічної, культурної та політичної. Складаються вони з осіб або колективів, що виконують визначену, цілеспрямовану діяльність і вступають у суспільні відносини.

Ці відносини виступають у визначених законодавчо-інституціональних межах, сформованих через регулятивні механізми (законодавство, традиції та звичаї), які створюють нормативну підсистему господарювання (напр., ринкову економіку) і політичну (напр., демократичний уклад).

В залежності від типу системи (економічної, культурної та політичної) створюються різні організаційні та нормативні інституції: підприємства, органи влади, навчальні заклади.

Для транскордонного регіону системи організації суспільної діяльності є незалежні і формуються, в значній мірі, системами вищого порядку і, власне, – регіональними системами. Слід однак зауважити, що кордон розділяє політичні системи, формальне законодавство і нормативні системи господарювання на просторах транскордонного регіону. Проте дуже часто можна бачити подібні традиції, звичаї та культуру мешканців по обидві сторони кордону. І чим вищий рівень інтегрованості транскордонного регіону, тим менше обмежень накладає організація суспільних відносин з кожної із сторін.

Матеріально-технічні системи складаються зі штучних об'єктів, що створюються для виробництва предметів споживання, товарів та послуг і використовуються людьми. Структура відносин включає виробництво, споживання та утримання штучних об'єктів, а в аспекті простору – включає різноманітні

матеріальні зв'язки, зокрема фізичні переміщення (вантажні перевезення, доїзди до місця праці тощо), та інформаційні зв'язки.

Матеріально-технічні системи інтегровані у просторі, мають окреслене місце розташування і створюють матеріальну та інфраструктурну базу для існування і діяльності людей. Водночас вони є базовими складовими матеріально-функціональних територіальних, суспільних систем:

- систем проживання, тобто будинки з оточенням і проживаючими у них людьми;
- виробничі структури (промислові та сільськогосподарські) та структури з надання послуг, що складаються з довготермінових засобів (будинки, обладнання, машини, апаратура), а також землі сільськогосподарського призначення та утримуваної худоби у особистих господарствах;
- комунікаційні мережі та послуги, що включають транспортні мережі зі шляховим господарством, станціями обслуговування і транспортними засобами, комунальні господарства (водоканалізаційна, енергетична мережі), інформаційна (телефон, радіо, телевізійна, комп'ютерна мережі), що також обслуговують людей.

Ці складові формують три матеріальні уклади: проживання, виробничо-обслуговуючий та транспортно-комунікаційний.

На цій основі можна представити три основні функціональні підсистеми регіону: економічну, культурну та політичну.

Економічна підсистема: її формують люди, що займаються економічною діяльністю, тобто цілеспрямованою діяльністю на виробництво матеріальних благ та послуг. Внутрішнє середовище – це природне середовище, матеріально-технічні ресурси та інфраструктура, а також специфічне технічне обладнання для цієї діяльності. Зовнішнє оточення включає, з одного боку, систему господарювання вищого порядку, в межах якої діє регіональна система, тобто в цілому національна та міжнародна господарські системи, а з іншого боку – секторні системи – політичні та культурні. Внутрішня структура відносин охо-

плює види діяльності, що виражають виробничі та споживчі відносини, формують регіональні ринки продукції, збуту, праці та фінансів. Зовнішня структура, з одного боку, включає господарські відносини з іншими регіонами країни у вигляді переміщень товарів, робочої сили коштів та інформації, а з іншого – відносини з підсистемами культури (проявляються через інновації та науково-технічний прогрес) та політичною (проявляються через законодавче регулювання економічних відносин). Основними складовими економічної системи є підприємства і їх різні види, що становлять систему господарювання, функціонування на засадах управління та спрямовані на досягнення економічної користі.

Транскордонний регіон формується з національних економічних підсистем, проте має значну спільну частину в природних ресурсах, матеріально-технічній базі та інфраструктурі і може використовувати, змінювати та розвивати їх об'єднаними зусиллями, тобто співпрацюючими сторонами. Необхідність дослідження транскордонного регіону значно обумовлена наявністю спільної або взаємозалежної частини економічних підсистем, що входять у регіон, і транскордонними ринками.

Підсистема культури регіону: її формують люди, які займаються розумовою діяльністю, що змінює рівень інтелекту, та створюють культурні блага (надбання). Подібно до економічної підсистеми, внутрішнє оточення створюють спеціальне технічне обладнання і у широкому розумінні природне середовище та споживачі культурних благ. Зовнішнє оточення формують культурне середовище вищого порядку, у якому розвиваються регіональна система культури та останні – економічна та політична системи. Структура підсистеми культури охоплює різні види діяльності, передусім створення і збереження культурних цінностей. Так, діяльність здійснюється як окремими особами, так і організаціями, що здійснюють культурну діяльність: школи, видавництва, університети, театри, музеї, телебачення тощо, що мають специфічне матеріально-технічне забезпечення. У сфері створення масових культурних благ і її комерціалізації підсистема культури наближається до економічної.

Регіональний вимір культури є істотним елементом формування регіону, в основному через культурні зв'язки і окремі специфічні види діяльності, життєвих засад і поведінки, що окреслюють регіональну свідомість. Це повністю відноситься до культурної підсистеми транскордонного регіону. Культурні підсистеми завжди були найбільш інтегрованими у транскордонному регіоні, часто мали спільне минуле і в транскордонній співпраці відіграють основну роль з огляду на життя особи.

Політична підсистема формується мешканцями, які організовують і здійснюють політичну діяльність у рамках політичної системи краю чи держави. Вони здебільшого повністю незалежні у всіх частинах транскордонного регіону.

Система розселення виступає у двох формах: елементарній, тобто поселення, яким є міста та села, і складній, тобто мережа поселень: місцева, регіональна та країна. Роль системи розселення у формуванні та функціонуванні регіону має критичний характер, що означає, що основні зміни і розвиток регіону відбувається шляхом її зміни та умов існування. Ця роль полягає в інтеграції діяльності різних підсистем регіону; визначенні розміщення виробництва; адаптації до умов природного середовища, створення матеріальних умов життєдіяльності людей.

Система розселення транскордонного регіону завжди має поліцентричний характер, тобто має як мінімум два центри. Для прикордонних регіонів такі центри не завжди є високорозвиненими, що можуть відігравати одночасно роль культурних, наукових, високотехнологічних та інших центрів щодо різних потреб населення. Розвиток транскордонної співпраці сприяє появі ефекту компліментарності (доповнюваності) з огляду на розширення можливостей щодо задоволення різноманітних запитів населення всіх частин транскордонного регіону. Для прикладу, майже всі прикордонні міста Польщі на кордоні з Львівською областю послуговуються можливостями, які надає місто Львів; водночас жителі Волинської області користуються можливостями, які пропонує польське місто Люблін.

1.6.2 Методи дослідження процесів транскордонного співробітництва

Економіко-математичні моделі і методи дослідження економічних систем в даний час є важливим інструментом дослідницьких процесів. Відбувається поступове заміщення економічного процесу адекватною математичною моделлю з подальшим дослідженням характеристик даної моделі як аналітичними методами, так і за допомогою обчислювальних експериментів.

Нашим завданням є виявлення із різноманіття дослідницьких методів найбільш ефективних та відповідних для повноцінного наукового розгляду процесів транскордонного співробітництва, аналізу його сучасного стану та прогнозування.

Математичні моделі в економічних дослідженнях мають майже двохсотрічну історію. Одна з перших спроб дослідження економічних явищ за допомогою математичних методів була здійснена в роботі А.О. Курно «Дослідження математичних принципів теорії багатства» (1838 р). У цій роботі, що поклала початок сучасній математичній економіці, вперше використані кількісні методи для аналізу конкуренції між товарами при різних ринкових ситуаціях. Півстоліття потому Л. Вальрас використовував математичні моделі при викладі економічних дисциплін у Лозаннському університеті.

З часів перших спроб застосувати математичний аналіз в економічній сфері, в економічній науці стався не один прорив на базі успішного використання математичного апарату: кейнсіанська (Дж. Кейнс), логістична революція (Л. Берталанфі), розробка лінійного (Л.В. Канторович) і динамічного програмування (Р. Беллман, Т. Купманс), теорії оптимального управління (А.С. Понтрягін), розвиток моделей міжгалузевого балансу (В. Леонтьєв), регіонального аналізу (У. Ізард). Успішне використання математичних методів в економіці на межі ХІХ–ХХ ст. підштовхнуло й інші суспільні науки до математизації. Так, у цей період Ф. Еджворт опублікував працю «Математична психологія», В. Парето розробив основи теорії еліт,

П. Хаггет, А.П. Голіков і І.М. Черваньов видали підручники з використання математичних методів у географії.

У післявоєнні роки, разом з подальшим інтенсивним використанням всього інструментарію сучасної математичної науки, йде посилене об'єднання економічних і природньо-математичних методів дослідження, що базуються на роботах Н. Вінера; Дж. Форрестера; Р. Хакена; В.-Б. Занга. У економіці знайшли віддзеркалення такі розділи математики, як опуклий аналіз, топологія й ін. (Х. Нікайдо, К. Ерроу, Г. Хан, А. Такаяма, А. Мас-Колелл, А.Е. Андерсен, Д. Пайн). Вагомий внесок у розробку економіко-математичних методів другої половини ХХ століття зробили і роботи російських та українських учених (Л.В. Канторовіч, В.В. Новожілов, Д.С. Львів, В.Л. Макаров, К.Я. Петраков, Л.І. Абалкин, А.П. Голіков, С.А. Айвазян, В.В. Івантер, К.А. Багріновський, А.Я. Ліфшиц, С.П. Курдюмов, Г.Б. Клейнер, В.М. Матросів, І.Н. Дрогобицький, В.Н. Гачків, О.І. Шаблій).

У 1991 році вийшла в світ фундаментальна праця В.-Б. Занга, який узагальнив роботи багатьох економістів-теоретиків у вигляді роботи «Синергетична економіка», де автором використовується сучасний математичний апарат нелінійного аналізу для завдань макроекономічної динаміки. Синтез синергетики і економіки знайшов підтримку серед багатьох учених і є одним із перспективних напрямів розвитку економічної науки на даному етапі. Інший вектор об'єднання математичних методів і економіки – це синтез загальної теорії систем (Л. Берталанфі) і економічної науки, головним принципом якого є принцип системності.

Успішний розвиток економіко-математичних методів у ХХ столітті пояснюється стрімким розвитком інструментальних обчислювальних методів, в основі яких лежить швидкодія сучасних комп'ютерів, що постійно зростає.

В даний час можна стверджувати, що сучасна економічна наука використовує весь спектр математичного інструментарію в різних напрямках своєї діяльності. Повноцінного осмислення виключно економічних проблем неможливо досягти без використання математичних методів і моделей:

наприклад, розуміння таких економічних понять, як рівновага або нерівновага, стійкість або нестійкість, економічно стійкі системи і стани хаосу.

Дослідження транскордонних територій, які створюють складну неоднорідну систему міжрегіональної взаємодії, має ряд специфічних особливостей. Основна з них полягає в тому, що транскордонна економіка, яка розглядається як єдине ціле, функціонує в двох напрямках: вертикальному (центри – регіони) та горизонтальному (міжрегіональному).

В основі сучасного дослідження багаторегіональних систем, до яких відносяться і багаторегіональні системи прикордонних територій, лежить використання інструментів оптимального планування, міжгалузевих балансових моделей (модель витрати–випуск), теорії загальної економічної рівноваги (Л. Вальрас, В. Парето, Ф. Еджворт, Дж.Р. Хикс, К. Ерроу, Ж. Дебре, Л. Мак-Кензі, Д. Гейл), теорії кооперативних ігор (Ф. Еджворт, Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш, В. Гільденбрандт та ін.), математичної статистики, що отримали розвиток у працях нобелівських лауреатів Л.В. Канторовича, В. Леонтьєва і багатьох інших учених. Зокрема, А.П. Голіков виділяє три рівні математизації економічних досліджень:

- на першому рівні здійснюється формалізація економічних явищ і процесів, тобто вводяться кількісні показники для їхньої оцінки;
- на другому рівні емпірично виявляються і оцінюються існуючі зв'язки між явищами і процесами;
- на третьому рівні дедуктивним методом встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між явищами і процесами, перевіряється міра репрезентативності отриманих математичних виразів і здійснюється їх упровадження в практику [35].

Прикладом використання першого рівня математизації у транскордонному співробітництві є застосування П.О. Черномазом центрографічного методу для розрахунку центру єврорегіону «Слобожанщина» з урахуванням заселеності території [36]. Як результат отримані координати центру єврорегіону «Слобожанщина» (широта $L =$

50°10', довгота D = 36°39'), що розташований у прикордонні Харківської області поблизу села Тернова. Це дало можливість підтвердити, що обране місце розташування планованого прикордонного торговельно-виставкового комплексу «Експоцентр «Слобожанщина» – міжнародний автомобільний пункт пропуску «Гоптівка – Нехотєєвка» (L = 50°19', D = 36°17') – з урахуванням наявної транспортної інфраструктури (автомагістраль «Белгород – Харків – Сімферополь» і залізнична станція Козача Лопань) знаходиться в найбільшій досяжності для населених пунктів єврорегіону «Слобожанщина».

З метою зведення до одного масштабу різні за абсолютними значеннями величини використовують індексне представлення показників, що значно полегшує їх аналіз [37].

Обчислення індексів представляє подвійну операцію: спочатку від всіх вибірових елементів віднімається найменше значення, потім вираховуються частки кожного вибірового елементу відносно найбільшого значення. Отримані відносні величини мають однаковий інтервал існування (від 0 до 1) незалежно від вихідних абсолютних значень показників. В узагальненому вигляді формула для обчислення індексів має наступний вигляд:

$$I_j = \frac{X_{j,i} - X_{j,min}}{X_{j,max} - X_{j,min}}, \quad (1)$$

де: I_j – індекс j-того показника; $X_{j,i}$ – поточне значення j-того показника; $X_{j,max}$ – найбільше значення j-того показника у ряду спостережень; $X_{j,min}$ – найменше значення j-того показника у ряду спостережень.

У формулі (1) індекси i та j символізують відповідно номер даного вибірового елементу у варіаціоному ряду і номер даного показника у масиві вихідних даних.

Американський економіст В. Леонтьєв виокремив напрям в економічній науці, що поєднує в собі основи теорії функціонування економіки, математичного моделювання, збору і обробки статистичної інформації. Автор даної структурної моделі представляв економіку як систему взаємопов'язаних галузей. Модель міжгалузевого балансу є матрицею, в якій описані процеси

формування і вжитку сукупного суспільного продукту в галузевому розрізі.

У таблиці 1.6 наведено приклад міжгалузевого балансу для галузей у вартісному вираженні, де рядки таблиці описують дані про розподіл обсягу продукції (виходи), а стовпці – структуру витрат (входи), де X_{ij} описує кількість товарів і послуг, вироблених і-ю галуззю для вжитку j-ю галуззю.

Таблиця 1.6

Матриця міжгалузевого балансу

Галузі продавці		Галузі покупці						
		Галузі виробництва (сектори)				Кінцева продукція		
		1	2	...	n	Фонд особистого і суспільного вжитку	Накоплення основних фондів	Експорт-імпорт (зі знаком ‘-’)
Галузі	1	x_{11}	x_{12}	...	x_{1n}			
виробництва	2	x_{21}	x_{22}	...	x			
	...	...	...	...	...			
	n	x_{n1}	x_{n2}	...	x_{nn}	...		
Додаткова вартість; Амортизація праці Прибуток. Основні фонди Непрямі податки і так далі	V	V1	V2	...	Vn			
Валова продукція		X1	X2	...	Xn			

Модель міжгалузевого балансу виробництва та розподілу товарів і послуг була і залишається однією з найбільш ефективних інструментів аналізу економічних процесів, взаємодій, прогнозування темпів і зміни структури економічних систем держави, регіону, міста.

Окрім поглибленого вивчення і різнобічного вживання схеми і економіко-математичної моделі статичного міжгалузевого балансу, все більший інтерес серед вчених почали набувати всілякі варіанти міжгалузевих балансових моделей, а особливо динамічні і натурально-вартісні регіональні міжгалузеві

баланси. Останні зручно використовувати при побудові стандартної моделі міжнародної торгівлі.

Відбувається безперервне розширення методології класичного міжгалузевого аналізу. Паралельно з балансовими моделями в їхньому класичному вигляді, з'являються міжгалузеві оптимізаційні моделі, моделі економічної взаємодії, інтегровані моделі та ін.

Цінність інформації, що отримується в результаті досліджень, залежить від повноти розкриття міжгалузевих зв'язків, які фактично оформилися, що, в результаті, визначає можливість використання міжгалузевих балансів для аналізу вихідного рівня і фактичної структури економіки в цілях визначення об'єктивних умов і чинників розвитку економіки у запланованому періоді.

На території СРСР перші спроби з економіко-математичного моделювання багаторегіональних систем в розрізі економіки СРСР були початі в 60-х роках у співробітництві Інституту економіки і організації промислового виробництва під керівництвом А.Г. Аганбегяна і математико-економічним відділенням Інституту математики СО АН СРСР, яким керував Л.В. Канторович. Після розробки теоретико-методологічних основ, у 1967 році ученими цих інститутів була здійснена апробація запропонованої моделі на реальних даних, що стало поштовхом у розвитку нового наукового напрямку в дослідженні багаторегіональних систем. Міжгалузеві регіональні дослідження проводилися паралельно в органічному взаємозв'язку з розробкою міжгалузевих балансів країни.

Методологія аналізу міжрегіональних взаємодій і методичний апарат даного аналізу у своїй основі базується на теорії конкурентної рівноваги і теорії кооперативних ігор. Значний внесок у дану область економіко-математичного дослідження зробили В.Л. Макаров, В.М. Полтерович, В.А. Рубінов, Н.Н. Горобцев, В.А. Васильєв та ін. Особливе місце в дослідженні міжрегіональної взаємодії займають роботи А.Г. Рубінштейна.

Теорії економічної рівноваги і теорія кооперативних ігор формують два різні бачення суті ринкових стосунків. У основі теорії економічної рівноваги

лежить система товарно-грошових стосунків, де кожен її учасник самостійно визначає попит і пропозицію, ґрунтуючись на підвищенні функції своєї корисності, і орієнтується на ціни, що є на ринку, і на обмеження власного торгівельного балансу. За даних умов рівноваги попиту і пропозиції система досягає свого рівноважного стану.

Теорія кооперативних ігор розглядається як ринок контрактів, де всі учасники ринку – самостійні і незалежні в ухваленні рішень, відносно питання, з ким і в які форми взаємодії вступати. Іншими словами, кожен учасник самостійно визначає, ґрунтуючись на максимізації функції своєї корисності, в які коаліції і на яких умовах вступати. Коаліцією в цьому випадку виступає неповна сукупність регіонів. Кількість регіонів, що входять в коаліцію, називається її рангом. У системі із m регіонів максимальне число коаліцій визначається як $2^m - 1$. Якщо в результаті об'єднання в коаліцію хоча б для одного з її учасників внутрішній обмін стає не вигідним, то дана коаліція незабаром наблизиться до розпаду. Але така ситуація виправляється при збільшенні числа учасників взаємин. Внаслідок цього, найбільш вигідною коаліцією для всіх учасників є якнайповніша система з безліччю варіантів обміну (так званим ядром системи). Даний факт свідчить про природне прагнення до інтеграції і розширення єдиного економічного простору. Регіон як суб'єкт ринкових стосунків є ідеальним об'єктом для вживання вищеописаних моделей.

Маючи справу з дослідженням транскордонних регіонів, ми стикаємося, як вже було сказано вище, зі складною неоднорідною системою, якій властиві відмінності в рівнях політичного і економічного розвитку, зайнятості населення, рівня доходів і якості життя. У зв'язку з цим, ученими для спрощення дослідницького процесу використовуються різні методи узагальнення або типологізації, що дозволяють виділити однорідні ознаки об'єктів, які вивчаються. Одним з найбільш поширених і багатовимірних методів класифікації є кластерний аналіз (від англ. data clustering). Перші розробки в даній області дослідження з'явилися в кінці 30-х років XX сторіччя,

проте інтенсивний розвиток цих методів і їхнє широке вживання почалося наприкінці 60-х – початку 70-х років. Надалі цей напрям багатовимірного аналізу дуже інтенсивно розвивався. Розроблялися нові методи, нові модифікації існуючих алгоритмів, значно розширилася сфера вживання кластерного аналізу. Якщо спочатку методи багатовимірної класифікації застосовувалися в психології, археології, біології, на даний час вони активно використовуються в соціології, економіці, статистиці і багатьох інших науках.

Основним завданням кластерного аналізу є розбиття вихідної складної системи на групи близьких між собою однорідних об'єктів (груп, таксонів). Кластерний аналіз дозволяє структурувати систему та отримати про неї розширені знання.

Перевага кластерного аналізу в тому, що він дозволяє робити розбиття об'єктів не за одним параметром, а відразу за цілим набором ознак.

Завдання методу полягає в тому, щоб на підставі даних, наявних у множині X , розбити множину об'єктів G на m (m – ціле) кластерів (підмножин) Q_1, Q_2, Q_m так, щоб кожен об'єкт G_j належав тільки одній підмножині розбиття і щоб об'єкти, що належать тому ж кластеру, були подібними, тоді як об'єкти, що належать різним кластерам, були різнорідними.

Наприклад, нехай G включає n регіонів, кожний з яких характеризується:

- ВВП на душу населення (F_1),
- числом M автомашин на 1 тисячу осіб (F_2),
- душевим споживанням електроенергії (F_3),
- душевим споживанням сталі (F_4) тощо.

Тоді X_1 (вектор вимірів) є набором відмічених характеристик для першого регіону, X_2 – для другого, X_3 – для третього і так далі. Завдання зводиться до того, щоб розбити регіони за рівнем розвитку.

Розв'язанням задачі кластерного аналізу є розбиття, яке задовольняє деякому критерію оптимуму. Цей критерій може бути деяким функціоналом, який виражає рівні бажаності різного розбиття і угруповань, які називають цільовою функцією. Як цільова функція може бути взята внутрішньогрупова

сума квадратів відхилення:

$$W = \sum_{j=1}^n (x_j - \bar{x})^2 = \sum_{j=1}^n x_j^2 - \frac{1}{n} \left(\sum_{j=1}^n x_j \right)^2, \quad (2)$$

де x_j є виміром j -го об'єкта.

Найбільш відомий метод представлення матриці відстаней або подібності заснований на ідеї дендрограми або діаграми дерева.

Дендрограма – графічне зображення результатів процесу послідовної кластеризації, яка здійснюється в матриці відстаней. За допомогою дендрограми можна графічно або геометрично зображувати процедуру кластеризації за умови, що ця процедура оперує тільки з елементами матриці відстаней або подібності.

Існують багато способів побудови дендрограм. У дендрограмі об'єкти розташовуються вертикально наліво, результати кластеризації – справа. Значення відстаней або подібності, яка відповідає будові нових кластерів, зображаються по горизонтальній прямій поверх дендрограм (рис. 1.2).

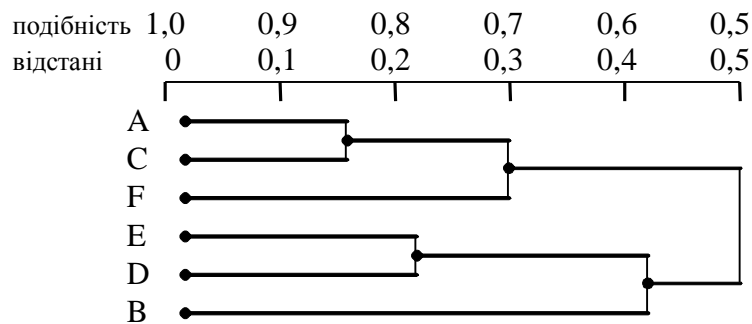

Рис. 1.2. Дендрограма подібності об'єктів як результат кластерного аналізу

Рисунок відповідає випадку шести об'єктів ($n=6$) і до характеристик (ознак). Об'єкти A і C найбільш близькі і тому об'єднуються в один кластер на рівні близькості, яка дорівнює 0,9. Об'єкти D і E поєднуються на рівні 0,8. Тепер маємо 4 кластери:

$(A, C) (F) (D, E) (B)$

Далі утворюються кластери (А, С, F) і (Е, D, В), які відповідають рівневій близькості, що дорівнюють 0,7 і 0,6. Остаточно всі об'єкти групуються в один кластер за значення подібності 0,5.

Окрім виключно математичних методів аналізу, в економічних дослідженнях також застосовуються методи менш математизовані, такі як методи ситуаційного аналізу, зокрема SWOT-аналіз, що є наочним відображенням результатів аналізу середовища в зручній формі у поєднанні з варіантами стратегій.

У 1963 році в Гарварді на конференції з проблем бізнес - політики професор К. Андрюс уперше публічно озвучив термін SWOT і візуалізував його таким чином:

Strengths (сильні риси)	Weaknesses (слабкі риси)
Opportunities (сприятливі можливості)	Threats (можливі погрози)

SWOT – це акронім слів Strengths (сили), Weaknesses (слабкості), Opportunities (сприятливі можливості) і Threats (погрози).

У 1982 році професор Хайнс Вайхріх запропонував новий вигляд SWOT-моделі і назвав її як TOWS-матриця. Професор Вайхріх запропонував проводити стратегічний аналіз на основі систематичного зіставлення заздалегідь описаного переліку зовнішніх чинників з внутрішніми силами і слабкостями. Він також звернув увагу на необхідність складання SWOT-матриць з певною періодичністю. У подальших роботах інших дослідників ця модель отримала назву як розширена або інтегрована модель SWOT.

SWOT-аналіз є актуальним на етапі здійснення стратегічного аналізу, визначає міру дії макро- і мікрооточення на досліджуваний об'єкт, виявляє можливості і погрози, оцінює конкурентні переваги, визначає його потенціал і слабкі сторони. Найбільш важливою у SWOT-аналізі рисою є ретельна обробка

наявної інформації для здобуття достовірних характеристик сильних і слабких сторін, доступних можливостей і потенційних погроз. Крім того, мають бути розглянуті внутрішні і зовнішні чинники.

При побудові SWOT-матриці в аналізі прикордонної співпраці і створення єдиного економічного простору можна виділити наступне:

Strengts, або Сили, – це деякі особливості, додаткові можливості, що додають об'єкту навички, досвід, коштовні організаційні ресурси, досягнення. В якості сильного боку можна використовувати історичну спільність територій, що є сусідами, схожість мови, культури, релігії, а так само підписання документів і правової бази про співпрацю, об'єднання або наміри.

Weaknesses, або Слабкості, – це щось, що ставить об'єкт у несприятливі умови. Слабкість може полягати у відсутності чіткої організаторської структури, проблемі несумісності законодавчих актів, диспропорції виробництва тощо.

Opportunities, або Можливості, визначаються як щось, що дає сприятливі перспективи, можливість здійснити скачок в розвитку. У розрізі аналізу транскордонних галузей в даній ролі можуть виступати кооперація підприємств, поживавлення регіоноутворюючих виробництв, вдосконалення інфраструктури, прискорення зростання ринку, розвиток науково-технічного прогресу і т.п.

Threats, або Загрози, – це те, що може завдати збитку, позбавити істотних переваг. Погрози можуть полягати в політичній конфронтації, збільшенні неконтрольованих міграційних потоків, появі нових конкурентів.

Поєднання SWOT-аналізу з методами експертних оцінок впливу чинників на розробку стратегії, вірогідність настання цих чинників, оцінка міри ризиків та вірогідності їх настання може бути хорошим інструментом, який дозволяє оцінювати зміни чинників організаційного середовища, виробляти альтернативні варіанти стратегій на основі отриманих кількісних оцінок.

На кафедрі міжнародних економічних відносин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна здійснено SWOT-аналіз

українсько-російського транскордонного співробітництва для Інституту міжнародної соціології в Горіції (Італія) в межах проекту Ради Європи [38].

Таким чином, сучасна економічна наука має широкий спектр методів, які мають високий ступінь достовірності отриманих результатів і застосовуються при дослідженнях транскордонного співробітництва з метою підтвердження висунутих гіпотез, моделювання, регіонального аналізу, планування та прогнозування.

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНА ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНУ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ

2.1 Діагностика соціально-економічного стану українсько-російського порубіжжя

Одним з етапів розробки концептуально-стратегічних засад розвитку регіонів є регіональна діагностика. Це – спосіб оцінки сучасного стану регіону за багатьма ознаками.

За думкою Д.М. Стеценка [39], діагностика передбачає виявлення регіональних диспропорцій, структурних деформацій і недоліків у соціально-економічному розвитку. Результати діагностики потрібні для вироблення національної регіональної політики, виявлення проблемних депресивних регіонів, регіонів із значним економічним потенціалом та як маркетингова інформація. Через це діагностика може бути інструментом для комерційних підприємств, банків, бірж, для вироблення стратегії розміщення капіталів у тому чи іншому регіоні, а також стратегії проникнення та експансії на певні регіональні ринки.

Прогноз стану регіону дає підприємцям змогу [39]:

- оцінити перспективність і потенціальну ефективність розміщення в тому або іншому регіоні певних видів економічної діяльності;
- виявити можливості розвитку виробництва з урахуванням всієї сукупності ресурсних і соціально-інституційних обмежень.

Діагностика в будь-якій сфері, в тому числі економіці, в більшості випадків ґрунтується на порівнянні. Для того щоб установити відхилення від норми, потрібно порівняти цей регіон з іншими регіонами тієї ж сукупності або групи.

У перекладі з грецької слово «diagnosis» означає розпізнавання, визначення. В економіці діагноз – це визначення стану економічного об'єкта,

підприємства, регіону, країни. Об'єкт, стан якого визначається, називають об'єктом діагнозу. Об'єктом регіонального економічного діагнозу може бути регіон різного таксономічного рівня: країна, область, низовий адміністративний район, місто, район у місті, селище, село, а також будь-який територіальний міжгалузевий комплекс.

Результатом діагнозу може бути виявлення відхилень від нормального стану. Стале і незворотне відхилення від нормального стану називають патологією. Стан об'єкта описують за допомогою системи індикаторів. Відхилення від нормального стану визначають порівнянням значень з деяким нормативом, еталоном [40].

Поняття і кількісні характеристики «норми» відносні й залежать, як максимум, від трьох чинників. По-перше, значення «норми» визначається базою порівняння, тобто групою, класом, типом об'єктів, серед яких це порівняння проводиться. По-друге, сам критерій норми і підхід до її розрахунку може варіювати. Як критерій норми може бути прийнято значення індикатора, що є середнім арифметичним для певної сукупності об'єктів, або значення, що знаходяться посередині значень цього індикатора на всіх об'єктах сукупності. По-третє, відмежування норми від патології істотно залежить також від критерію відхилення від норми.

Для визначення «норми» й «еталона» потрібно встановити допустимі граничні обмеження, при перевищенні (зниженні) яких розвиток (стан) вважається нормальним [41].

Результатом діагностики може бути не тільки виявлення відхилення від норми, а й визначення, до якої групи сукупності, класу, типу належить об'єкт. Отже, з усіх груп сукупності слід вибрати ту, до членів якої об'єкт найбільш близький. Наприклад, треба визначити, чи є регіон староосвоєним, вичерпана в ньому місткість розміщення чи ні. Віднесення регіону до певного типу, класу саме по собі є діагнозом [42]. Наприклад, за обраним індикатором діагностика може бути такою: «староосвоєний регіон з невичерпаною місткістю розміщення» або «середньоосвоєний регіон, в якому вичерпана місткість

розміщення». Далеко не в усіх випадках діагноз такого типу фіксується як патологія. Сам факт віднесення об'єкта діагностики до староосвоєних регіонів або до слабоосвоєних не є патологією. У завданні будь-якого діагнозу можна формально виділити два підзавдання. Перше – визначити, до якої групи сукупності належить об'єкт. Його можна охарактеризувати як завдання якісної ідентифікації. Друге – виявити відмінність цього об'єкта від інших об'єктів уже виявленої групи. Воно може розглядатися як завдання кількісної ідентифікації. Отже, діагностика, що встановлює відхилення від норми, є окремим випадком якісної ідентифікації, коли всі об'єкти сукупності поділяються на дві групи: нормальні об'єкти й об'єкти з патологією.

У регіональній політиці важливе значення має побудова системи індикаторів для оцінювання стану регіонів, розробки якісних і кількісних шкал для вимірювання значень цих індикаторів. Діагностика включає також класифікацію можливих регіональних патологій та їхніх симптомів, процедури збору й опрацювання діагностичної інформації [43].

Залежно від динамічних завдань діагнозу розрізняють діагностику статичного стану і діагностику процесу. Діагностуючи статичний стан, потрібно визначити стан регіону на цей період, модель економіки та можливі соціально-економічні зміни.

При діагностиці процесу досліджують траєкторію розвитку, генетику об'єкта, розмежовують чинники ендогенного та екзогенного характеру.

За формою організації економічну діагностику поділяють на аналітичну, експертну діагностику і діагностику на моделі [43].

Аналітична діагностика передбачає проведення діагностики безконтактними методами з допомогою статистичної інформації та використання методів регіонального аналізу, типології.

Експертна діагностика – це отримання інформації для цілей діагностики контактними методами безпосередньо проведенням спеціальних експертних і соціологічних опитувань.

Діагностикою на моделі називають отримання інформації про об'єкт

діагнозу за допомогою модельних імітацій.

Необхідною вимогою до системи діагностичних індикаторів є їхня орієнтованість на виявлення патології у розвитку об'єкта або на встановлення належності об'єкта до певної групи, класу, типу. При побудові системи діагностичних індикаторів відбирають ті показники та характеристики, які можуть відбивати самостійно або в поєднанні з іншими індикаторами наявність чи відсутність гострих проблем регіонального розвитку, патології або характеризувати належність регіону до певного типу.

Системи діагностичних індикаторів можна будувати двома способами [44].

Перший спосіб ґрунтується на гіпотезі, що дає уявлення про типи патології у регіональному розвитку. Наприклад, регіони можна поділити на такі групи залежно від стану й умов функціонування: сталого розвитку, стагнуючі, кризові, з надзвичайною ситуацією. Для кожного типу патології можна визначити індикатори (показники), виміри яких необхідні та достатні для діагностування.

Другий спосіб пов'язаний з виявленням такого виду патології, яка до цього часу була невідома або неописана.

При діагностиці слід звертати увагу на підхід до інтерпретації результатів виміру індикаторів. Деякі з них можуть бути інтерпретовані на основі їхнього автономного виміру в окремому регіоні, наприклад, оцінка місткості розміщення або місткість регіональних ринків.

Результати вимірів індикаторів можуть бути інтерпретовані з достатнім ступенем точності лише при порівнянні результатів, отриманих в одному регіоні, з аналогічними результатами для деякої сукупності. Наприклад, рівень економічного розвитку регіону неможливо оцінити автономно. Тут потрібний порівняльний аналіз економічного розвитку всієї сукупності регіонів країни.

Точна діагностика поточного стану економіки регіонів та обґрунтування стратегії її реформування потрібні передусім для таких цілей [45]:

- вироблення інвестиційної політики регіонів;

- аналізу інвестиційної активності та інвестиційного клімату;
- урахування позитивних і негативних чинників, що впливають на надходження внутрішніх та іноземних капіталів;
- порівняльного оцінювання ефективності та організації фінансування інвестиційних проектів.

Відповідно до основних структурних складових регіональної діагностики, нами пропонується її проведення стосовно прикордонних областей України та Росії за трьома групами показників – природно-ресурсних, демографічних та економічних. Для розрахунків використовувались офіційні статистичні дані [46, 47].

Діагностика природно-ресурсного рівня розвитку. Природно-ресурсний рівень – важливий фактор розміщення продуктивних сил, який включає природні ресурси і природні умови. Відповідно до найбільш поширеного трактування під природними ресурсами розуміють тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства. Природно-ресурсний рівень розвитку є багатокомпонентним. Для діагностики природно-ресурсного рівню розвитку українсько-російського прикордоння було обрано наступні індикатори:

1. Частка сільськогосподарських угідь, %.
2. Лісистість території, %.
3. Частка об'єктів природно-заповідного фонду, %.
4. Кількість викидів забруднюючих речовин у повітря, кг.

Останній індикатор (кількість викидів забруднюючих речовин у повітря) хоча не є ознакою природно-ресурсної характеристики, але дає змогу оцінити екологічну забрудненість регіонів.

У таблиці 2.1. наведено кількісні показники земельних та лісних ресурсів областей українсько-російського прикордоння.

Якщо загальні площі областей приблизно схожі і знаходяться у діапазоні 2500-3500 тис. га, то по інших показниках лідирують регіони Росії. Найбільші

сільськогосподарські угіддя має Ростовська область (4552,2 тис. га), найменші – Брянська область (641,2 тис. га). Середня площа сільськогосподарських угідь українських областей складає 1729 тис. га, а російських – 2321,5 тис. га. Найбільшою часткою с/г угідь в прикордонному регіоні займає Харківська, Донецька та Луганська області. Варто відмітити, що російські регіони значно поступаються українським за цим показником. Найменша частка с/г угідь має Брянська область (18%). Відносно лісистості території – безумовним лідером також є російські області, але тільки за площею, середній показник якої в Україні складає 404,5 тис. га, а в Росії 719,2 тис. га. Коефіцієнт лісистості прикордонних областей приблизно однаковий та в середньому складає 13% для обох країн.

Таблиця 2.1

Земельні та лісні ресурси українсько-російського порубіжжя

	Площа с/г угідь, тис. га	Частка с/г угідь, %	Площа лісних угідь, тис. га	Лісистість території
АР Крим	1478,3	56,68	498	13
Донецька	1736,1	65,47	204	8
Луганська	1741,6	65,27	331,6	7
Сумська	1447,3	60,73	448,5	17,3
Харківська	2172,8	69,16	318	11
Чернігівська	1800,7	56,44	627	20
Белгородська	1327,5	48,92	246	8,6
Брянська	641,2	18,40	1234	32,9
Воронезька	2333,8	44,70	502	8,4
Курська	1385,7	46,19	270	8,2
Краснодарський край	3689,1	48,87	1687	20,2
Ростовська	4552,2	45,09	376	2,5

Складено авторами за [46, 47]

Відносно водних ресурсів, слід зазначити, що в цілому кожен з регіонів українського прикордоння непогано забезпечено цим ресурсом, окрім Чернігівської та Сумської областей.

Відносно площ об'єктів природно-заповідного фонду, то як видно з таблиці 2.2, цей показник суттєво відрізняється за областями: максимальну площу охоронних земель має Краснодарський Край (236,2 тис. га або 3,13% від площі області), а мінімальну – Луганська область (2,1 тис. га або 0,08% від площі області).

Таблиця 2.2

Площа земель об'єктів природно-заповідного фонду

	Площа земель об'єктів природно-заповідного фонду, тис. га	% від площі області
АР Крим	63,8	2,45
Донецька	43,8	1,65
Луганська	2,1	0,08
Сумська	42,3	1,77
Харківська	14,3	0,46
Чернігівська	40,7	1,28
Белгородська	2,4	0,09
Брянська	12,7	0,36
Воронізька	34,3	0,66
Курська	5,3	0,18
Краснодарський край	236,2	3,13
Ростовська	105,8	1,05

Складено авторами за [46, 47]

Що стосується екологічного стану російсько-українського прикордоння – на рисунку 2.1 добре видно, що найбільші екологічні проблеми характерні для Донецької та Луганської областей (304 та 217 кг на одну особу відповідно), яких розташовані підприємства гірничорудної та металургійної промисловості. Відносно невисокі показники забруднення мають АР Крим, Сумська, Білгородська та Курська області.

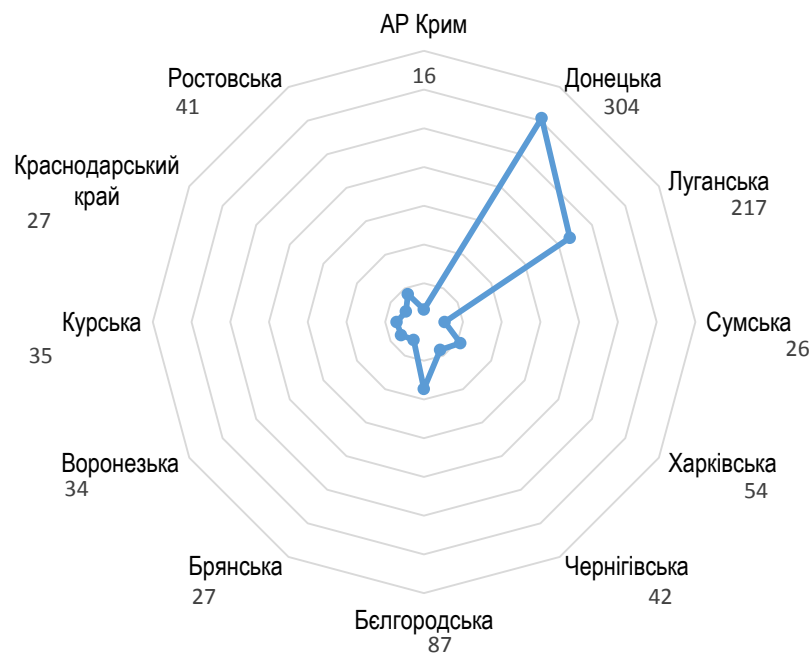

Рис. 2.1. Викиди забруднюючих речовин, кг/особу

З рис. 2.2 видно, що значною перевагою російських регіонів є значно краща екологічна ситуація, що пов'язано з профільюючими галузями промисловості регіонів.

Діагностика демографічних показників регіонів. Аналіз основних індикаторів населення є одним з головних завдань будь-якого регіонального дослідження. Діагностика дає змогу оцінити природний рух населення, виявити негативні та позитивні явища. Для діагностики демографії регіонів українсько-російського порубіжжя було обрано такі індикатори:

1. Коефіцієнт народжуваності.
2. Коефіцієнт смертності.
3. Коефіцієнт природного приросту/скорочення населення.
4. Коефіцієнт міграційного приросту/скорочення населення.
5. Частка економічно активного населення.
6. Коефіцієнт безробіття.
7. Середня зарплатня, доларів США на одну особу.

8. Кількість пенсіонерів, осіб на 1000 населення.

У таблиці 2.3 наведено основні коефіцієнти природного руху населення України та Росії.

Відносно коефіцієнту народжуваності, то він дещо вищий у російських регіонах (різниця складає біля 20%). Коефіцієнт смертності, навпаки, вищий в українських регіонах ($K=14,6$ – Росія, $K=16,3$ – Україна). Цей показник свідчить, що населення України скорочується швидше, ніж у Росії.

Таблиця 2.3

Основні коефіцієнти природного руху населення регіонів українсько-російського порубіжжя

	К. народжуваності	К. смертності	К. природ. приросту	К. мігр. приросту
АР Крим	11,9	15,6	-3,7	1,8
Донецька	9,8	18,1	-8,3	-0,2
Луганська	9,5	18,3	-8,5	-1,5
Сумська	9,1	19,3	-9,6	-1,1
Харківська	9,8	16,5	-6,4	1,6
Чернігівська	8,9	21,6	-12,2	-0,7
Белгородська	11,0	14,7	-3,7	76
Брянська	10,9	17,7	-6,8	0,5
Воронезька	9,8	17,7	-7,9	33
Курська	10,7	18,3	-7,6	15
Краснодарський край	12,2	14,2	-2,0	60
Ростовська	10,8	15,0	-4,2	13

Складено авторами за [46, 47]

Коефіцієнт природного приросту або скорочення населення є похідним від коефіцієнтів народжуваності та смертності, і як видно з таблиці 2.3. у всіх регіонах є від'ємним. На рис. 2.1 видно, що найбільш скорочується населення у Чернігівській області ($K=-12,2$), найменше – в Краснодарському Краї ($K=-2$).

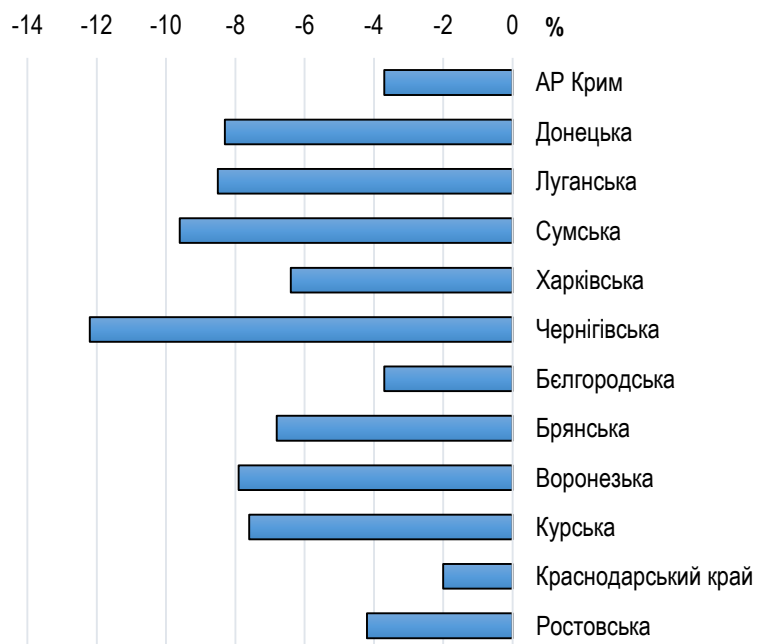

Рис. 2.2. Коефіцієнт природного приросту/скорочення населення

Складено авторами за [46, 47]

Коефіцієнт міграційного приросту або скорочення населення свідчить про наявність міграційних потоків, що спрямовані як з регіону (від'ємне значення) так і в регіон (позитивне значення). У таблиці 2.3 видно, що в середньому по країнах коефіцієнт позитивний, але в Україні від майже дорівнює 0 ($K=0,3$), а в Росії ($K=18$). На рис. 2.3. видно протилежність ситуації з міграційними потоками у різних регіонах українсько-російського прикордоння.

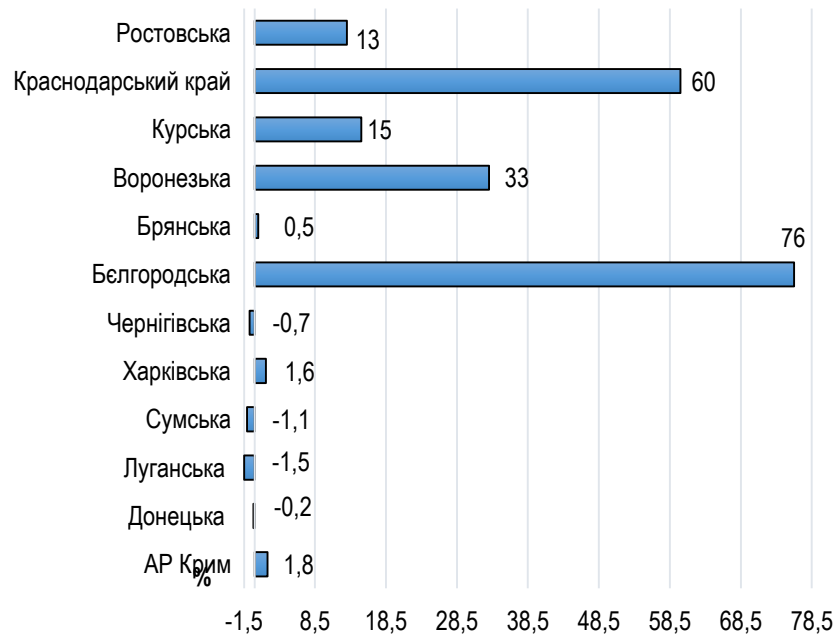

Рис. 2.3. Коефіцієнт міграційного приросту/скорочення населення

Складено авторами за [46, 47]

На рис. 2.3 видно, що майже всі російські регіони (крім Брянської області) мають значний позитивний коефіцієнт міграції. Лідером серед регіонів обох країн є Белгородська область з показником коефіцієнта $K=76$. Також високий коефіцієнт у Краснодарського краю ($K=60$).

Наступним кроком демографічної діагностики є оцінка основних показників трудових ресурсів прикордонних регіонів Росії та України, що наведені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Трудові ресурси регіонів українсько-російського порубіжжя

	Економічно активне населення, %	К. безробіття, %	Середня зарплатня, \$	Кількість пенсіонерів на 1000 осіб населення
АР Крим	48,93	2,1	321,8	283
Донецька	49,95	2,0	403,0	322
Луганська	48,57	2,4	353,8	325
Сумська	49,08	4,2	294,4	318
Харківська	49,59	2,7	335,8	292

Чернігівська	47,79	4,7	274,0	349
Белгородська	49,77	4,1	562,9	302
Брянська	50,46	6,5	425,8	314
Воронезька	50,00	5,3	478,8	319
Курська	51,82	6,4	476,6	324
Краснодарський край	51,11	4,8	548,4	274
Ростовська	52,50	6,6	522,5	287

Складено авторами за [46, 47]

Як видно з даних, наведених у таблиці 2.4, майже кожен показник (крім кількості пенсіонерів на 1000 осіб населення) в регіонах Росії дещо перевищує аналогічний показник регіонів України. Зокрема частка економічно активного населення України складає у середньому 48%, коли у Росії – 51% (тільки в Белгородській області частка економічно активного населення менше 50%).

Що стосується коефіцієнта безробіття, ситуація в українських регіонах ($K=3$) майже у два рази краща за російські ($K=6,3$). Найменший коефіцієнт безробіття у Донецькій області ($K=2,1$), найвищий – у Брянській, Курській та Ростовській областях ($K=6,4-6,6$).

Показник рівня середньої зарплати на одну особу по країнах є різним (рис. 2.4). Дані наведено у перерахунку на \$ США для зручності зіставлення.

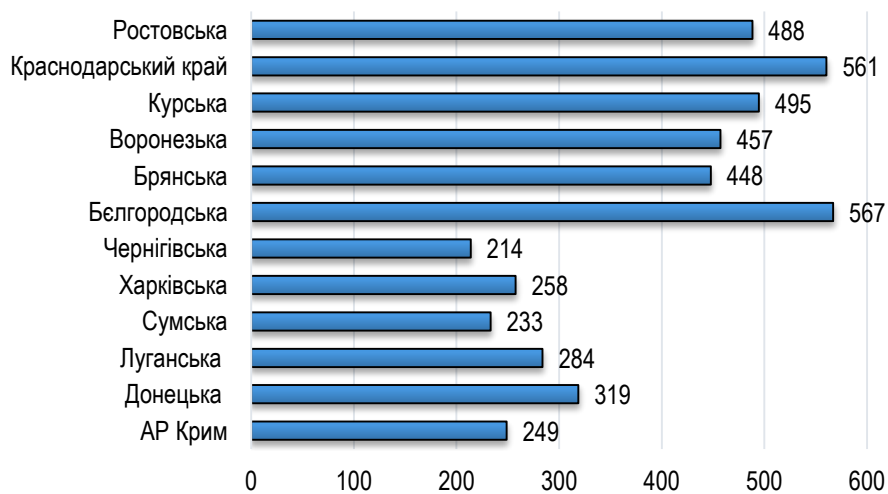

Рис. 2.4. Середня зарплатня на одну особу, \$

Складено авторами за [46, 47]

На рис. 2.4 видно, що рівень зарплат у російських регіонах вище більш ніж у два рази. Це свідчить, що рівень життя населення в українсько-російському порубіжжі не однаковий. Найнижчу зарплату отримують мешканці Чернігівської області (214\$), а найвищу – мешканці Белгородської області (567\$). Серед українських регіонів найвища зарплата в Донецькій області (319\$).

Відносно кількості пенсіонерів, то для обох країн цей показник однаковий – на кожну 1000 жителів припадає приблизно 30% людей пенсійного віку.

Діагностика економічних показників розвитку. Характер транскордонного співробітництва значною мірою визначається розривом у структурі економіки. Розглянемо економічні відмінності між прикордонними російськими та українськими областями.

До переліку економічних індикаторів було обрано такі показники:

1. Валовий регіональний продукт, \$ США на особу.
2. Частка регіону у доданій вартості, %
3. Частка с/г у виробництві валової продукції, %.
4. Рентабельність с/г виробництва, %.
5. Частка збиткових підприємств, %.
6. Коефіцієнт інфляції, %.
7. Частка інноваційних технології у виробництві, %.
8. Обсяг інвестування економіки країни, на особу, \$ США.
9. Коефіцієнт покриття експортом імпорту.

У таблиці 2.5 наведено основні промислові та сільськогосподарські показники регіонів України та Росії.

Таблиця 2.5

**Основні промислові та сільськогосподарські показники регіонів
українсько-російського порубіжжя**

	ВРП на особу, \$ США	Частка регіону у доданій	Частка с/г суб'єктів господарювання	Рентабельність с/г виробництва
--	----------------------	--------------------------	-------------------------------------	--------------------------------

	на ос.	вартості, %		
АР Крим	2114,8	3,1	4,91	11,7
Донецька	4039,4	11,5	2,53	3,6
Луганська	2725,6	4,0	5,79	7,0
Сумська	2049,8	1,7	5,39	-2,4
Харківська	3129	6,1	2,74	9,0
Чернігівська	2016,2	1,6	5,83	9,9
Белгородська	6641,0	0,9	11,6	12,7
Брянська	3368,3	0,4	14,3	10,3
Воронезька	4165,1	0,9	10,4	14,7
Курська	4718,4	0,5	15,1	5,2
Краснодарський край	5341,8	2,7	15,7	20,2
Ростовська	4426,0	1,7	12,8	17,3

Складено авторами за [46, 47]

Відносно показників внутрішнього регіонального продукту, то незважаючи на те, що у розрахунку на одного жителя ВРП в російських регіонах суттєво вищий, ніж в регіонах України (серед наведених регіонів, лідером є Белгородська область з показником 6641\$, аутсайдером – Чернігівська область з показником 2016,2 \$), частка регіонів у виробництві доданої вартості значно вища в українській сторони. Це можна пояснити розміром країн, де у складі України 25 регіонів, а у складі Росії – 80 адміністративно-територіальних одиниць. Найкращі показники мають Донецька область (11,5) та Краснодарський край (2,7).

Показники сільського господарства є досить цікавими та суттєво розрізняються між країнами. Зокрема частка с/г підприємств в Україні незначна, не перевищує 6% і знаходиться у діапазоні від 2,53% в Донецькій області до 5,83% в Чернігівській області. В Росії цей показник вище майже у три рази і знаходиться у межах від 10,4% у Воронезькій області до 15,7 у Краснодарському краї. Хоча середні показники по країнах майже однакові (4,98% в Україні та 5,2% в Росії).

На рис. 2.5 наведено рентабельність с/г підприємств (нерентабельним є лише с/г у Сумській області) та частку с/г у виробництві валової продукції

(максимальне значення 10,9% в Краснодарському краї).

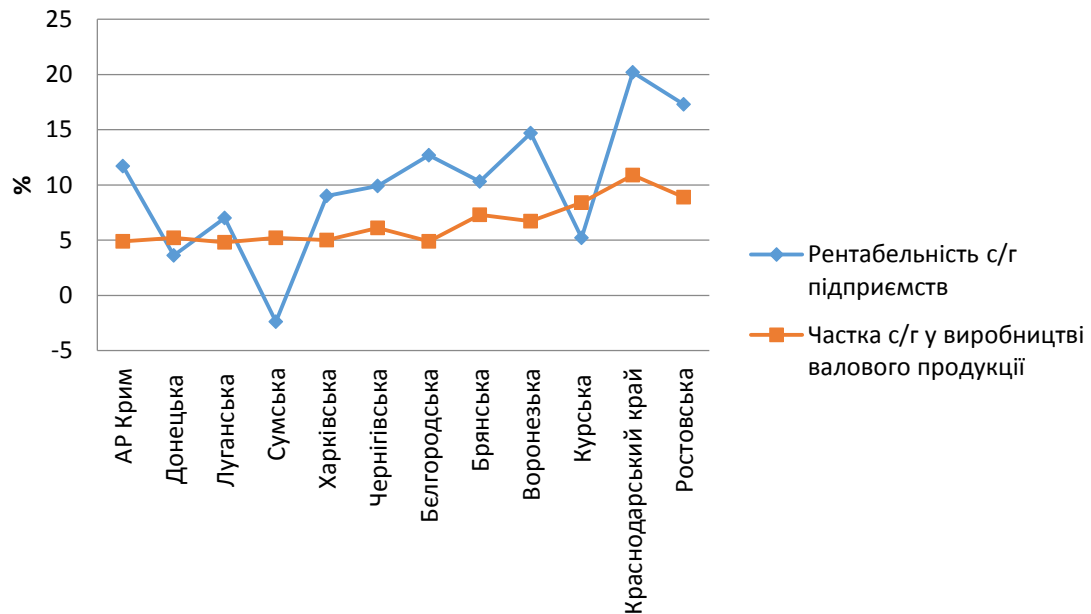

Рис. 2.5. Показники роботи с/г виробництва. Складено авторами за [46, 47]

Відносно показників ефективності економіки українсько-російського порубіжжя основні показники наведено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Показники ефективності економіки регіонів українсько-російського порубіжжя

	Відсоток збиткових підприємств	К. інфляції	Частка прогресивних технологій	Обсяги інвестування, на особу, \$	Коефіцієнт покриття експортом імпорту
АР Крим	35,4	23,3	7,3	883,02	1,36
Донецька	34,0	24,0	11,4	982,34	2,93
Луганська	33,4	23,3	4,5	769,52	3,57
Сумська	32,7	21,0	7,7	507,58	1,67
Харківська	40,3	23,8	9,5	852,26	0,63
Чернігівська	32,9	23,1	3,4	545,18	1,11
Белгородська	25,4	13,6	10,8	2826,96	0,75
Брянська	24,0	15,3	7,3	783,38	0,32
Воронезька	23,4	14,3	11,6	1687,50	1,07
Курська	22,7	17,5	8,5	1621,25	1,75
Краснодарський край	30,3	13,1	6,8	2612,17	1,21

Складено авторами за [46, 47]

Дані таблиць свідчать, що частка збиткових підприємств та коефіцієнт інфляції в областях України вище аналогічних показників в Росії приблизно на 30%. Це можна пояснити тим, що під час фінансової кризи економіка Росії виявилась більш стійкою.

Частка прогресивних технологій у виробництві в обох країнах має аналогічні, досить невисокі значення, що підтверджує наявність проблем в упровадженні інноваційних технологій.

Досить цікава значна різниця (у 2,5 рази) обсягів інвестування економік Росії та України у розрахунку на 1 мешканця (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Інвестування економіки України та Росії, \$ на одну особу

Складено авторами за [46, 47]

Як свідчать дані рис. 2.7, інвестування економік Росії та України досить різне. Середній рівень інвестування в Росії складає 2500\$ на особу, а в Україні – 1000\$ на особу.

Найбільші обсяги інвестування в Белгородській області (майже 3000\$ на особу) та Краснодарському краї (2612\$ на особу). Інвестування Брянської області – найменше серед регіонів Росії і знаходиться на рівні інвестування економіки України (близько 800\$ на особу).

Коефіцієнт покриття експортом імпорту (рис. 2.7) є похідним від обсягів

експорту та імпорту кожного з регіонів та частково відображає обсяги торгівельного сальдо. Показники, нижчі за 1, показують переважання імпорту (Ростовська, Брянська, Белгородська області Росії та Харківська область України). Взагалі в українських областях обсяги експорту значно перевищують імпорт (лідирує Луганська область з коефіцієнтом покриття 3,57).

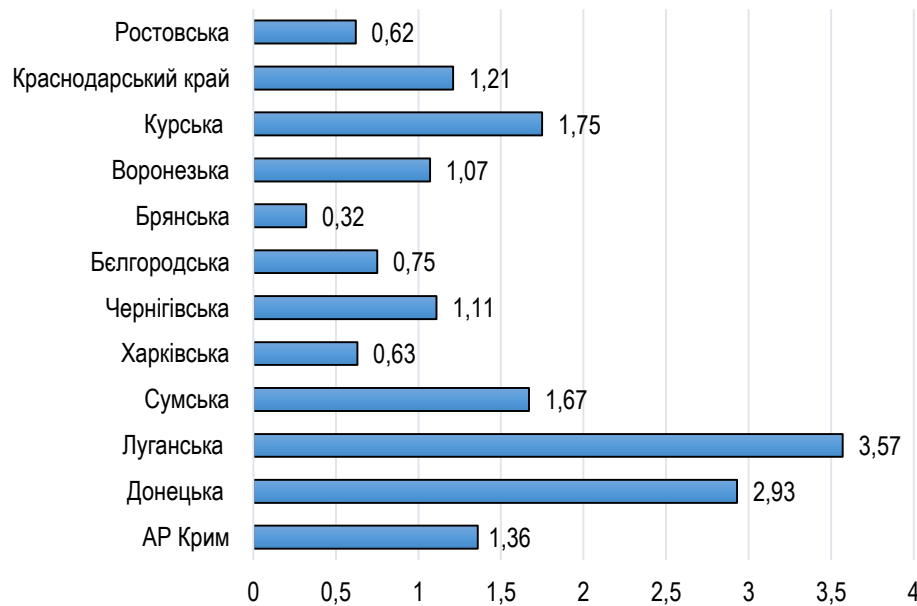

Рис. 2.7. Коефіцієнт покриття експортом імпорту

Складено авторами за [46, 47]

Розглянемо більш докладно товарообіг між прикордонними регіонами Росії та України.

Товарообіг між Росією та Україною за підсумками 2010 р. досяг 35 млрд доларів, його ріст у порівнянні з 2009 р. склав 32,6%. Найбільші обсяги експортних поставок товарів Україна здійснювала до Росії (24,1% від загального обсягу експорту) та відповідно найбільші імпортні надходження також одержувала з Росії (24,2%).

В останні роки в обсягах товарообороту між Росією та Україною зберігається стійка тенденція до збільшення обсягів експорту/імпорту товарів. Так, за досліджуваний період 2000–2010 рр. імпорт перевищував експорт (рис. 2.8), що свідчить про збереження високого ступеня залежності України від

Росії, причому для України Росія є основним партнером, а Україна для Росії за обсягами зовнішньоторговельного обороту знаходиться на 5 місці.

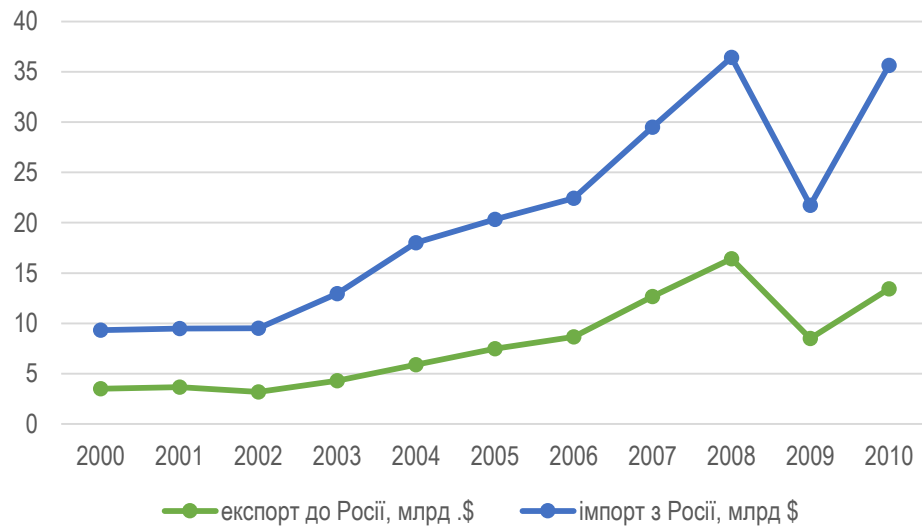

Рис. 2.8. Динаміка показників зовнішньої торгівлі між Україною та Росією. Складено авторами за [46, 47]

Отже, за весь період коефіцієнт покриття імпорту експортом був менше 100%, що свідчить про стійке негативне сальдо торгового балансу України і Росії. Коефіцієнт співвідношення імпорту та експорту, розрахований за період з 2000 по 2011 рр., представлено на рис. 2.9. Аналіз динаміки коефіцієнта показує, що в середньому за досліджуваний період він знизився на 20%.

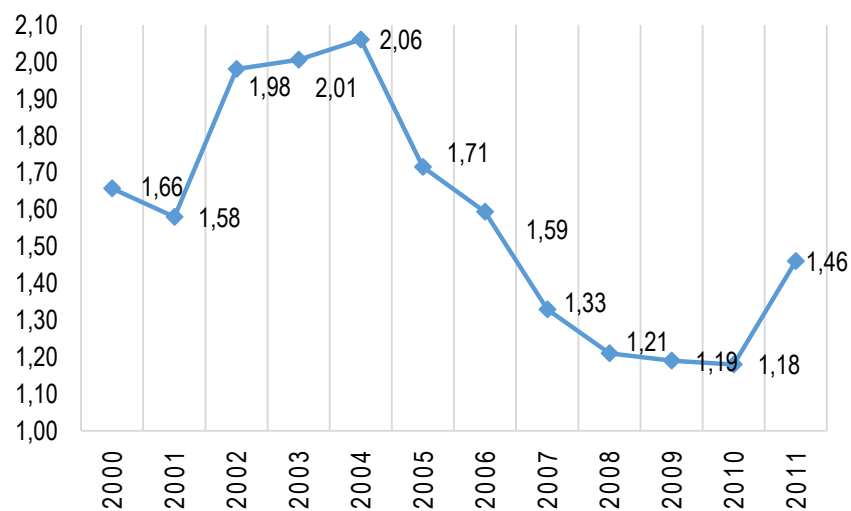

Рис. 2.9. Динаміка коефіцієнта перевищення імпорту над експортом
Складено авторами за [46, 47]

Динаміка зміни коефіцієнта частково відображає загальну динаміку і характер взаємин України і Росії. Так, з 2000 р. по 2004 рр. спостерігалось стійке зростання коефіцієнта, що пов'язано з розвитком російсько-українських відносин в суспільно-політичній сфері. З 2005 р. по 2010 рр. можна побачити безперервне його зниження, що обумовлене зміною курсу розвитку України на євроінтеграцію у зв'язку з політичними перетвореннями на вищому рівні управління. Стабільне негативне сальдо торгового балансу з Росією для України є негативним явищем, проте це об'єктивно обумовлено необхідністю імпорту енергоносіїв до України.

Забезпечення позитивного сальдо торгового балансу з Росією можливо для України, по-перше, за умови переходу до альтернативних джерел енергії як замінників імпортних, а по-друге, у разі нарощування обсягів експорту продукції машинобудування на основі нових технологій з конкурентними перевагами.

Характерною особливістю торгівлі між Україною і Росією є той факт, що український експорт представлено продукцією легкої, харчової, хімічної промисловості, електротехнічного і транспортного машинобудування. Імпорт з Росії складають переважно енергоносії (нафта і газ), а також продукція машинобудування (електричне устаткування, ядерні реактори, засоби авіа- та наземного транспорту).

Товарообіг в українсько-російському прикордонному просторі нерівномірний. З російського боку найбільший товарообіг з Україною мають Ростовська (1385 млн \$) та Белгородська (1801 млн \$) області.

2.2 Підсумковий індекс соціально-економічного розвитку регіонів українсько-російського порубіжжя

Проведена нами регіональна діагностика прикордонних регіонів України та Росії за трьома блоками показників (природно-ресурсний, демографічний та економічний) дозволяє розрахувати комплексну оцінку соціально-

економічного розвитку порубіжних регіонів двох країн.

Для її проведення нами використаний алгоритм, який включає наступні етапи:

1. Установлюється сукупність показників оцінки.

2. Серед сукупності регіонів обирається той, для якого значення обраного показника є найбільшим ($n_{\max}$) у випадках, коли більший показник означає і краще положення регіону, або найменшим ($n_{\min}$) у випадках, коли чим нижче показник, тим краще положення регіону (наприклад, рівень інфляції).

3. Для всіх регіонів розраховуються часткові індекси забезпеченості демографічними та економічними ресурсами (i) за формулами:

$$i_{ij} = \frac{n_{ij}}{n_{\max}} \text{ або } i_{ij} = \frac{n_{\min}}{n_{ij}}, \quad (3) [48]$$

де n_{ij} – значення показника для регіону.

4. Визначається індекс соціально-економічного розвитку кожного з регіонів у розрізі окремих складових (природно-ресурсної, демографічної, економічної) як середнє арифметичне.

5. Загальний індекс соціально-економічного стану розвитку кожного з регіонів, який є результатом проведеної регіональної діагностики, розраховується як сума всіх складових регіональної діагностики.

Проведемо розрахунки загального індексу соціально-економічного стану розвитку кожного з регіонів.

1. Індекс природно-ресурсного забезпечення регіонів. Проведемо розрахунки та занесемо отримані дані у табл. 2.7 (нумерація стовпчиків відповідає переліку індикаторів регіональної діагностики, проведеної в пп. 2.1).

Таблиця 2.7

Індекс природно-ресурсного забезпечення прикордонних регіонів Росії та України

	1	2	4	5	Індекс
АР Крим	0,8195	0,3951	0,7827	0,3173	0,5787
Донецька	0,9466	0,2432	0,5272	0,0639	0,4452

Луганська	0,9438	0,2128	0,0256	0,0936	0,319
Сумська	0,8781	0,5258	0,5655	0,3406	0,5775
Харківська	1,0000	0,3343	0,1470	0,2246	0,4265
Чернігівська	0,8161	0,6079	0,4089	0,2877	0,5302
Белгородська	0,7073	0,2614	0,0288	0,8333	0,4577
Брянська	0,2660	1,0000	0,1150	0,2155	0,3991
Воронежська	0,6463	0,2553	0,2109	0,3205	0,3583
Курська	0,6679	0,2492	0,0575	1,0000	0,4937
Краснодарський край	0,7066	0,6140	1,0000	0,1701	0,6227
Ростовська	0,6520	0,0760	0,3355	0,1351	0,2997

Розраховано авторами

Як видно (рис. 2.10), найвищий природно-ресурсний індекс має Краснодарський край (0,06981). Також значні відповідні індекси мають: Сумська область (0,5920) та АР Крим (0,05718). Найгірший індекс у Луганській області (0,2774) та Ростовській (0,2419) областях.

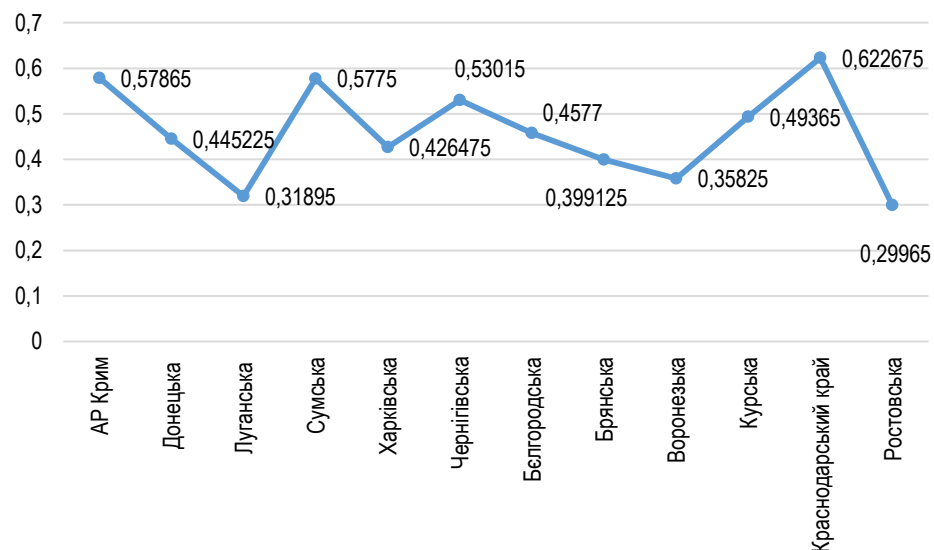

Рис. 2.10. Індекс природно-ресурсного стану прикордонних регіонів Росії та України

2. Індекс демографічного стану регіонів. Проведемо розрахунки та занесемо отримані дані у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Індекс демографічного стану прикордонних регіонів Росії та України

	1	2	3	4	5	6	7	8	Індекс
АР Крим	0,9754	0,9103	0,5405	0,0300	0,9320	1,0000	0,5717	0,9682	0,7410
Донецька	0,8033	0,7845	0,2410	0,0033	0,9514	1,0500	0,7159	0,8509	0,6742
Луганська	0,7787	0,7760	0,2353	0,0250	0,9251	0,8750	0,6285	0,8431	0,6296
Сумська	0,7459	0,7358	0,2083	0,0183	0,9349	0,5000	0,5230	0,8616	0,5614
Харківська	0,8033	0,8606	0,3125	0,0267	0,9446	0,7778	0,5966	0,9384	0,6575
Чернігівська	0,7295	0,6574	0,1639	0,0117	0,9103	0,4468	0,4868	0,7851	0,5210
Белгородська	0,9016	0,9660	0,5405	1,2667	0,9480	0,5122	1,0000	0,9073	0,8803
Брянська	0,8934	0,8023	0,2941	0,0083	0,9611	0,3231	0,7564	0,8726	0,6139
Воронезька	0,8033	0,8023	0,2532	0,5500	0,9524	0,3962	0,8506	0,8589	0,6834
Курська	0,8770	0,7760	0,2632	0,2500	0,9870	0,3281	0,8467	0,8457	0,6467
Краснодарський край	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	0,9735	0,4375	0,9742	1,0000	0,9232
Ростовська	0,8852	0,9467	0,4762	0,2167	1,0000	0,3182	0,9282	0,9547	0,7157

Розраховано авторами

Як видно (рис. 2.11), найвищий демографічний індекс має Краснодарський край (0,9232). Також, значні демографічні індекси мають: Белгородська область (0,8803) та АР Крим (0,7410). Найгірший індекс у Чернігівській (0,5210) та Сумській (0,5614) областях.

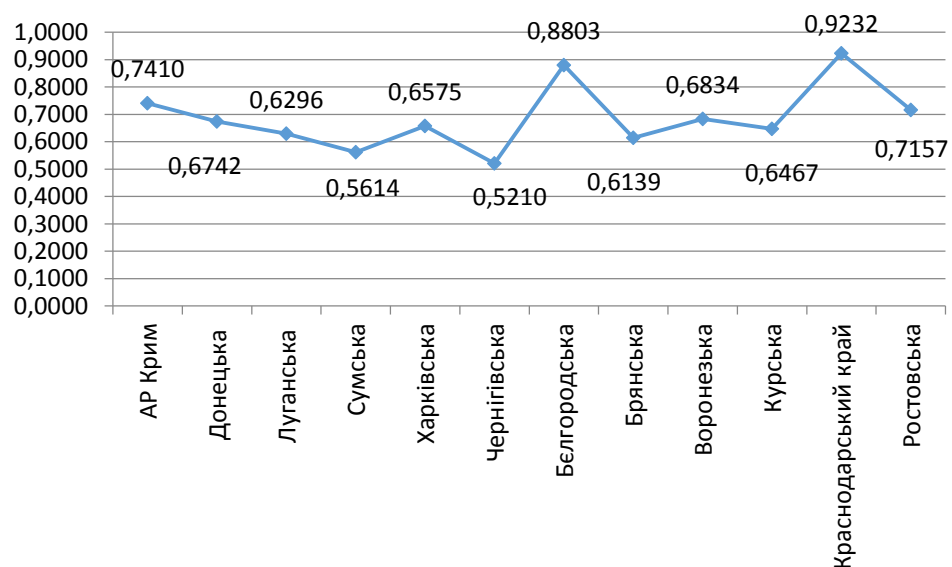

Рис. 2.11. Індекс демографічного стану прикордонних регіонів
Росії та України

3. Індекс економічного стану регіонів. Проведемо розрахунки та занесемо отримані дані у табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Індекс економічного стану прикордонних регіонів Росії та України

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Індекс
АР Крим	0,3184	0,2419	0,3127	0,5792	0,6412	0,5622	0,0820	0,3124	0,3810	0,3812
Донецька	0,6083	1,0000	0,1611	0,1782	0,6676	0,5458	0,1281	0,3475	0,8207	0,4953
Луганська	0,4104	0,3387	0,3688	0,3465	0,6796	0,5622	0,0506	0,2722	1,0000	0,4477
Сумська	0,3087	0,1371	0,3433	-0,1188	0,6942	0,6238	0,0865	0,1795	0,4678	0,3025
Харківська	0,4712	0,1048	0,1745	0,4455	0,5633	0,5504	0,1067	0,3015	0,1765	0,3216
Чернігівська	0,3036	0,1290	0,3713	0,4901	0,6900	0,5671	0,0382	0,1929	0,3109	0,3437
Белгородська	1,0000	0,0694	0,7389	0,6287	0,8937	0,9632	0,1213	1,0000	0,2101	0,6250
Брянська	0,5072	0,0306	0,9108	0,5099	0,9458	0,8562	0,0820	0,2771	0,0896	0,4677
Воронезька	0,6272	0,0653	0,6624	0,7277	0,9701	0,9161	0,1303	0,5969	0,2997	0,5551
Курська	0,7105	0,0379	0,9618	0,2574	1,0000	0,7486	0,0955	0,5735	0,4902	0,5417
Краснодарський край	0,8044	0,1871	1,0000	1,0000	0,7492	1,0000	0,0764	0,9240	0,3389	0,6756
Ростовська	0,6665	0,1290	0,8153	0,8564	0,9913	0,9097	1,0000	0,0033	0,1737	0,6161

Розраховано авторами

Як видно (рис. 2.12), найвищі економічні індекси має Краснодарський край (0,6756) та Белгородська область (0,6250). Найгірші індекси у Сумській (0,3025) та Чернігівській (0,3437) областях.

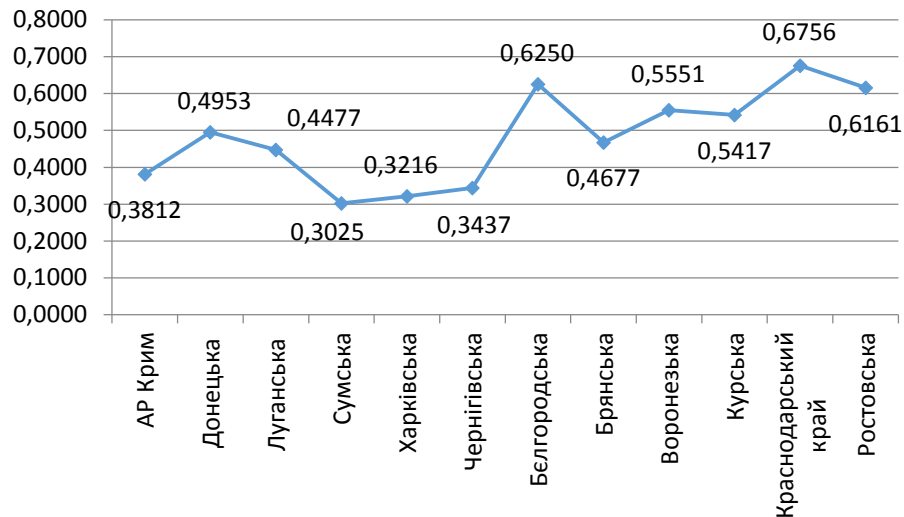

Рис. 2.12. Індекс економічного стану прикордонних регіонів Росії та України

3. Загальний індекс соціально-економічного розвитку регіонів розраховуємо як суму складових – природно-ресурсного, демографічного та економічного індексів (рис. 2.13).

Як видно (рис. 2.13), найвищий індекс має Краснодарський край (2,2969), а найменший – Луганська область (1,3547). Загалом соціально-економічний розвиток регіонів українського порубіжжя значно нижче соціально-економічного розвитку російських регіонів.

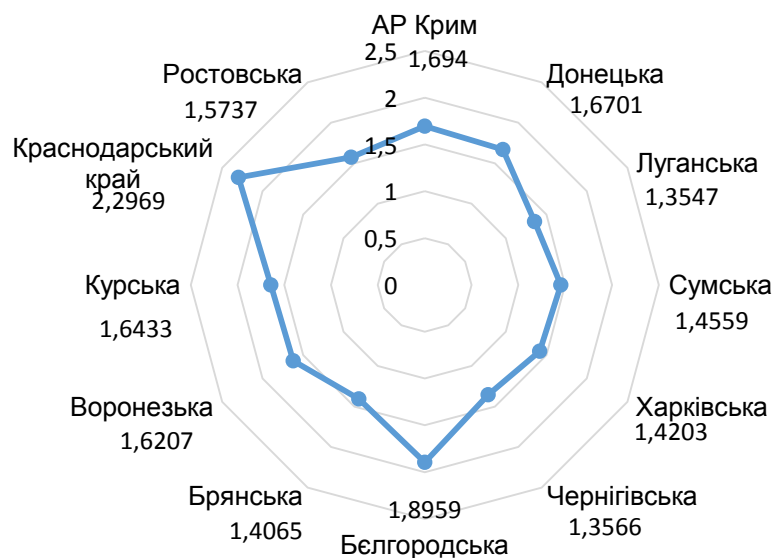

Рис. 2.13. Індекс соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів України та Росії

Середнє значення підсумкового рейтингу регіону складає 1,6557 бали, використовуючи який всі регіони можна згрупувати у 2 групи (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Групування регіонів за індексом соціально-економічного розвитку

Регіони з високим підсумковим рейтингом регіону	Регіони з низьким підсумковим рейтингом регіону
АР Крим	Луганська
Донецька	Сумська
Белгородська	Харківська
Воронезька	Чернігівська
Курська	Брянська
Краснодарський край	Ростовська

Розраховано авторами

Для більш об'єктивної оцінки нами застосовано кластерний аналіз на основі матриці бальних оцінок, кількість показників в якій налічує 22. Отримані результати наведено у рис. 2.14.

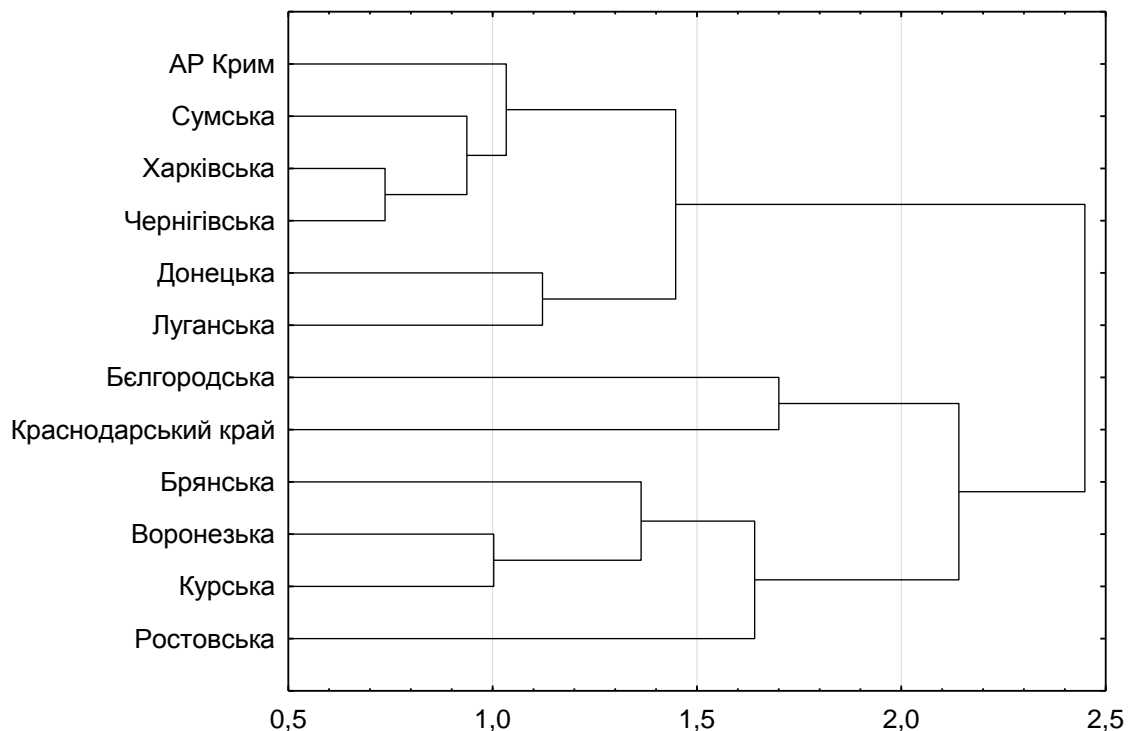

Рис. 2.14. Результати кластерного аналізу (складено авторами)

За отриманим групуванням, вважаємо доцільним обрати 4 групи

кластерів, до яких увійшли такі регіони:

- кластер 1: Белгородська область та Краснодарський край;
- кластер 2: Брянська, Воронежська, Курська, Ростовська області;
- кластер 3: Донецька, Луганська області;
- кластер 4: АР Крим, Сумська, Харківська, Чернігівська області.

Кластерний аналіз підтвердив попередні розрахунки, що соціально-економічний стан російський регіонів дещо кращий за українські. Варто також звернути увагу, що жоден кластер не об'єднав разом українсько-російські регіони. Згідно аналізу, за сукупністю всіх показників (22) найбільш розвиненими у соціально-економічному відношенні є Белгородська область та Краснодарський край. Регіональна діагностика також підтвердила, що саме ці регіони за багатьма індикаторами мають найкращі показники.

2.3 Провідні галузі виробництва українсько-російського прикордоння

Завершуючи регіональну діагностику, виокремимо основні галузі виробництва в кожній з областей прикордоння.

Найбільш розвинені галузі промисловості по обидві сторони кордону приблизно однакові – це чорна металургія (найбільш розвинена в Донецькій і Луганській областях України, Белгородській і Курській областях Росії), вугільна промисловість (Донецька і Луганська області України, Ростовська область Росії – Західний і Східний Донбас), нафтогазова промисловість (Чернігівська, Сумська, Харківська і Луганська області України, Краснодарський край Росії), машинобудування (переважно важке і сільськогосподарське), електроенергетика, хімічна і харчова промисловість (зокрема в південній частині – виноробство і рибна промисловість) [49].

На долю прикордонних областей України припадає 34,8% загального обсягу промислового виробництва в країні. Найбільш промислово розвинутими прикордонними областями з української сторони є Донецька, Харківська і Луганська області, частка яких становить – 30,9%.

У галузевій структурі промислового виробництва Донецької області найбільшу питому вагу має чорна металургія та металообробка. В області здійснюється майже 50% обсягу вуглевидобутку України, понад 74% коксового вугілля найцінніших марок. Підприємства машинобудівної галузі області повністю задовольняють потребу держави в гірничопрохідницькому обладнанні, виробляють майже 100% холодильників побутових, 64% пральних машин. Більше половини машинобудівної продукції експортується.

У загальнодержавному рівні виробництва хімічної продукції Донецька область посідає одне з провідних місць. У регіоні випускається третина загального випуску в Україні синтетичного аміаку та сірчаної кислоти, чверть мінеральних добрив. Майже 60% від загального обсягу хімічної продукції йде на експорт. Харчова і переробна галузі забезпечують у державі до 90% виробництва харчової солі, 18,6% кондитерських виробів, 18% шампанських вин, 22,6% олії [49].

Харківська область – лідер машинобудування України. Тут сформований могутній тракторобудівний комплекс. Фармацевтична промисловість має унікальну науково-виробничу базу, яка випускає конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію. Близько половини виробництва лікарських засобів України зосереджено в Харкові. В області працюють найбільші в Україні підприємства з виробництва цементу, шиферу, облицювальної плитки, блоків з пористого бетону, стінних матеріалів, пластмасових столярних виробів, цеглини, будівельних металоконструкцій [50].

Промисловий індекс Луганської області – це багатогалузевий комплекс із провідними галузями важкої промисловості. Лідирує паливно-енергетичний комплекс. У ньому основна роль належить видобувній промисловості. У видобувній галузі переважають вугільні підприємства. За багатьма видами промислових виробів область займає ведуче монопольне місце в Україні, забезпечуючи 31% обсягу видобутку кам'яного вугілля, 28% первинної обробки нафти і випуску нафтопродуктів, 13% – азотних добрив, 14% кальцинованої соди, 39% синтетичних смол і пластмас, 27% – тарного картону

[50].

В АР Крим у структурі промислового виробництва найбільшу питому вагу мають харчова, хімічна і нафтохімічна галузі, машинобудування та металообробка, паливна промисловість. Серед галузей харчової промисловості загальноукраїнське значення мають виноробна, рибообробна, консервна, ефіроолійна і тютюнова ферментація [50].

У Чернігівській області у загальних обсягах виробництва промислової продукції лівову частку займає обробна промисловість (86,4%), яка складається із харчової промисловості та переробки сільськогосподарських продуктів. Також розвинена легка промисловість, целюлозно-паперова та поліграфічна, хімічна, машинобудування. Ряд промислових підприємств області по виробництву тканин, хімічного волокна і нитки, шерстяних тканин, пожежної техніки, устаткування для птахівництва є основними виробниками України [51].

У структурі промислового виробництва Сумської області провідними галузями є машинобудування та металообробка. Машинобудівний комплекс області спеціалізується на виробництві високотехнологічної складної продукції хімічного і нафтовидобувного обладнання, газоперекачувальних агрегатів та ін. Паливно-енергетичний комплекс області охоплює підприємства з видобутку нафти, газу, торфу, виробництва електричної і теплової енергії. В області видобувається понад 40% всієї нафти та близько 10% газу країни. Також добре розвинена хімічна, легка, лісова, деревообробна промисловості [50].

Російські прикордонні регіони виробляють лише 6,5% промислової продукції своєї країни. Порівняно з українським прикордонням вони відіграють меншу роль у промисловості своєї країни.

Найбільш промислово розвиненими є Белгородська область, Ростовська область і Краснодарський край.

Промисловість Белгородської області представлена могутнім гірничорудним і металургійним комплексом, підприємствами

машинобудування, металообробки, хімічної і харчової промисловості, будівельних матеріалів.

На долю області припадає близько 34,8% видобутку залізної руди в країні, 13,8% – виробництва азбестоцементних листів (шиферу), 12,6% – цукру-піску, 10,2% – цементу, 8,4% – котлів водонагрівальних [52].

Промислове виробництво Ростовської області охоплює всі основні напрями сучасної промисловості. Найбільшу питому вагу займають машинобудування, харчова промисловість, чорна і кольорова металургія, електроенергетика. На долю області припадає все виробництво магістральних електровозів в Росії, 71,3% – зернозбиральних комбайнів, 67,5% видобутку антрациту, 24,3% рослинних масел, 24,5% отоплювальних котлів, 19,7% тракторних культиваторів, 9,1% сталевих труб. Область посідає провідне місце в Росії з важкого гелікоптеробудування, виробництва навігаційних систем для судів, котельного теплообмінного і водонагрівального устаткування, нафтоапаратури [52].

У Краснодарському краю провідне місце в структурі промисловості належить переробному виробництву. Харчова галузь забезпечує 42,8 % загального об'єму промислової продукції; далі йдуть електроенергетика (13,4 %), паливна галузь (10,5 %), машинобудування та металообробка (9,4 %). У краю проводиться видобуток нафти, природного газу і будівельних нерудних матеріалів. Частка цього виду економічної діяльності складає 6,1%. На долю краю доводиться 33,4% виробництв цукру-піску в країні, 29,9 % – вин виноградних, 23,7% – масел рослинних, 19,7% – крупи, 7,1% – плодоовочевих консервів, 5,5% – консервів рибних та з морепродуктів. Краснодарський край є монополістом в Росії з виробництва токарних карусельних верстатів; машин для відгвинчування і загвинчування гайок, клемних і заставних болтів; уніфікованого устаткування для колієукладачів [52].

У Курській області найбільший розвиток здобули: електроенергетика, машинобудування і металообробка, чорна металургія, харчова промисловість. Їх питома вага в обсязі промислового виробництва складає 76,1%.

У Брянській області основними галузями промисловості є машинобудування і металообробка. Також розвинене виробництво будматеріалів; виробництво фосфорної муки; легка, харчова, лісова і деревообробна промисловість. Брянська область є монополістом в Росії з виробництва ізотермічних вагонів, маневрових тепловозів, бітумних насосів і установок, автогрейдерів і екскаваторів.

Провідними галузями промисловості Воронежської області є: машинобудівна, радіоелектронна, хімічна галузі, харчова промисловість, виробництво будівельних матеріалів. Галуззю спеціалізації регіону є харчова промисловість, друге місце займають машинобудування і металообробка, третє місце – електроенергетика. Воронежська область є монополістом в Росії з виробництва дев'яти видів машин та устаткування, зокрема механічних пресів, кувальних машин, бурильних верстатів.

У галузевому складі сільського господарства по обидві сторони межі домінують виробництво зернових (на півночі – жита, на півдні – пшениці і кукурудзи), цукрового буряка, соняшнику, ефіроолійних культур, молочно - м'ясне скотарство, на півночі – картоплярство, а в південній частині – садівництво, виноградарство і рибальство [52].

Слід зазначити, що в прибережних районах Криму і Краснодарського краю розвинене рекреаційне обслуговування.

Російсько-українське прикордоння має добре розвинену транспортну мережу. На кордоні діють 52 постійні міжнародні вантажопасажирські пункти пропуску, з яких 37 автомобільних, 13 залізно-дорожніх, один річковий (Ростов) і один паромний (Кубань – Крим).

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕДУМОВИ І СУЧАСНИЙ СТАН ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

3.1 Проблеми функціонування державних кордонів

Існування функції кордону як бар'єру та зростаюча роль транскордонних взаємозв'язків є результатом багатьох процесів, які відбуваються в останній час як в Україні, так і за її межами. Це, перш за все, демократизація суспільства, швидкі темпи зростання інтенсивності міжнародних контактів практично у всіх галузях суспільно-економічного, політичного, культурного життя та ін., що призводить до зростання впливу міжнародної спільноти, створення наднаціональних структур тощо.

Державний кордон – це лінія та вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що визначають межі геоторії (суші, вод, повітряного простору, надр) певної держави щодо сусідніх держав або відкритого моря [27, с. 14].

Існування держави без кордону як найважливішого атрибуту його політичної і етнокультурної систем є досить проблематичним. Зникнення або «стирання» державного кордону може збільшити ризик втрати національної ідентичності, послаблення економічної міцності і погіршення соціального клімату окремої держави. Разом з тим, кордони сьогодні не просто розділяють держави, а є форпостами різних політичних, економічних і культурних систем – вони стають осередками співробітництва, де життєві правила і соціальні практики людей перетинаються.

Інтернаціоналізація господарського життя і стрімке зростання транскордонних потоків інформації, товарів, капіталів, енергії, забруднювачів, мігрантів і туристів, розширення компетенцій міжнародних організацій і зростання впливу транскордонних суб'єктів у різноманітних сферах діяльності (етнічних і соціальних рухів, неурядових організацій)

підривають значення і змінюють функції державних кордонів, що стають усе більш «прозорими».

Державні кордони є свого роду мембранами, що регулюють обмін між державною територією і зовнішнім середовищем. Виділяють кілька підходів, що використовуються у географічному вивченні кордонів. Відповідно до класифікаційного підходу – одного з головних підходів до вивчення характеру державних кордонів у лімології (науці про кордони) – кордони мають наступні функції:

- бар'єрну, фільтруючу, контактну. Будь-який державний кордон виконує зазначені функції, питання тільки в їхньому співвідношенні. Кордон має виборчу проникність: для деяких потоків (категорій людей, товарів і т.п.) вона прозора, для інших, навпаки, являє собою нездоланний бар'єр. Наприклад, багато країн світу забороняють увіз фізичними особами рослин, насіння і навіть продовольства взагалі. Іншими словами, кордон фільтрує потоки;

- відображення. Під відображенням розуміється відтворення у функціях кордонів особливостей політичного ладу, державного устрою, рівня економічного, соціального і культурного розвитку країни. Справді, режим і функції кордону в більшому або меншому ступені відповідають ідеології, стратегічним цілям і економічним можливостям країни на світовому ринку і ринку своїх сусідів. Країни з тоталітарними режимами звичайно мають кордони з яскраво вираженими бар'єрними функціями (так звані фронтальні), що носять сакральний характер («ми» й інший світ), з особливим режимом прикордонної зони;

- відділення. Ця функція складається в диференціації етнічних, соціальних або культурних груп, збереженні і підтримці розбіжностей і розмаїтості;

- регулювання. Регулююча роль кордону полягає в підтримці визначеного економічного режиму, рівноваги на державній території;

- зіставлення. Дана функція виражається в тому, що існування

кордонів дозволяє підтримувати у світових економічних та інших відносинах елементи конкуренції, зокрема зіставляти витрати, переваги і недоліки виробництва тих або інших товарів у різних країнах [53].

У літературі проблема кордонів досліджувалась у різних теоретичних ракурсах. Зокрема російський політико-географ В. Колосов виділив декілька теоретичних підходів, які можна умовно назвати традиційними і постмодерністськими [53].

Прихильником функціонального підходу до вивчення кордонів є англійський політико-географ Джон Хауз, який розробив спеціальну методичну схему вивчення транскордонних взаємодій і детальну класифікацію транскордонних потоків. У спрощеному вигляді ця схема виглядає наступним чином.

Нехай A та B – дві держави, що межують; $A_1, A_2, \dots, B_1, B_2, \dots$ – їхні прикордонні регіони (прикордонний регіон — це смуга державної (національної) території, що прилягає до державного кордону з морфологією (конфігурацією) географічних об'єктів і межує із сусідніми закордонними територіями). Ситуація в цих регіонах формується, відповідно до моделі Хауза, під впливом наступних відносин:

« $A - B$ » – відносини на рівні держав, регламентовані їхніми центральними урядами, що повинні виходити із загальнонаціональних інтересів;

« $A - A_1, A_2$ » і « $B - B_1, B_2$ » – відносини кожного прикордонного регіону зі своєю столицею, що залежать від його місця в національній економічній і політичній системі;

« $A_1 - B_1$ » і « $A_2 - B_2$ » – міждержавні «прямі» зв'язки між суміжними прикордонними територіями, обумовлені місцевими адміністраціями, що виходять зі своїх локальних інтересів і можливостей;

« $A_1 - A_2 - \dots$ », « $B_1 - B_2 - \dots$ » – відносини між прикордонними районами в межах кожної країни, у тому числі їхня солідарність, уміння відстоювати свої специфічні інтереси перед центральним урядом.

Надалі Хауз удосконалив свою модель. Він довів, що ситуацію в прикордонній зоні визначають структурні, економічні і соціальні фактори (в основному транскордонні взаємодії, у більшому ступені залежні від спеціалізації господарства), сприйняття і політична культура населення, суб'єкти політичного життя (політичні еліти, групи інтересів, суспільні рухи, партії, лідери) і політичні соціальні інститути, у тому числі системи освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.

Представником географо-політологічного підходу у вивченні державних кордонів є відомий фінський географ А. Паасі, який уперше висунув гіпотезу про те, що значення кордону для життя людей не можна зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, у людській «територіальності», самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) і, отже, у розвитку націоналізму як однієї з головних форм територіальної ідеології як основи державного будівництва.

Паасі показав, як суспільні уявлення про корінне населення і його культуру, безпеку держави і зовнішні погрози, історичні міфи і стереотипи впливали на відношення людей і політичних еліт до конкретного кордону.

Однією з передумов нового політико-географічного погляду на кордони стало розуміння того, що їх зараз не можна вивчати тільки на рівні країни. В усе більш взаємозалежному й інтегрованому світі помітну роль грають наднаціональні організації, наприклад «єдина Європа» (тобто країни Європейського Союзу), і в той же час у відповідь на інтернаціоналізацію господарства й уніфікацію культури пробуджується регіональна самосвідомість. Сучасна ідея «єдиної Європи» – це система співробітництва в найбільш повному змісті цього слова.

Утворення Ради Європи і Європейського Економічного Співтовариства, а згодом і Європейського Союзу, не призвело до усунення правового поняття кордону, проте призвело до усунення різноманітних бар'єрів (правових, економічних, адміністративних), пов'язаних з цим поняттям, до зміни концепції «політичного» кордону.

Поняття кордону поступово еволюціонувало паралельно з процесами європейської уніфікації. Від початкового поняття кордону – закінчення території й економічної, культурної і політичної влади, початку інших володінь (у всякому разі, відмінних) – у сучасній Європі прийшли до поняття прикордонного територіального об'єднання, сукупності загальних політичних, економічних і культурних інтересів, можливості співробітництва і зміцнення європейської інтеграції. Однією з ефективних форм такої діяльності і, разом з тим, територіальної відкритості є міжрегіональне транскордонне співробітництво. Це співробітництво як стратегія оптимізації регіонального розвитку широко підтримується в сучасній Європі.

Уздовж кордону створюється особливий тип простору, який характеризується різною інтенсивністю взаємодії між сусідніми країнами, у тому числі інтенсивністю транскордонних потоків. Транскордонний простір може бути визначений як соціально-географічна зона уздовж кордону або навколо пункту в глибині території країни, у межах якої спостерігаються прикордонні процеси і явища. Ці процеси і явища пов'язані з інтересами сусідніх країн і взаємодією між їх економічними, культурними, правовими і політичними системами. Транскордонний простір характеризується довжиною, шириною (глибиною) і насиченістю (щільністю).

У цих зонах, окрім стандартних функцій кордону, що були наведені вище, зазвичай визначаються такі групи бар'єрів: соціально-економічні, культурні, інституційні, що стримують соціально-економічний розвиток прилеглих регіонів [54, 55]. У таблиці 3.1 наведені ці бар'єри та проблеми, що залежать від них.

Таблиця 3.1

Види проблем у прикордонних територіях

Види бар'єрів	Проблеми, що виникають
Соціально-економічні бар'єри	1. Різні рівні і темпи економічного розвитку
	2. Перешкоди, викликані гострою конкуренцією
	3. Брак транскордонних зв'язків між соціально-економічними партнерами
	4. Охорона ринку праці
	5. Картелізація ринків чи об'єднання професій

Види бар'єрів	Проблеми, що виникають
	6. Обмеження пропозицій або закриття ринків
	7. Фіскальні і митні проблеми
	8. Експорт спекуляції власністю
Культурні бар'єри	1. Відсутні або ж надто слабкі транскордонні відчуття
	2. Існування негативних національних і/або регіональних стереотипів
	3. Націоналізм у шкільних підручниках, засобах масової інформації тощо
	4. Брак достовірності міжнародних інституцій транскордонного співробітництва
	5. Очікування не відповідають результатам
	6. Мовні бар'єри
Інституційні бар'єри	1. Централізація держави (і/або адміністрації)
	2. Зовнішня діяльність та зовнішні відносини розглядаються як виключна відповідальність держави (без поділу чи делегування)
	3. Зовнішня діяльність та зовнішні відносини розглядаються як сфера нагляду державної влади, внаслідок чого обмежується поле маневру регіонів у питаннях сусідства
	4. Брак відповідних структур, що займаються транскордонним співробітництвом
	5. Занепад, використання чи визначення повноважень з суттєвими відмінностями по обидва боки кордону
	6. Відсутність відповідних правових норм

Джерело: [54]

Соціально-економічні бар'єри. Розриви господарського розвитку в прикордонних регіонах вимірюються економічними (наприклад, інвестиціями) або соціальними (наприклад, доступність житла) категоріями. Економісти досить часто звертають увагу на руйнівні наслідки існування кордонів, які спричиняють виникнення економічних розривів між групами, що проживають в одному транскордонному регіоні. Однорідних регіонів, що живуть в одному соціально-економічному ритмі, є небагато. Більшість з них утворює частину регіонального простору, зосередженого навколо одного або кількох центрів, що підтримуються іншими центрами різного значення. Проблема неоднорідності економічних структур прикордонних регіонів часто стає предметом аналізу, внаслідок якого виявляються економічні розриви в цих структурах, з'ясовується, чи зростає кількість цих структур, чи вони взаємно доповнюють і взаємно підтримують одна одну. Ці структури пов'язані із виробництвом, зайнятістю, торгівлею між прикордонними районами.

Найчастіше виникають проблеми, пов'язані із зайнятістю. Вони мають місце у випадках, коли по обидва боки кордону розширюються однакові сфери діяльності або коли різними є темпи розвитку територій, що спричиняє асиметричність. Прикордонна робоча сила може перешкоджати або сприяти інтеграції транскордонних економік. Проведений аналіз секторів і галузей щодо адаптації кваліфікацій до вимог ринку праці віддзеркалює розбіжності в економічному розвитку і конфлікти, зумовлені ними, а також диференціацію в попиті та пропозиції на ринку праці.

Відмінності в рівнях і темпах економічного розвитку спричиняють низку проблем у транскордонному співробітництві, мають відштовхуючий вплив та ускладнюють досягнення очікуваних цілей.

Культурні бар'єри. Культурні відмінності та психологічні бар'єри серед прикордонного населення є небезпечнішими і важчими для подолання, ніж економічні розриви, а тому можуть існувати довше. Ця дистанція впливає, передусім, на виникнення стереотипів і уявлень про безпосередніх сусідів та на функціонування інституцій прикордонного співробітництва. Більшість прикордонних інституцій в Західній Європі володіють засобами для розвитку «комунікаційних стратегій», щоб донести до людей потрібність і корисність транскордонної співпраці.

Перешкоди, про які йде мова, розхитали структуру відносин в регіонах. У зв'язку з приналежністю до різних національних моделей і символів, люди, що проживають в одному прикордонному регіоні, піддаються впливу стереотипів, відчують ворожість, страх, образу тощо. Почуття приналежності і проживання на одній території перекривається почуттям національної приналежності, що зводить до мінімуму почуття ідентичності з регіональною громадою.

Найбільш вражаючим підтвердженням соціально-культурної дистанції є те, що групи людей, які проживають на тій самій території, говорять категоріями «ми і вони». Це вказує на відмінності, з якими вони стикаються у спілкуванні між собою.

Об'єктивна інформація про географічну близькість і життя на тій самій території можуть набути негативного значення за умови необ'єктивного висвітлення в засобах масової інформації. Це вказує на те, що кордони є не лише політичним феноменом, а й фактом цивілізації і культури, і лише транскордонна субсидіарність створює умови, в яких на початку ХХІ ст. може з'явитись такий культурний феномен, як різні форми транскордонної свідомості.

Відповідальність за збереження культурних дистанцій лежить на засобах масової інформації. Переважно вони несвідомо перешкоджають появі почуття приналежності до транскордонної громади чи подумки в категоріях однієї території, однієї культури й ідентичності.

Інституційні бар'єри. Інституційні перешкоди належать до найсуттєвіших.

Інституційною перешкодою в прикордонних регіонах є відмінності в поділі відповідальності по різні боки кордону:

- правові обмеження щодо регіональної та локальної влади, накладені державним законодавством;
- різниці, що виявляються по обидва боки кордону в структурах і компетенції у сфері угод та адміністрації;
- брак політичної волі на центральному рівні щодо ліквідації бар'єрів (використовуючи нове державне законодавство чи двосторонні договори).

Більшість угод про транскордонне співробітництво не дає можливості, з огляду на умови чи контекст їх укладення, зробити висновок, чи в дійсності сторони уклали автентичний правовий договір (угоду).

Використовуються різні шляхи для того, щоб не залучати транскордонні громади до правовідносин. Наприклад, угоди укладаються між політичними особами на основі особистих відносин.

В деяких прикордонних регіонах правові відмінності розглядаються виключно як негативні через проблеми і труднощі, з якими доводиться стикатися місцевій і регіональній владам.

Транскордонному співробітництву перешкоджають суттєві прогалини в праві на міждержавному, державному і регіональному рівнях. Ці прогалини виникають у сферах регулювання, законодавства чи структури. Діяльність всіх міжнародних інституцій транскордонного співробітництва ускладнюється відсутністю правоздатності. В результаті документи цих інституцій не мають правової сили.

Транскордонні інституції мають виключно консультативний характер і в багатьох випадках їх рішення/рекомендації приймаються одноголосно і мають бути підтримані державними урядами.

Деякі прикордонні регіональні громади не мають у своєму розпорядженні спеціальних правових інструментів, таких як двосторонні чи багатосторонні міжнародні договори, які зробили б їх діяльність ефективнішою.

Без сумніву, вищеописані бар'єри гальмують транскордонне співробітництво і є істотною перешкодою для реалізації функцій цього співробітництва, в т.ч. й інтеграційного. Найбільш небезпечним є бар'єр, що виникає з упереджень (суспільно-культурні бар'єри), тобто ментальний бар'єр.

Основна роль транскордонного співробітництва у інтеграційних процесах визначається можливістю прискорення процесів вирівнювання якості життя населення прикордонних територій щонайменше до середньоєвропейського та досягнення вільного руху товарів, людей і капіталів через кордон до повної інтегрованості простору. Транскордонне співробітництво у найпростіших його формах відбувається постійно, а тому постійно відбувається і формування інтегрованого простору у транскордонному регіоні. Ці процеси прискорюються також глобалізаційними чинниками. Можна сказати, що транскордонна співпраця є попереднім та доповнюючим елементом інтеграції держави.

3.2 Формування українсько-російського прикордоння та розвиток

міжрегіонального співробітництва

Аналізуючи регіони українсько-російського порубіжжя (Донецька, Луганська, Харківська, Сумська і Чернігівська області – з української сторони, Ростовська, Воронежська, Белгородська, Курська і Брянська області – з російської сторони), можна побачити, що вони мають багато спільного. Зокрема, це загальне історичне минуле в масштабах однієї країни, наявність взаємної діаспори, єдиний територіальний простір, схожі природно-кліматичні умови тощо. Названі реальності є основоположними передумовами для активізації міжрегіональної транскордонної співпраці, що відповідає основним вимогам політики єврорегіоналізації в східному напрямі.

Авторитетні історики, зокрема професори Харківського університету Д.І. Багалій і М.Ф. Сумцов, вважають, що місцевість нинішнього російсько-українського порубіжжя довгий час (після відходу з неї стародавніх русичів Чернігівсько-Переяславської землі, що жили тут в домонгольський період – у XI–XIII століттях) була безлюдною землею – Диким полем [56]. Така думка спирається перш за все на «Книгу Великому Кресленню» – опис детальної карти Російської імперії і прилеглих земель, складений в 1627 році у Розрядному Приказі – російському державному органі, що відав обороною і прикордонними поселеннями. У цій книзі згадані, зокрема, місця стародавніх поселень на території Слобожанщини – Донецьке, Змієве і Чугуєве городища (нині Донецьке городище знаходиться в межах Харкова, а на місці двох інших засновано міста Зміїв і Чугуїв) [57, с. 71, 74]. Згадується в ній також річка «Харькова», однак про поселення з подібною назвою не зазначається [57, с. 71].

Слід відзначити, що повторне заселення території Дикого поля почалося з XVII століття і було хвилеподібним. Можна виокремити принаймні три хвилі заселення Слобожанщини [58, 59].

На початку XVI ст. ці землі як прикордонні увійшли до складу Росії після воєн з Великим князівством Литовським. Для їхньої охорони в Путивлі була

організована станична служба. Станичники регулярно їздили до Сіверського Донця для спостереження за пересуваннями кримських татар. Прикордонні знаки були вибиті на столітніх дубах далеко на південь від Ізюм-кургану.

Незабаром з'явилася Белгородська оборонна лінія на південних рубежах Росії, що слугувала для захисту від набігів кримських татар і ногайців. Фортеця Белгород, заснована за указом царя Федора Іоановича 11 вересня 1596 р., перебувала в центрі цієї лінії, до неї перейшла роль Путивля щодо Дикого поля. Перші фортеці тут були побудовані в кінці XVI ст. (Вороніж, Валуйки, Белгород та ін.). Зведення російськими служивими людьми безперервних укріплень Белгородської лінії відбувалося з 1635 по 1658 рр. [60].

Таким чином, на початку XVII століття сформувалися суспільно-історичні умови для першої хвилі заселення території Дикого поля, обумовлені необхідністю захисту південних окраїн Московської держави від татарських набігів.

Згідно з указом російського царя Бориса Годунова від 5 липня 1600 року, в гирлі річки Оскіл була побудована фортеця Царев-Борисів (пізніше – Цареборисів, нині – село Червоний Оскіл). Першими мешканцями Цареборисова були служиві люди з Кашири, Тули, Рязані, Михайлова та інших російських міст [61]. На початку XVII століття служивими людьми також засновані Ізюмський і Можський остроги (нині міста Ізюм і Валки). До цього ж періоду відноситься заснування Чугуєва (хоча окремі джерела датують його другою половиною XVI ст.).

Друга хвиля заселення Дикого поля відноситься до середини XVII століття. Тоді російський цар Олексій Михайлович вирішив залучати до охорони південних кордонів Росії українське козацтво, даруючи йому певні привілеї (свободи). Відома низка російських жалуваних грамот, якими закріплювалися різні пільги за слобідськими жителями, тобто вихідцями з Правобережної України, що селилися в слободах по лівому берегу Дніпра і його притокам до Дону [62]. Серед цих пільг – право безперешкодно займати

порожні землі, мати особливий козацький устрій і самоврядування, безмитно займатися багатьма промислами (землеробством, садівництвом, скотарством, бджільництвом, борошномельством, дегтярством, селітроварінням, ярмарковою торгівлею тощо), мати на відкупі митниці, мости, перевози.

Сама назва слобода, згідно з «Тлумачним словником живої великоруської мови» В.І. Даля, означає «село вільних людей». Звідси й пішла назва Слобідська Україна, або ж Слобожанщина. Нині це територія, що охоплює більшу частину Харківської і Сумської, північ Луганської і Донецької областей України і прикордонні райони Белгородської, Курської і Воронежської областей Російської Федерації.

Друга хвиля освоєння Дикого поля виявилася найбільш потужною, оскільки саме в цей час були засновані головні населені пункти Слобожанщини, такі як Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк, Богодухів, Вовчі Води (Вовчанськ), Золочів, Красний Кут (Краснокутськ), Купенськ (Куп'янськ), Балаклія, Зміїв, Соколів та низка інших. Крім того, вихідці з України селилися й на місці заснованих раніше російськими служивими людьми поселень, наприклад, у Валках, Чугуєві, Цареборисові та Ізюмі.

У 1679–1680 рр. побудована Ізюмська укріплена лінія, створена в ході російсько-турецької війни на слобідських землях для захисту новоосвоєних слобідських земель від татар. Вона будувалася черкасами (козаками) та служивими людьми під керівництвом белгородських воєвод і проходила від міста Усерда через Валуйки, Двурічну, Купенськ, Цареборисів, Ізюм, Балаклію, Лиман, трохи південніше Змієва, Соколова, Водолаги, Валок і далі через Високопілья до Коломака [63].

На той час Слобожанщина мала полковий устрій і складалася з 5 черкаських (козачих) слобідських полків. Поняття «слобідський полк» містило в собі певну територію з усіма містами, що перебувають на ній, селами й хуторами, об'єднану під верховенством виборної особи – полковника, що мав у межах полку практично необмежену владу. Обирався полковник полковою старшиною, як правило, на довічний строк. Вибори полковників

затверджувалися белгородським воєводою, що підпорядковувався Розрядному Приказу в Москві.

Однак така автономія проіснувала порівняно недовго. Перша спроба її скасування була зроблена в часи царювання Анни Іоанівни, а остаточне скасування відбулося при Катерині II, що в 1763 р. доручила майорові лейб-гвардії Ізмайлівського полку Євдокиму Щербініну очолити «Комісію про Слобідські полки» з метою вивчення причин «неблагополуччя» на цих землях для їхнього усунення. Результатом діяльності комісії стало проголошення Катериною II 28 липня 1765 р. маніфесту «Про заснування в Слобідських полках пристойного цивільного устрою та про перебування канцелярії губернської і провінціальної», відповідно до якого слобідські полки перетворювали в гусарські, а на їхній території заснувалася Слобідсько-Українська губернія з адміністративним центром у Харкові. Першим слобідсько-українським губернатором був призначений Є. Щербінін.

З 1780 по 1796 роки на місці Слобідсько-Української губернії (без Острогозького повіту) існувало Харківське намісництво. У 1796 р. Слобідсько-Українська губернія відновлена в рамках намісництва із приєднанням до неї Куп'янського повіту, а в 1835 р. – скасована. На її місці створена Харківська губернія. При цьому деякі прикордонні райони відійшли до Воронежської та Курської губерній.

Однак, навіть втративши автономію, Слобожанщина зберегла багато рис етнічної самобутності [58]. По-перше, тут перемежовувалися українські та російські поселення (часто вони навіть знаходилися поруч і мали подібні назви, як то: Руська Лозова і Черкаська Лозова, Руські Тишки і Черкаські Тишки). По-друге, українсько-російська двомовність, що вилилася у своєрідну слобідсько-українську говірку. По-третє, традиції волелюбності й вільнодумства, що йдуть від козаків, які були за духом і буквою вільними людьми, мали більше прав і пільг, а отже, найчастіше більш освіченими порівняно з населенням суміжних територій. Саме тут у 1805 р. виник один з перших (шостий за віком) у Росії Харківський Імператорський університет.

Південна частина нинішнього українсько-російського прикордоння була заселена козаками в кінці XVIII століття, коли в результаті російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) ця територія була відвойована Росією у Османської імперії. А в 1792 році козакам Чорноморського війська, що брали участь в ній з російського боку, були виділені для поселення землі між рікою Кубанню і Чорним морем [64].

У нинішньому вигляді (з незначними подальшими корективами) кордон між Росією і Україною був закріплений Договором про кордони з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, затвердженим 10 березня 1919 року робітничо-селянським урядом України. Він мав характер внутрішнього адміністративного кордону між радянськими республіками РРФСР і УРСР [65].

Коли в 1924 році історик Д.І. Багалій готував матеріали для комісії, що займалася делімітацією кордону між радянськими республіками Україною і Російською Федерацією, він на підтвердження схожості прикордонних регіонів писав, що вони стали продуктом змішаної великоросійсько-української колонізації з явним домінуванням українського етносу. А тому прикордонні «міста з округами жили однаковим господарсько-економічним життям з усім населенням Слобожанщини», і всі спроби Воронежської і Курської губерній відмежуватися від Харківської полягали лише у сфері адміністративних розпоряджень. Жителі російсько-українського прикордоння завжди відчували себе «єдиним народом, що мав одмінні риси од населення великоросійського» [66].

На підставі цих матеріалів Постановою Президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 року Україні передали невеликі ділянки прикордонних районів Брянської, Курської і Воронежської губерній, але в той же час передали до складу Росії Таганрозький і Шахтинський округи (нині – Ростовська область), що були на той момент українськими. Незначні коригування кордону в межах Брянської, Курської і Воронежської губерній також були проведені Президією ЦВК СРСР в жовтні 1928 року [65].

Проте, незважаючи на всі коригування, до цього дня існують «російські» села в українському прикордонні та «українські» села в російському прикордонні.

Останні значні зміни на ділянці російсько-українського кордону відбулися 26 квітня 1954 року, коли Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР».

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року адміністративний кордон між радянськими республіками УРСР і РРФСР став державним кордоном.

На сьогоднішній день кордон між Росією та Україною має протяжність 2295 км, зокрема довжина сухопутного кордону складає 1974 км, довжина морського кордону – 321 км.

З української сторони кордон, починаючись біля села Хрінівка, де перетинаються кордони трьох країн – України, Білорусі та Росії, проходить по півночі Чернігівської, сходу Сумської, півночі Харківської, сходу Луганської і південному сходу Донецької областей, потім перетинає Азовське море і через Керченську протоку виходить у Чорне море.

Російсько-українське прикордоння тягнеться від басейну р. Дніпро на північному заході до басейну р. Дон на південному сході. Рельєф території прикордоння є неоднорідним і складається з пласких рівнин на північному заході, які поступово переходять в пагорби і плоскогір'я на південному сході.

З російської сторони межа з півночі на південь охоплює прикордонні райони Брянської, Курської, Белгородської, Воронежської і Ростовської областей, а також прибережні райони Краснодарського краю.

Російсько-українське прикордоння лежить в межах Баренцево-Чорноморської осі (смуги) транскордонної співпраці.

Площа адміністративних територій, прилеглих до російсько-українського кордону, складає 487,5 тис. кв. км, зокрема з боку України – 166,5 тис. кв. км. (34,2%), з боку Росії – 321 тис. кв. км (65,8%) (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Показники території і населення прикордонних регіонів Росії і України

Регіон	Площа (тис. кв. км)	Постійне населення (тис. осіб)	Частка міського населення (%)	Щільність населення (осіб на кв. км)
Белгородська	27,1	1519,1	66,6	56,1
Брянська	34,9	1317,6	68,3	37,7
Воронезька	52,4	2280,4	62,8	43,5
Курська	29,8	1162,5	63,7	39,0
Краснодарський край	76,0	5018,2	53,1	66,0
Ростовська	100,8	4254,0	67,6	42,2
<i>Російське прикордоння</i>	<i>321,0</i>	<i>15551,8</i>	<i>63,7</i>	<i>47,4</i>
АР Крим	26,2	1959,3	62,4	74,8
Донецька	26,5	4496,4	90,3	169,7
Луганська	26,7	2333,3	86,5	87,4
Сумська	23,8	1185,5	66,6	49,8
Харківська	31,4	2767,4	79,5	88,1
Чернігівська	31,9	1117,5	61,3	35,0
<i>Українське прикордоння</i>	<i>166,5</i>	<i>13859,4</i>	<i>74,4</i>	<i>82,7</i>
<i>Загальна територія</i>	<i>487,5</i>	<i>29411,2</i>	<i>70,0</i>	<i>65,1</i>

Складено за [46, 47]

Територія прикордонних регіонів Росії значно більше, ніж довколишніх українських, але за чисельністю населення вони порівнянні: з українського боку в прикордонних областях проживає 13,9 млн осіб, з російської – 15,6 млн осіб. При цьому українські прикордонні області більш урбанізовані: частка міського населення в українському прикордонні складає 74,4%, у російському – 63,7%. Відповідно, і щільність населення на українському прикордонні в 1,7 рази вище, ніж в російському (82,7 проти 47,4 осіб на кв. км). Лише деякі області, наприклад такі, як Чернігівська і Брянська, мають приблизно однакову щільність населення (35,0 і 37,7 осіб на кв. км відповідно).

Показники природного руху населення як в російських, так і в українських регіонах мають однакову тенденцію і відображають природний спад, тобто смертність значно перевищує народжуваність. На українському прикордонні вони в цілому гірше, ніж в російському. Найбільш низький показник з російської сторони – в Курській області, де перевищення смертності над народжуваністю в 2007 р. – більше 10 осіб на 1000 жителів, з української сторони – в Сумській і Чернігівській областях, де аналогічний

показник становить відповідно 10 і 12 осіб на 1000 жителів.

Міське населення російсько-українського прикордоння складає 21 млн осіб (близько 70% мешканців). Найбільшими населеними пунктами є з української сторони – міста Харків, Донецьк (більше 1 млн жителів), Сімферополь, Керч, Севастополь, Євпаторія, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ, Єнакієве, Луганськ, Сєверодонецьк, Алчевськ, Лисичанськ, Красний Луч, Стаханов, Суми, Чернігів (100-500 тис. жителів); з російської сторони – міста Ростов-на-Дону (більше 1 млн жителів), Воронеж, Краснодар (більше 500 тис. жителів), Брянськ, Курськ, Белгород, Старий Оскіл, Таганрог, Шахти, Волгодонськ, Новошахтинськ, Сочі, Новоросійськ, Армавір (100-500 тис. мешканців).

Про ступінь компактності розміщення обласних центрів російсько-українського прикордоння можна судити за табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Відстані між обласними центрами України та Росії

Відстань, км	Брянськ	Курськ	Белгород	Вороніж	Ростов-на-Дону	Краснодар
Чернігів	340	421	467	646	942	1214
Суми	343	169	174	394	657	929
Харків	488	231	80	363	473	745
Луганськ	771	514	363	444	207	479
Донецьк	772	515	364	537	202	474
Сімферополь	1156	901	750	1027	621	446

Складено за [67].

Найменша відстань шляхів сполучення між регіональними центрами складає 80 км (між Харковом та Белгородом), найбільша – 1156 км (між Сімферополем та Брянськом). При оцінці середньої відстані до регіонів сусідньої країни найкращі показники в Україні має Харків (середня відстань дорівнює 397 км), а в Росії – Белгород (середня відстань – 367 км).

3.3 Українсько-російське міжрегіональне транскордонне

співробітництво на сучасному етапі

Транскордонне співробітництво слід визначити як форму міжнародної діяльності, що включає комплекс форм та інструментів взаємодії між партнерами, які здійснюють кооперацію у сферах промисловості, сільського господарства, транспорту та комунікацій, рекреації та охорони навколишнього середовища, ведуть торгівлю, виступають інвесторами і реципієнтами капіталів, а також реалізують інші форми взаємовигідного соціально-економічного партнерства на географічно близьких територіях зі спільним кордоном.

В Україні транскордонні взаємовідносини регулюються нормами міжнародного законодавства, міждержавними та міжурядовими угодами між Україною та країнами, з якими вона має спільні кордони, законодавчо-правовими документами, що безпосередньо регламентують та регулюють питання співробітництва між прикордонними регіонами України та суміжними країнами. Важливою формою і одночасно інструментом транскордонного співробітництва є єврорегіони.

Діяльність єврорегіонів щодо транскордонного співробітництва базується на укладених договорах та угодах міждержавного рівня, угодах і рішеннях про співпрацю між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади адміністративно-територіальних одиниць, що входять до їх складу.

На сьогодні правова база українсько-російського прикордонного співробітництва встановлена низкою законодавчих і нормативно-правових актів про загальні норми економічних та інших відносин між Україною і Росією. Один з найважливіших – Договір про дружбу, партнерство та співробітництво, підписаний президентами України і Росії 31 травня 1997 р. Його 14-та стаття свідчить, що сторони будуть забезпечувати сприятливі умови для прямих торговельних й інших економічних зв'язків на рівні адміністративно-територіальних одиниць відповідно до чинного

законодавства, приділяючи особливу увагу економічним зв'язкам між прикордонними регіонами.

27 січня 1995 року була укладена Угода між урядами України і Росії про співробітництво між прикордонними областями. У січні 1996 року президенти України і Росії підписали угоду «Про створення змішаної російсько-української комісії зі співробітництва» під головуванням прем'єр-міністрів обох держав, яка серед інших розглядає питання прикордонного співробітництва. Окрім того, існує чимало двосторонніх угод, що регламентують співробітництво між Україною та Росією в питаннях режиму кордону, пересування людей, транспортних засобів і товарів через кордони, співробітництва між прикордонними службами.

З ініціативи Белгородської та Харківської областей у січні 1994 року була заснована Рада керівників прикордонних областей Росії та України. Спочатку до її складу входили п'ять областей РФ (Брянська, Курська, Белгородська, Воронежська і Ростовська) і п'ять областей України (Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська і Донецька). В 1996 році до Ради приєдналися три області Білорусі, що мають спільний кордон з Росією, – Вітебська, Могильовська і Гомельська. У тому ж році до Ради були прийняті інші суб'єкти РФ і українські області, включаючи й ті, які не мають кордону з Росією, але зацікавлені в економічному співробітництві з її регіонами. З російської сторони це були Краснодарський край і Тульська область, з української – АР Крим, місто Севастополь, Полтавська і Запорізька області. Таким чином, число членів Ради досягло 19 [19].

Участь прикордонних областей України у транскордонному співробітництві базується на досить розвиненому нормативно-правовому підґрунті. Згідно з Постановою Верховної Ради України від 14.07.1993 р. Україна приєдналася до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, яка разом із двома протоколами є частиною національного законодавства України.

Загальні правові підстави для участі в транскордонному співробітництві

місцевих територіальних громад або влад встановлюють «Європейська хартія місцевого самоврядування» (ратифікована Законом України від 15.07.1997 р. № 452), закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» (від 21.05.1997 р. № 280/97) та «Про місцеві державні адміністрації» (від 09.04.1999 р. № 586-XIV).

З метою активізації транскордонного співробітництва та розвитку єврорегіонів Уряд України постановою «Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів» (від 29.04.2002 р. № 587) затвердив основні завдання діяльності органів виконавчої влади в цій сфері. Прийнятий невдовзі Закон України «Про транскордонне співробітництво» (від 24.06.2004 р. № 1861-IV) передбачив урегулювання його головних економічних, правових та організаційних засад, а також розширення повноважень органів місцевої влади. Слід також згадати Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України з суміжними прикордонними областями Російської Федерації» (від 25.03.1994 р. № 112/94).

Прикладом транскордонної співпраці сусідніх держав на рівні областей є існування єврорегіону для розвитку прикордонного співробітництва на белгородсько-харківській ділянці кордону, створення якого з назвою «Слобожанщина» було запропоновано у 1997 році вченими Харківського державного університету [68-70].

Ідея єврорегіону була позитивно сприйнята обома сторонами, але формальне підписання договору про його створення стало можливим лише після того, як Державна Дума РФ ратифікувала влітку 2002 р. Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. 7 листопада 2003 р. керівництво Харківської і Белгородської областей в Харкові підписали двосторонню угоду, яка запустила механізм формування єврорегіону, а також затвердили його статут. У 2004 р. єврорегіон «Слобожанщина» увійшов як спостерігач до Європейської асоціації прикордонних регіонів.

Прикордонне співробітництво в Харківській області здійснюється відповідно до Конституції України, міжнародних договорів України, Закону України «Про транскордонне співробітництво», постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів», Статуту Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України, Угоди про створення єврорегіону «Слобожанщина» від 7 листопада 2003 року.

Закон України «Про транскордонне співробітництво» серед іншого визначає мету та принципи державної політики у сфері транскордонного співробітництва, повноваження суб'єктів транскордонного співробітництва України, принципи та форми державної підтримки транскордонного співробітництва та його фінансове забезпечення.

Серед проблем правового характеру існує нагальна потреба перерозподілу обсягів повноважень між центральною та регіональною владою і передачі в регіони права самостійно вирішувати питання прикордонного співробітництва. Це не повинно призвести до послаблення державної влади, але, щоб прикордонна співпраця могла розвиватися, центральна влада повинна цілеспрямовано надати певні права і обов'язки органам місцевого самоврядування на здійснення вузького кола міжнародних повноважень.

Оцінюючи місце Закону «Про транскордонне співробітництво» у розбудові політики регіонального розвитку в Україні, маємо констатувати, що він, на жаль, не вирішив багатьох нагальних питань міжрегіональної транскордонної співпраці. Можна відзначити принаймні чотири основні недоліки цього закону. По-перше, він фактично ігнорує роль транскордонного співробітництва як одного з інструментів регіонального розвитку і не розглядає його як складову регіональної політики в Україні. По-друге, розробникам закону не вдалося подолати домінуючого серед українських органів державної влади різних рівнів погляду на транскордонне співробітництво як інструмент переважно економічної співпраці. Зокрема загальну координацію транскордонного співробітництва законом покладено

на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань економічної політики. Між тим як явище транскордонне співробітництво є набагато складнішим та багатовимірним, охоплює набагато ширше коло аспектів життєдіяльності мешканців прикордонних територій, ніж економічна співпраця. По-третє, цей закон законсервував існуючі форми державної фінансової підтримки транскордонного співробітництва, а фактично її відсутність. Зокрема в законі зазначено, що «державна фінансова підтримка може надаватися проектам (програмам) транскордонного співробітництва, які мають достатню аргументацію щодо ефективного розв'язання актуальних проблем і були відібрані на конкурсній основі». Однак джерела та механізм надання такої підтримки з боку держави не визначаються.

Водночас у Росії вже декілька років обговорюються різні проекти закону «Про прикордонне співробітництво в Російській Федерації», проте жоден із них до цих пір не прийнято.

Якщо Постановою Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2010 р. № 1088 затверджено Державну програму розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 роки, то в Росії програма прикордонного співробітництва відсутня. Проте навіть в цій програмі реальну підтримку з визначеним фінансуванням мають транскордонні проекти лише на кордонах з Європейським Союзом за рахунок коштів Європейського інструменту сусідства та партнерства на 2007–2013 роки. Для українсько-російського прикордоння підтримка розвитку транскордонного співробітництва в програмі має суто декларативний характер.

Отже, сьогоденні можливості щодо фінансування транскордонних проектів і програм, які впроваджуються в «новому прикордонні» України, Росії та Білорусі, є проблематичними. Дія програми «Tacis CBC» і Європейського інструменту сусідства та партнерства не поширюється на ці прикордонні території. Тому в умовах відсутності фінансової підтримки з боку держави і місцевих бюджетів сподіватися на здійснення масштабних транскордонних проектів, що потребують значного фінансування, поки що

неможливо.

Не сприяє цьому й гальмування адміністративної реформи в Україні. На відміну від країн Європейського Союзу, де проголошено і реалізується принцип субсидіарності, в Україні спостерігається недостатність можливостей для здійснення стратегічного планування і координації транскордонних програм з боку органів місцевого самоврядування та жорстка підпорядкованість місцевих органів державної влади центру. До того ж в Україні дуже обмежений досвід залучення неурядових організацій, у тому числі «мозкових центрів», до планування територіального розвитку, що теж послаблює можливості для більш ефективного розв'язання конкретних проблем. Закон України «Про транскордонне співробітництво» демонструє хибність регіональної політики, що здійснювалась у нашій країні і призвела до фактичної відсутності ефективних адміністративних, фінансових та інституційних інструментів територіального розвитку й забезпечення конкурентоспроможності українських регіонів.

Досвід здійснення транскордонного співробітництва центральноєвропейськими сусідами України показує, що воно розглядається ними як складова політики регіонального розвитку. Зазначені країни не ухвалюють спеціальних законів про транскордонне співробітництво, маючи натомість закони про регіональний розвиток. Наприклад, в Угорщині діє Закон «Про регіональний розвиток та фізичне планування», згідно з яким було створено Національну раду регіонального розвитку як орган, що повинен допомагати уряду країни здійснювати завдання регіонального розвитку. До його компетенції, серед іншого, належать координація програм розвитку на національному та регіональному рівнях і розроблення пропозицій щодо розподілу бюджетного фінансування потреб регіонів. Створено також вертикаль рад розвитку як регіонів, так і повітів із відповідними повноваженнями.

Таким чином, за останні два десятиліття в Україні та Російській Федерації сформована правова база для розвитку транскордонного співробітництва, у тому числі у формі єврорегіонів, оскільки насамперед обидві держави приєдналися до Європейської рамкової конвенції про транскордонне

співробітництво між територіальними громадами або властями та змогли на її основі заснувати транскордонні структури. Сьогодні гострим є питання щодо наповнення формально створених структур реально діючими проектами, оскільки потребує подальшого доопрацювання нормативно-правова база в напрямі залучення фінансових інструментів забезпечення розвитку єврорегіонів.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ КАРКАСУ ЄВРОРЕГІОНІВ НА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ

До недавнього часу у створенні таких міжнародних інтеграційних структур, як єврорегіони, між Україною і Російською Федерацією не було потреби. Лише після розпаду СРСР виникла необхідність організації і подальшої активізації транскордонної співпраці суміжних регіонів колишніх союзних республік, а нині незалежних країн.

На сьогодні в системі українсько-російського транскордонного співробітництва існує каркас з чотирьох єврорегіонів: «Дніпро», «Ярославна», «Слобожанщина» та «Донбас». Серед усіх прикордонних областей лише АР Крим та Краснодарський край не є учасниками українсько-російських єврорегіонів.

Розвиток транскордонного співробітництва в рамках єврорегіону можна розділити на наступні етапи:

1) підготовчий етап – вивчення існуючого стану зв'язків між Харківською й Белгородською областями, у ході якого обстежуються прикордонні території, вивчаються інституціональні структури обох областей, визначаються наявні проблеми прикордонного співробітництва та ще не реалізовані його переваги;

2) етап розробки узгодженої стратегії розвитку єврорегіону, що передбачає визначення стратегічних напрямків співробітництва, які є важливими для обох сторін, а також конкретних проектів для спільної реалізації. Цей етап вимагає функціонування робочих груп за окремими напрямками діяльності та проектами;

3) етап розробки та забезпечення реалізації програм транскордонного розвитку, для чого потрібно сформувати інституціональну структуру єврорегіону. Вона може являти собою як наявні адміністративні інститути з об'єднаними проектами, так і спеціальні транскордонні інститути (органи

єврорегіонального співробітництва), які повинні розробити проектну документацію, отримати джерела фінансування й почати реалізацію проектів;

4) етап моніторингу та оцінки програм і проектів транскордонного співробітництва, які здійснюються в ході їхньої реалізації формальними органами єврорегіону та організаціями, що виділили фінансування під конкретні проекти. Під час реалізації до проектів можуть вноситися корективи, можлива відмова від фінансування одних проектів на користь інших, більш перспективних [71].

Організаційна структура єврорегіону включає координаційно-консультативні органи: Раду єврорегіону та Секретаріат єврорегіону.

4.1 Єврорегіон «Дніпро»

29 квітня 2003 року в м. Гомелі керівники Брянської області Російської Федерації, Гомельської області Білорусії і Чернігівської області України підписали трибічну Угоду, що зафіксувала створення єврорегіону «Дніпро». Ініціаторами створення транскордонного співтовариства стали обласні органи виконавчої влади трьох областей. Географічний кордон співтовариства збігається із зовнішніми кордонами областей-учасниць.

Метою створення співтовариства є розвиток співробітництва прикордонних територій у наступних напрямках:

- всебічний економічний розвиток;
- регіональне планування;
- комунікації, транспорт і зв'язок;
- освіта, охорона здоров'я, спорт і туризм;
- охорона і поліпшення стану навколишнього середовища;
- ліквідація надзвичайних ситуацій, стихійних лих і їхніх наслідків;
- сприяння розширенню контактів між жителями прикордонних територій, розвитку співробітництва між установами й організаціями, а також суб'єктами господарської діяльності.

Керівними органами співтовариства є:

- Рада Прикордонного співтовариства Єврорегіону «Дніпро»;
- Президія Ради Прикордонного співтовариства Єврорегіону «Дніпро»;
- Секретаріат Прикордонного співтовариства Єврорегіону «Дніпро».

Керівні органи співтовариства виконують координаційні, дорадчі і представницькі функції, пов'язані з реалізацією цілей і завдань співтовариства. Ревізійна комісія може створюватися за рішенням Ради і є контролюючим органом співтовариства.

Площа співтовариства «Дніпро» складає 107,2 тис. кв. км. На його території мешкає 3,8 млн осіб. Частка міського населення в середньому по єврорегіону становить 68,5%, але найнижча вона в Чернігівській області – 62,4%, а найвища – в Гомельській – 73,1%. Щільність населення становить в середньому по регіону 36 осіб на квадратний кілометр (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Показники території і населення єврорегіону «Дніпро»

	Територія		Населення на 01.01.2010 р.		Щільність населення	Частка міського населення
	тис. кв. км	%	тис. осіб	%	осіб/кв. км	%
«Дніпро»	107,2	100	3840,2	100	35,8	68,5
Чернігівська обл.	31,9	29,8	1109,7	29,0	34,8	62,4
Брянська обл.	34,9	32,6	1292,2	33,6	39,6	68,6
Гомельська обл.	40,4	37,7	1438,3	37,4	35,6	73,1

Складено за матеріалами [72-74]

Промисловість єврорегіону «Дніпро» представлена харчовою й текстильною галузями (Чернігівська область України), машинобудуванням і металообробкою (Брянська область Росії, Гомельська область Білорусі), паливною, деревообробною, хімічною промисловістю (Гомельська область Білорусі).

Сільське господарство єврорегіону «Дніпро» представлене вирощуванням зернових, картоплі, льону і цукрового буряку. Також у всіх областях співтовариства значний розвиток набуло молочно-м'ясне скотарство та свинарство.

Середня заробітна плата в єврорегіоні в 2009 році становила 2317 грн (у перерахунку за курсом НБУ). Загалом рівень зарплати в Чернігівській області менший, ніж середній по єврорегіону, але, якщо порівнювати з середньою заробітною платою по відповідних країнах, то в Гомельській області вона складає приблизно 94% середньобілоруської, у Чернігівській області – 77% середньоукраїнської, у Брянській області – лише 59% середньоросійської. У єврорегіоні в період з 2007 по 2009 роки середній рівень заробітної плати зріс у 1,75 рази – з 1323 до 2317 грн (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Рівень середньої заробітної плати в єврорегіоні «Дніпро»

	2007		2008		2009	
	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні
«Дніпро»	1323	-	1723	-	2317	-
Чернігівська область	1016	75,2	1370	75,8	1465	76,9
Брянська область	1622	60,2	2156	59,1	2705	58,8
Гомельська обл.	1330	95,8	1644	94,6	2781	94,4

Складено за [72, 73]

Кордон між Чернігівською областю України, Брянською областю Росії і Гомельською областю Білорусі має довжину 409 км.

Між Чернігівською та Брянською областями діють 3 міжнародні автомобільні вантажопасажирські пункти пропуску, між Чернігівською і Гомельською областями – 6 залізничних вантажопасажирських міжнародних пунктів пропуску, 3 автомобільні вантажопасажирські міжнародні пункти пропуску, 3 автомобільні пасажирські місцеві та 1 річковий пасажирський місцевий пункт пропуску [75].

За роки свого існування в рамках співтовариства було проведено значну кількість круглих столів, конференцій, семінарів. У 2003 році прийнято рішення про вступ єврорегіону «Дніпро» до Асоціації європейських прикордонних регіонів (АЄПР). У 2004 році єврорегіон прийнятий до АЄПР як член-спостерігач, але повноправного членства так і не набув.

Протягом 2008–2009 років між районними адміністраціями Чернігівської області України, районними виконавчими комітетами Гомельської області Республіки Білорусь та адміністраціями муніципальних районів Брянської області Російської Федерації підписано низку угод про торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво.

Однак для реалізації спільних проектів у рамках єврорегіону «Дніпро» існує дві основні проблеми: 1) відсутність в Білорусі законодавчої бази, що регулює механізми транскордонного співробітництва; 2) відсутність бюджетного фінансування проектів транскордонного співробітництва. Як наслідок заявлені проекти чорнобильської тематики, створення міжрегіонального маркетингового центру та ін. так і залишилися на рівні намірів, а вся діяльність єврорегіону «Дніпро» обмежилася проведенням конференцій і фестивалів [76, с.140].

4.2 Єврорегіон «Слобожанщина»

Другим єврорегіоном, заснованим за участю України та Російської Федерації, є єврорегіон «Слобожанщина». У 1997 році вченими Харківського державного університету (А.П. Голюков, П.О. Черномаз) була вперше висловлена і обґрунтована ідея створення першого українсько-російського єврорегіону «Слобожанщина» [69-71].

Створення єврорегіону «Слобожанщина» стало одним з пунктів Регіональної комплексної програми соціально-економічного розвитку Харківської області до 2010 р., затвердженої 20 серпня 1999 року рішенням сесії Харківської обласної ради [77].

Як результат першими активність у транскордонній співпраці виявили саме адміністрації Харківської і Белгородської областей. Ще 22 березня 2002 року вони звернулись до президентів України і Росії з проханням дати відповідні доручення урядам щодо активізації двосторонніх консультацій між Міністерствами закордонних справ обох країн, метою яких було б підписання

«Угоди про спрощення митного і прикордонного режимів для забезпечення першочергових потреб мешканців прикордонних районів Харківської і Белгородської областей» [78].

Дещо пізніше, після підготовчої роботи, проведеної виконкомом Ради керівників прикордонних областей Білорусі, Росії і України, 7 листопада 2003 року були підписані установчі документи про створення українсько-російського єврорегіону «Слобожанщина».

З жовтня 2004 року єврорегіон перебуває в Асоціації європейських прикордонних регіонів як спостерігач, а з 2007 року – як її член.

Згідно зі Статутом, єврорегіон «Слобожанщина» створений з метою розвитку співпраці прикордонних територій в наступних напрямках:

- всебічний економічний розвиток;
- регіональне і локальне територіальне планування;
- комунікації, транспорт і зв'язок;
- наука, нові технології, освіта;
- охорона здоров'я, спорт і туризм;
- поліпшення стану навколишнього середовища;
- ліквідація надзвичайних ситуацій, стихійних лих і їх наслідків;
- сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, розвитку співробітництва між установами і організаціями, а також суб'єктами господарської діяльності;
- полегшення процесу перетину кордону для людей і вантажів шляхом спрощення прикордонних формальностей і сприяння відкриттю нових пунктів пропуску;
- сприяння якості життя населення шляхом збільшення зайнятості;
- сприяння розвитку регіональної економіки за допомогою поліпшення інфраструктури прикордонних районів.

Керівним органом єврорегіону є формально створена Рада єврорегіону «Слобожанщина», проте реально питання співпраці вирішуються під час двосторонніх зустрічей керівників Харківської і Белгородської областей.

Площа євро регіону «Слобожанщина» складає 58,5 тис. кв. км. У ньому мешкає 4,3 млн осіб. Щільність населення євро регіону складає 75,2 особи на квадратний кілометр, а це свідчить, що він є одним з найбільш густонаселених серед українсько-російських євро регіонів. Та слід зауважити, що Белгородська область за кількістю населення поступається Харківській області майже вдвічі, а за рівнем урбанізованості населення Харківська область перевищує показник Белгородської області в 1,2 рази (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Показники території та населення євро регіону «Слобожанщина»

	Територія		Населення на 01.01.2010 р.		Щільність населення	Частка міського населення
	тис. кв. км	%	тис. осіб	%	осіб /кв. км	%
«Слобожанщина»	58,5	100	4299,2	100	72,1	75,2
Харківська область	31,4	53,7	2769,1	64,4	88,2	80,0
Белгородська область	27,1	46,3	1530,1	35,6	56,5	66,5

Складено за [72, 73]

Харківська та Белгородська область є одними з найрозвиненіших областей українсько-російського прикордоння. У євро регіоні найбільшого розвитку набули такі галузі промисловості, як машинобудування, харчова промисловість, промисловість будівельних матеріалів (Харківська і Белгородська області), гірничорудна і металургійна промисловість (Белгородська область), фармацевтична промисловість (Харківська область).

Сільське господарство євро регіону «Слобожанщина» представлено м'ясо-молочним тваринництвом, птахівництвом, бджільництвом, виробництвом зерна, цукрового буряку, соняшнику, овочів і картоплі.

Середня заробітна плата у регіоні в 2009 році становила 2638,5 грн (у перерахунку за курсом НБУ). Загалом рівень зарплати у Харківській області менше, ніж в Белгородській, але, якщо порівнювати із заробітною платою по країнах, то на 2009 рік в Харківській області вона складала 94,6% від середньоукраїнської, а в Белгородській області – 75,4% від середньоросійської. У

єврорегіоні в період з 2007 по 2009 роки середній рівень заробітної плати зріс у 1,6 рази – з 1663 до 2638,5 грн (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Рівень середньої заробітної плати в єврорегіоні «Слобожанщина»

	2007		2008		2009	
	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні
«Слобожанщина»	1663	-	2264,5	-	2638,5	-
Харківська область	1251	92,6	1679	93,0	1804	94,6
Белгородська область	2075	77,1	2850	78,1	3473	75,4

Складено за [72, 73]

Довжина кордону між Харківською та Белгородською областями складає 315,5 км. На ньому розташовано 4 міжнародні вантажопасажирські пункти пропуску (2 залізничні та 2 автомобільні) та 5 міждержавних вантажопасажирських (2 залізничні та 3 автомобільні). Найбільшими залізничними пунктами пропуску є «Козача Лопань – Долбіно» та «Гополі – Валуйки». Найкрупнішими автомобільними пунктами пропуску є «Гоптівка – Нехотєєвка» на автотрасі Москва – Харків – Сімферополь та «Плетинівка – Шебекіно».

Можна виділити принаймні п'ять важливих завдань українсько-російського транскордонного співробітництва в рамках єврорегіону «Слобожанщина», які вимагають спільного вирішення [78, 79].

Перше завдання – активізація транскордонної наукової та виробничої кооперації й торгівлі шляхом зняття зайвих прикордонних і митних бар'єрів.

Друге завдання – поліпшення транспортної та логістичної інфраструктури єврорегіону для ефективного використання його транзитного положення. Це потребує зниження завантаженості транскордонної магістралі Харків – Белгород шляхом створення обхідних транспортних маршрутів, будівництва прикордонних логістичних терміналів тощо.

Третє завдання – вироблення узгодженої екологічної політики. Ця робота вже почата реалізацією проектів оздоровлення басейнів рік Сіверського Донця

та Лопані.

Четверте завдання – подолання соціальної асиметрії прикордоння, що позначається насамперед на ринку праці. Існуючі розбіжності в оплаті праці й рівнях соціального захисту на користь російських регіонів призводять сьогодні до однобічного потоку трудової міграції до Росії. Це вимагає вироблення узгодженої політики на загальному ринку праці.

П'яте завдання – створення регіональної маркетингової інформаційної системи єврорегіону «Слобожанщина» з метою залучення інвестицій у проекти шляхом застосування маркетингових інструментів для підвищення популярності та поліпшення іміджу його території, орієнтації регіональної політики на реальні потреби ринків і можливості їхнього надання єврорегіоном.

На сьогоднішній день можна говорити про те, що співробітництво в рамках єврорегіону «Слобожанщина» зупинилося на другому етапі розвитку. Єврорегіон «Слобожанщина» дуже слабо використовує свій потенціал і вимагає наповнення конкретними проектами з реальним фінансуванням.

Слід перерахувати причини (або проблемні точки), які, на нашу думку, гальмують розвиток співробітництва в рамках єврорегіону «Слобожанщина»:

1. Нестабільність українсько-російських відносин і їх залежність від особистих симпатій і доброї волі владних керівників.

2. З боку влади превалює формально-демонстраційний підхід.

3. Не сформована чітка інституціональна структура єврорегіону, а тому немає автономного механізму розвитку.

Не існує механізму спільного стратегічного планування розвитку єврорегіону.

5. Відсутні реальні джерела державного фінансування як із центрального, так і з місцевих бюджетів.

6. На українсько-російській ділянці кордону не діють масштабні європейські програми, що підтримують транскордонне співробітництво (Європейський інструмент сусідства та партнерства та ін.).

7. Бізнес не зацікавлений вкладати кошти в проекти навіть за схемою державно-приватного партнерства, оскільки з боку держави відсутнє стимулювання (пільгові умови).

Для реалізації в рамках єврорегіону «Слобожанщина» в різний час були заявлені наступні проекти:

- будівництво міжнародного російсько-українського аеропорту «Белгород – Харків» поблизу державного кордону;
- відкриття виставочного комплексу «Експоцентр «Слобожанщина» на базі магістрального автомобільного пропуску Гоптівка – Нехотєєвка, що, за нашими розрахунками [36], знаходиться поблизу географічного центру єврорегіону «Слобожанщина» і розташований найближче до всіх населених пунктів території єврорегіону з урахуванням розселення населення та транспортної доступності;
- проект транскордонного співробітництва «Розробка комплексного плану оздоровлення басейну ріки Лопань»;
- створення мережі транскордонних туристичних маршрутів «Природна та історична спадщина Слобожанщини» з метою використання рекреаційного потенціалу єврорегіону;
- створення транскордонного ландшафтного парку «Верхнє Придонцов'я»;
- формування транскордонних економічних кластерів (будівельного, фармацевтичного, туристичного, фінансового та ін.);
- створення регіональної маркетингової інформаційної системи єврорегіону «Слобожанщина»;
- створення транскордонного технопарку «Слобожанщина».

Крім того, безпосередньо на прикордонних територіях через наявність широкої потенційної сфери ділового співробітництва варто ретельно змодельовати територіальну структуру єврорегіону, в тому числі його логістичну інфраструктуру, що вимагає спільної роботи вчених-регіоналістів і представників місцевих органів влади з розробки спільної стратегічної

програми регіонального розвитку.

Одним з питань, що вимагають вирішення для подальшого ефективного розвитку єврорегіону «Слобожанщина», є створення чіткої інституціональної структури. Виходячи з досвіду, що вже набутий при створенні транскордонних регіонів, організаційна структура єврорегіону може складатися з таких основних елементів, як: рада, президія, секретаріат, ревізійна комісія та робочі групи [80]. Ці органи повинні виконувати координаційні, дорадчі й представницькі функції, спрямовані на вирішення завдань єврорегіону.

Фінансування керівних органів єврорегіону повинне забезпечуватися кожною стороною відповідно до встановлених критеріїв і пріоритетів. Для підтримки діяльності робочих груп залучаються цільові кошти, передбачені в державних і місцевих бюджетах на вирішення конкретних проблем і реалізацію загальнодержавних і регіональних програм, а також кошти закордонних донорських програм, зокрема європейських. З метою фінансування міжнародних проектів за участі іноземних інвесторів доцільно створити регіональний міжнародний інвестиційний банк або фінансову групу.

Як зазначалося, становлення єврорегіону «Слобожанщина» ускладнюється практичною відсутністю фінансової підтримки проектів транскордонного співробітництва. Однак, незважаючи на це, реально діють засновані на ентузіазмі окремих особистостей невеликі науково-освітні проекти, що розвивають тематику єврорегіону «Слобожанщина». У рамках даної політики «малих справ» реалізовані такі заходи, як:

- Школа міжрегіонального прикордонного співробітництва із проведенням транскордонних стратегічних дебатів серед студентів і молодих учених на базі Белгородського державного університету (БелДУ) і Харківського національного університету (ХНУ) імені В. Н. Каразіна;

- науково-практична конференція «Українсько-російське порубіжжя: стан і перспективи співробітництва» на базі кафедри міжнародних економічних відносин ХНУ імені В. Н. Каразіна;

- інформаційний портал міжрегіонального прикордонного

співробітництва (www.euroregion.ru). Для активізації та підвищення ефективності українсько-російського транскордонного співробітництва в рамках єврорегіону «Слобожанщина» необхідно насамперед залучення для реалізації проектів достатніх фінансових ресурсів, які можуть надійти із трьох основних джерел: 1) цільове бюджетне фінансування з боку держав-учасниць проектів і місцевих влад; 2) інвестиції зацікавлених у співробітництві приватних організацій; 3) донорська підтримка ЄС (зокрема Європейського фонду регіонального розвитку). Тому назріла необхідність створення Інституту регіональних досліджень і транскордонного співробітництва (можливо, на базі вже існуючих установ, наприклад, ХНУ імені В. Н. Каразіна та БелДУ), завдання якого повинне полягати в науково-дослідному супроводженні (розробка та обґрунтування проектів, оформлення документів для одержання фінансування) і моніторингу реалізації проектів у рамках єврорегіону «Слобожанщина».

4.3 Єврорегіон «Ярославна»

Сумська і Курська області у 2004 році ухвалили рішення про необхідність утворення єврорегіону на їхній території, а три роки потому, 24 квітня 2007 року, в Курську представники органів влади Курської області Російської Федерації і Сумської області України провели установчу конференцію єврорегіону «Ярославна». На ній було підписано Угоду про створення єврорегіону «Ярославна» і затверджений його статут. Головною метою єврорегіону «Ярославна» є розвиток співробітництва прикордонних територій в наступних напрямках:

- всебічний економічний розвиток;
- комунікації, транспорт і зв'язок;
- наука, нові технології, освіта;
- покращення стану навколишнього середовища;
- реалізація державної молодіжної політики;

- ліквідація надзвичайних ситуацій, стихійних лих і їх наслідків;
- сприяння розширенню контактів між мешканцями прикордонних територій, розвитку співробітництва між установами і організаціями, а також суб'єктами господарської діяльності;
- сприяння у межах чинного законодавства учасникам сторін єврорегіону спрощенню прикордонних формальностей з метою полегшення перетину кордону фізичними і юридичними особами;
- покращення якості життя населення за допомогою розробки і реалізації заходів з підвищення зайнятості населення;
- розвиток регіональної економіки сторін за допомогою поліпшення інфраструктури прикордонних районів.

Організаційна структура єврорегіону включає координаційно-консульта- тивні органи:

- Рада єврорегіону «Ярославна»;
- Секретаріат єврорегіону «Ярославна».

Зазначені органи єврорегіону виконують координаційні, дорадчі, та пред- ставницькі функції, пов'язані з реалізацією цілей єврорегіону. Також можуть створюватися робочі групи для виконання задач єврорегіону.

«Ярославна» є найменшим серед українсько-російських єврорегіонів – його площа складає 53,8 тис. кв. км, у ньому проживає 2,3 млн осіб. Щільність населення є відносно невеликою і в середньому по регіону складає 43,1 особи на кв. км, але в Сумській області цей показник вищий – 49,2 особи на кв. км проти 38,3 особи на кв. км в Курській області. Урбанізованість населення в середньому по регіону становить 66% (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Показники території та населення єврорегіону «Ярославна»

	Територія		Населення на 01.01.2010 р.		Щільність населення	Частка міського населення
	тис. кв. км	%	тис. осіб	%	осіб /кв. км	%
«Ярославна»	53,8	100	2320,9	100	43,1	66,0
Сумська область	23,8	44,2	1172,3	50,5	49,2	67,2

Курська область	30,0	55,8	1148,6	49,5	38,3	64,7
-----------------	------	------	--------	------	------	------

Складено за [72, 73]

Найрозвиненішими галузями промисловості у єврореґіоні «Ярославна» є машинобудування та металообробка (Сумська і Курська області), чорна металургія, харчова промисловість (Курська область).

У сільському господарстві переважає виробництво зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво зі значним розповсюдженням технічних культур.

Середня заробітна плата у регіоні в 2009 році становила 2338,5 грн (у перерахунку за курсом НБУ). Загалом рівень зарплати в Сумській області менший, ніж в Курській, але, якщо порівнювати із середньою заробітною платою по країнах, то в Сумській області вона складає 83,6% середньоукраїнської, а в Курській області – 67% середньоросійської. У єврореґіоні в період з 2007 по 2009 роки середній рівень заробітної плати зріс у 1,6 рази – з 1426 до 2338,5 грн (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Рівень середньої заробітної плати в єврореґіоні «Ярославна»

	2007		2008		2009	
	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні
«Ярославна»	1426	-	1942,5	-	2338,5	-
Сумська область	1098	81,2	1472	81,5	1593	83,6
Курська область	1754	65,2	2413	66,1	3084	67,0

Складено за [72, 73]

Довжина кордону між Сумською областю України та Курською областю Росії складає 280 км. На кордоні діють 4 міжнародні вантажопасажирські пункти пропуску, з яких 1 залізничний та 3 автомобільні.

Починаючи з 2003 року між районами Сумської області України та Курської області Росії підписана низка угод і протоколів про встановлення побратимських відносин, про співробітництво в торговельно-економічній, науково-технічній і гуманітарно-культурній сферах.

У 2007 році єврореґіон «Ярославна» прийнято до Асоціації європейських

прикордонних регіонів.

У жовтні 2008 року члени Ради єврорегіону «Ярославна» взяли участь у Генеральній Асамблеї та щорічній конференції Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів в м. Плауен (Німеччина). В рамках Конференції проведені переговори з представниками єврорегіонів з метою обміну досвідом роботи у сфері прикордонного співробітництва та досягнута домовленість про регулярне надання інформації про діяльність єврорегіонів.

Також протягом 2007–2008 років у рамках єврорегіону «Ярославна» пройшли спільні заходи та відбулися взаємні візити делегацій обох областей, під час яких вони брали участь у конференціях, круглих столах та міжнародних виставках.

Учасниками єврорегіону «Ярославна» розроблено ряд спільних програм транскордонного співробітництва:

1. Розробка концепції розвитку транскордонного співробітництва у напрямку зниження екологічного навантаження прикордонних областей-учасниць єврорегіону «Ярославна».
2. Комплексне дослідження розповсюдження апістархозу в басейні річки Сейм в межах прикордоння Сумської і Курської областей.
3. Розробка концепції поводження з відходами на регіональному рівні.
4. Розробка проекту єдиного порядку поводження з побутовими та промисловими відходами в областях-учасниках єврорегіону «Ярославна».
5. Вивчення тенденцій розвитку соціально-демографічних процесів у прикордонних областях України та Російської Федерації: аналіз сучасних проблем та розробка механізмів їх вирішення.
6. Розвиток інформаційно-комунікаційної компетентності фахівців з метою забезпечення їх конкурентоспроможності на регіональному ринку праці.
7. Дослідження ситуації в молодіжному середовищі прикордонних районів з метою підготовки рекомендацій для розробки соціальних програм.
8. Транскордонний щорічний інноваційний форум «Інноватика та якість» з сателітним студентським симпозіумом та конкурсом молодіжних

інноваційних проектів.

Однак повноцінна реалізація заявлених проектів потребує механізмів їх фінансування, що є актуальним для всіх єврорегіонів українсько-російського прикордоння.

4.4 Єврорегіон «Донбас»

Останнім за часом заснування українсько-російським єврорегіоном є «Донбас». Ініціатива створення єврорегіону «Донбас» на території Луганської та Ростовської областей була підтримана рішенням сесії Луганської обласної ради від 24.11.2006 р. № 6/9 «Про створення єврорегіону». Після цього проведена низка заходів з Ростовською областю з вироблення спільних дій для реалізації цього рішення. Зокрема сформовано робочі групи Луганської та Ростовської областей зі створення спільного транскордонного проекту – єврорегіону.

Голова Луганської обласної державної адміністрації Валерій Голенко та губернатор Ростовської області Василь Голубєв 29 жовтня 2010 року в Луганську підписали статутні документи зі створення єврорегіону «Донбас» на території Луганської й Ростовської областей.

Пізніше бажання приєднатися до єврорегіону «Донбас» висловила Донецька область. 1 березня 2011 року представники областей, що створили єврорегіон «Донбас», на засіданні ради цієї організації одноголосно проголосували за прийняття Донецької області до складу єврорегіону. На цьому ж засіданні Ради єврорегіону «Донбас» був затверджений регламент роботи, повноваження ради, регламент роботи її секретаріату, який буде виконавчим органом і працюватиме на постійній основі. Сам ж рада збиратиметься не менше одного разу на півроку.

Воронезька область Росії увійшла до складу єврорегіону «Донбас» (відповідну угоду було підписано 7 грудня 2012 р. на черговому засіданні ради єврорегіону «Донбас»). Основними історико-економічними передумовами

створення єврорегіону «Донбас» є:

- розташування областей у межах розселення східнослов'янських народів;
- спільність історичної долі населення регіону;
- формування індустріальної основи як єдиної для обох областей у другій половині XIX ст.;
- формування багатонаціональної основи населення областей як наслідок командно-адміністративних міграцій у післявоєнний період «відновлення Донбасу»;
- збереження єдиних народногосподарських утворень і процесів, що залишилися від радянського періоду (транспортна система, трудові міграції населення тощо) [81].

Метою створення єврорегіону «Донбас» визначено розвиток економічної співпраці та прикордонної інфраструктури (будівництво доріг і транспортних коридорів), а також вирішення природоохоронних проблем і налагодження контактів у галузі освіти і науки.

Серед найважливіших проблем, які необхідно вирішувати єврорегіону, голова Донецької облдержадміністрації Анатолій Близнюк назвав очищення ріки Сіверський Донець, яка протікає по території як України, так і Росії. Інша проблема – це інфраструктура спільного кордону з Ростовською областю, яка повинна бути готова до Чемпіонату Європи з футболу-2012, що пройде також і в Донецьку. Голова Луганської облдержадміністрації Володимир Пристюк серед найважливіших питань співробітництва, які мають вирішуватися в єврорегіоні, назвав інтеграцію управління кордоном, енергобезпеку, підтримку бізнесу [82].

«Донбас» є найбільшим українсько-російським єврорегіоном з населенням понад 11 млн осіб і територією 154,2 тис. кв. км. Поряд зі «Слобожанщиною» це один з найбільш густонаселених єврорегіонів – щільність населення в середньому по регіону складає 85,4 особи на кв. км, причому цей показник найвищий у Донецькій області – 168,6 особи на кв. км проти 86,6 особи на кв.

км у Луганській області та 41,9 особи на кв. км у Ростовській і 44,6 особи на кв. км у Воронежській областях. Урбанізованість населення в середньому по регіону становить 77,5%, найменша вона в Ростовській та Воронежській області (66,9% та 66,3% відповідно), а в Донецькій області сягає рекордних 90,5% (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Показники території та населення єврорегіону «Донбас»

	Територія		Населення на 01.01.2010 р.		Щільність населення	Частка міського населення
	тис. кв. км	%	тис. осіб	%	осіб /кв. км	%
«Донбас»	206,4	100	13338,8	100	85,4	77,5
Донецька область	26,5	12,8	4466,7	33,5	168,6	90,5
Луганська область	26,7	12,9	2311,6	17,3	86,6	86,6
Ростовська область	101,0	48,9	4229,5	31,7	41,9	66,9
Воронезька область	52,2	25,3	2331,0	17,5	44,6	66,3

Складено за [72, 73]

Найрозвиненішими галузями промисловості у єврорегіоні «Донбас» є чорна металургія та металообробка, вугледобування, важке, транспортне і сільськогосподарське машинобудування, хімічна і харчова промисловість.

У сільському господарстві єврорегіону переважає виробництво зернових та ефіроолійних культур, соняшнику, м'ясо-молочне тваринництво та свинарство, овочівництво, садівництво і виноградарство.

Середня заробітна плата у регіоні в 2009 році становила 2473 грн (у перерахунку за курсом НБУ). При цьому найвищий рівень зарплати спостерігається в Ростовській області, а найнижчий – в Луганській області, але, якщо порівнювати із заробітною платою по країнах, то в Донецькій області вона становить 111% середньоукраїнської, а в Ростовській області – лише 74,5%. У єврорегіоні у період з 2007 по 2009 роки середній рівень заробітної плати зріс у півтора рази – з 1598 до 2473 грн (див. табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Рівень середньої заробітної плати в єврорегіоні «Донбас»

	2007		2008		2009	
	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні (країнах)	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні (країнах)	з/п, грн на 1 особу	% від середньої по країні (країнах)
«Донбас»	1598	79,1	2143	78,6	2473	76,0
Донецька область	1535	113,6	2015	111,6	2116	111,0
Луганська область	1323	97,9	1769	98,0	1873	98,3
Ростовська область	1936	71,9	2646	72,5	3429	74,5

Складено за [72, 73]

На кордоні між Донецькою і Луганською областями України та Ростовською областю Росії діють 12 міжнародних вантажопасажирських пунктів пропуску (4 залізничні та 8 автомобільних) та 4 міждержавні вантажопасажирські (1 залізничний та 3 автомобільні).

Необхідно відзначити, що навіть після розпаду Радянського Союзу та економічної кризи 1990-х років області єврорегіону «Донбас» зберегли подібну промислову інфраструктуру, що може дозволити за максимально короткий час відновити порушені зв'язки між підприємствами.

Важливою особливістю економіко-географічного положення єврорегіону «Донбас» є його роль «зв'язуючої ланки» могутніх територіально-виробничих комплексів. Основою єврорегіону є також транспортний комплекс, що пов'язано з унікальними транзитними можливостями Донбасу. У перспективі це дає змогу створити багатoproфільні експортно-логістичні комплекси та обслуговуючу інфраструктуру для майбутніх торговельних партнерів.

РОЗДІЛ 5

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ДОВГОТРИВАЛОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ВЕКТОРИ

Необхідність і перспективність розбудови транскордонного співробітництва за участю України як специфічної сфери зовнішньоекономічної, політичної, екологічної, культурно-освітньої та інших видів міжнародної діяльності, що здійснюються на регіональному рівні, визначається загальносвітовими тенденціями розвитку даного сегменту міжнародного економічного співробітництва і наявністю спільних кордонів держави з Росією, що визначає високу питому вагу прикордонних територій в Україні.

Політика транскордонного співробітництва, її організаційно-економічний механізм охоплюють сукупність правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних форм, методів, прийомів, інструментів і важелів впливу на суб'єкти економічної системи регіону з метою якнайширшого їх залучення до співробітництва та реалізації ними потенціалу транскордонного регіону для забезпечення системи цілей та завдань [83].

У сучасних умовах розвитку міжнародних інтеграційних процесів транскордонне співробітництво має можливість прискорювати процеси вирівнювання рівня життя населення прикордонних територій до середньоєвропейського та сприяти досягненню вільного руху товарів, людей і капіталів через кордон [84], слугуючи певними «полюсами зростання». І якщо роль міжнародного співробітництва регіонів у регіональному розвитку визначається його здатністю до активізації та ефективного використання існуючого потенціалу регіонів, то роль транскордонного співробітництва визначається, окрім того, ще й здатністю об'єднання потенційних можливостей для вирішення спільних проблем і завдань просторового розвитку у транскордонному регіоні [85].

Розвиток транскордонного співробітництва в Європі відбувається відповідно до «Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями», яка була укладена державами – членами Ради Європи 21 травня 1993 р. (№35386/2006 у Єдиному державному реєстрі нормативно-правових актів Міністерства юстиції України) і відповідно до якої держави зобов'язались підтримувати та заохочувати транскордонне співробітництво між територіальними общинами та громадами.

Згідно з вищезазначеною конвенцією, транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на поширення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох договірних сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей. Транскордонне співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних общин або властей, що визначаються внутрішнім законодавством.

Інші міждержавні угоди встановлюють лише юридичні межі, у рамках яких територіальні общини та органи влади реалізують транскордонне співробітництво. Рада Європи має типові міждержавні угоди про: розвиток транскордонного співробітництва; транскордонні місцеві зв'язки; транскордонне співробітництво на контрактній основі між місцевими органами влади; органи транскордонного співробітництва між місцевими органами влади.

Документи про основні принципи співробітництва між місцевими органами можуть торкатись основних принципів: створення груп зв'язку між місцевими органами влади; координації управління транскордонними місцевими державними справами; створення транскордонних асоціацій приватного права; угод про поставки товарів або надання послуг прикордонними місцевими общинами на засадах як приватного, так і публічного права; створення органів транскордонного міжобщинного співробітництва.

На сьогодні зовнішньоекономічні зв'язки між областями не відповідають їх економічному потенціалу, але мають значні можливості для їх подальшого

розвитку. Це також стосується інвестиційної діяльності, створення спільних підприємств, налагодження торгових коопераційних і технологічних зв'язків.

Створення ефективних механізмів транскордонного співробітництва є надзвичайно своєчасним завданням як для внутрішнього розвитку суміжних прикордонних регіонів, так і для зміцнення добросусідських відносин між Україною і Росією.

Розробка стратегії довготривалого співробітництва передбачає дотримання певних етапів у її виконанні, зокрема:

- SWOT-аналіз українсько-російського транскордонного міжрегіонального співробітництва;
- обґрунтування концепційних засад транскордонного співробітництва та розробку стратегії оптимального розвитку прикордонних територій та транскордонного співробітництва;
- складання механізмів здійснення довгострокового транскордонного співробітництва та інструменти його реалізації.

5.1 SWOT-аналіз українсько-російського міжрегіонального транскордонного співробітництва

Нове явище кінця XX – початку XXI століть – українсько-російський кордон – вимагає серйозного багатопланового вивчення не тільки через значну довжину, але передусім у зв'язку з виключною складністю проблем, що виникли одночасно з його появою, а саме:

- трудова міграція;
- потоки нелегальних мігрантів з третіх країн, які зазвичай намагаються досягти країн ЄС;
- скорочення традиційних економічних зв'язків;
- контрабандні та інші нелегальні потоки наркотиків і зброї;
- поширення корупції та інших форм «прикордонної» злочинності.

Крім того, близькість державного кордону надає і значні переваги, у тому числі завдяки:

- транзиту товарів та мігрантів, виконання посередницьких функцій;
- особливостям сусідства (Белгородська область співпрацює з найбільшим промисловим і культурним центром України – Харковом, який знаходиться всього лише в 30 км від кордону, а Ростовська – з двома найбільш індустріалізованими областями України);
- загальній експлуатації природних ресурсів;
- співпраці з іншими областями, розташованими вздовж кордону, які мають схожі інтереси;
- інтересу міжнародних організацій, стурбованих ситуацією у прикордонній зоні, боротьбою з нелегальною міграцією і т.п. [77].

SWOT-аналіз російсько-українського транскордонного співробітництва з метою структурування наявної інформації дозволяє по-новому поглянути на поточну ситуацію і перспективи, які відкриваються.

Розвиток суміжних областей України і Росії, які мають потужний виробничий, інтелектуальний та інфраструктурний потенціал, сьогодні штучно стримується неможливістю його загального використання, відсутністю ув'язки цілей в економічних, соціальних і екологічних програмах. Це, крім того, підсилює соціальний градієнт уздовж кордону.

Підсумкова матриця SWOT-аналізу (табл. 5.1) систематизує інформацію, чітко представляє наявні переваги і недоліки, дозволяє позбутися відповідних небезпек і максимально ефективно використовувати наявні ресурси, використовувати можливості, дає основу для вибору оптимального шляху розвитку.

Таблиця 5.1

SWOT-аналіз українсько-російського транскордонного співробітництва

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
Геополітичне/географічне положення та транспортна прив'язка			
Спільні історичні, культурні, етнографічні корені	Потенційні міжнаціональні, міжетнічні, міжконфесійні конфлікти з боку	Транскордонна співпраця – додатковий шанс пропаганди єврорегіонів	Можливість посилення тра-

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
та системи розселення	окремих прошарків населення		нскордонної злочинності
Історична приналежність до спільного політико-економічного простору	Периферійне розташування прикордонних територій	Відродження історичних, економічних зв'язків та значення локальних історичних центрів регіонів	
Близькість культурних центрів (Чернігів, Суми – Брянськ, Харків – Белгород, Луганськ, Донецьк – Курськ)	Міграція населення до агломерацій	Використання можливостей агломерацій (наука, культура, виставки, ярмарки)	Можливе погіршення рівня життя у віддалених від кордону територій
Наявність інфраструктури транскордонних переходів достатнього технічного рівня	Недостатня кількість пунктів перетину кордону сприяє зловживанню, що призводять до невиправданих витрат	Розбудова нових та вдосконалення існуючих пунктів перетину кордону; розвиток регіонального руху товарів	
Збільшення пропускної здатності траси Москва – Сімферополь на ділянці між Харковом та Белгородом	Відсутність автомобільних доріг першої категорії і недостатність державної підтримки у розбудові автострад	Залучення приватного капіталу до розбудови автострад на умовах концесії	
Добре розвинута комунікаційна мережа	Низька якість транспортних сполучень. Зволікання із розбудовою автострад приводить до втрат транзитного ресурсу	Достатнє взаємне доповнення всіх видів транспорту	
Чернігів, Суми, Харків, Луганськ, Донецьк, Белгород, Курськ, Брянськ – важливі центри регіонального розвитку	Небезпеки урбанізаційних процесів та економічних трансформацій. Фінансові проблеми міст відбиваються на процесах розвитку транскордонного регіону	Великі міста як стимулятори розвитку інтегрованого транскордонного регіону	
Економіка та інфраструктура			
Добра транспортна мережа, яка сприяє економічному розвитку	Низький технічний рівень технічної та комунальної інфраструктури (водозабезпечення, очистка води і т.п.)	Розвиток технічної та комунальної інфраструктури, пошук спільних рішень	
Стратегія співробітництва перед-	Диспропорції в промисловому розвитку регіонів: з	Спрощення прикордонних формальностей	

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
бачає встановлення тісних коопераційних зв'язків, активізацію середнього та малого бізнесу	боку України більш потужний потенціал обробної промисловості. Відсутність законодавчих актів, які регулюють можливості пільгової торгівлі для прикордонних областей		
Наявність інституцій та об'єднань для підтримки економіки (ТПП)	Недостатня їх активність та інформаційне забезпечення. Встановлення обома країнами значних митних бар'єрів при перетині кордону	Використання потенціалу цих інституцій	
Добре розвинуті сільське господарство, переробна, харчова, будівельна промисловість	Слабка інфраструктура сільського простору, недостатньо розвинуті високотехнологічні галузі	Посилення економічної ролі сільської місцевості та покращення ТКС за рахунок с/г, розвиток наукоємних галузей	
Відкриття на базі магістрального пропуску Гоптівка – Нехотєєвка виставкового комплексу «Експоцентр Слобожанщина»	Недостатня кооперація у виставковій діяльності	Розширення кола учасників, розвиток нових видів та тематики виставки	
Розвинута мережа телекомунікації	Недостатність інформації про села регіону. Економічні диспропорції на території регіону	Використання добрих прикладів співпраці для подальшого розвитку	
Наука та освіта			
Наявність науково-дослідних центрів та інститутів	Недостатня координація наукових досліджень	Транскордонний розвиток науково-дослідних центрів	Відплив фахівців та науково-технічних кадрів за кордон
Розвинута система вищої освіти, єдиний у минулому науково-освітній комплекс СРСР	Недостатня кооперація в галузі вищої освіти. Перешкоди у зв'язку з розбіжностями з питання приєднання до Болонського процесу	Підвищення конкурентоспроможності вищої освіти та випускників ВНЗ на рівні ЄС	
Створення у 2003 р. спільного прикордонного білорусько-російсько-українсь-	Інтелектуальна асиметрія – диспропорція у забезпеченні науковими кадрами. Труднощі у двосторонньому фінансуванні спільних робіт	Спільні регіональні дослідження та моніторинг діяльності єврорегіону, встановлення співробітництва	

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
кого університетського консорціуму			
Культура, відпочинок, спорт			
Розвинута система освіти в галузі туризму, спорту та культури	Обмежені фінансові ресурси. Ускладнення, пов'язані з проходженням туристами державного українсько-російського кордону	Розвиток транскордонних контактів у гуманітарній сфері	
Великі туристичні та краєзнавчі центри, створення єдиної системи туристичних маршрутів	Мала кількість спільних культурних та спортивних заходів, недостатність інформації та реклами	Відновлення спільних історичних пам'яток, культурне взаємозбагачення, активний відпочинок населення	
Добрі можливості для розвитку туристичної інфраструктури	Недостатньо розвинута туристична інфраструктура	Підвищення рівня розвитку туристичної інфраструктури та рівня обслуговування туристів	
Людські ресурси та соціальна сфера			
Високий рівень освіти та кваліфікації населення	Високий рівень безробіття. Значна міграція населення за кордон внаслідок безробіття	Співпраця між центрами зайнятості	
Створення загального цивілізованого ринку праці	Диспропорції у рівнях з/п та соц. забезпечення на користь російських регіонів	Створення нових робочих місць	
Стан навколишнього середовища			
Створення євро-регіонів дозволяє запровадити єдині європейські стандарти охорони навколишнього середовища	Існують розбіжності у законодавчому регулюванні екологічних та природоохоронних проблем в Україні та РФ. Недостатнє сприяння розвитку та фінансування проектів і програм	Діяльність Координаційної ради Міжрегіональної екологічної програми з охорони та використання вод басейну р. Сівер. Донець формує спільну політику щодо основного водного ресурсу російсько-українського прикордоння	

Російсько-українське транскордонне співробітництво поки що в значній мірі обумовлено спадщиною радянського періоду – необхідністю відновити традиційні господарські, транспортні, культурні та інші зв'язки. Грає роль і культурна близькість не тільки між населенням, але й політичними елітами прикордонних регіонів. Намічаються, однак, і перші ознаки чіткого усвідомлення

вигід прикордонного положення, наприклад, транзиту, посередницьких функцій, формування коаліцій прикордонних областей на основі спільності інтересів [86].

В цілому розвиток транскордонного співробітництва здійснюється повільно. Причинами такого положення можна вважати:

- недостатній рівень самостійності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень щодо здійснення спільних із суб'єктами транскордонного співробітництва іноземних держав заходів;
- відсутність комплексного підходу до організації транскордонного співробітництва, у тому числі кваліфікованих кадрів, здатних забезпечити підготовку необхідних проектів транскордонного співробітництва та контактувати з представниками територіальних громад іноземних держав, з урахуванням відповідного фахового рівня та мовних знань;
- неможливість співфінансування проектів транскордонного співробітництва у сфері науки, освіти, культури, зв'язку, охорони здоров'я, туризму;
- низький рівень залучення недержавних підприємств, установ, а також громадських організацій до здійснення заходів у рамках транскордонного співробітництва;
- повільні темпи розбудови прикордонної інфраструктури і спрощення процедури митного контролю, що перешкоджає здійсненню швидкого транзиту товарів та переміщення людей.

Розвиток транскордонного співробітництва є важливим аспектом реалізації регіональної політики та необхідною передумовою для активізації зовнішньоекономічної діяльності регіонів.

5.2 Концептуальні засади та стратегія довгострокового транскордонного співробітництва між Україною та Російською Федерацією

Концепція розвитку в класичному розумінні представляє собою систему поглядів, єдиний визначальний задум реалізованого проекту, програми, плану та ін.

Стосовно регіонального розвитку в концепції у загальному вигляді визначаються: масштаби, темпи, пропорції і основні напрямки соціально-економічного розвитку регіону, його окремих структурно-функціональних підсистем, а також дається загальне обґрунтування системи заходів, спрямованих на підвищення ефективності регіонального управління та життєвого рівня населення.

Значна роль у розробці концепції відводиться зовнішнім чинникам: централізованим ресурсам (насамперед, фінансовим), можливостям залучення іноземних інвестицій, особливостям геополітичного положення регіону, існуючим нормативно-правовим відносинам між регіоном та центром та ін.

У відповідності зі своїм призначенням концепція має адекватну структуру. Зазвичай вона складається з 4-х блоків (рис. 5.1).

Перший блок присвячений «стартовому» рівню соціально-економічного розвитку регіону. У ньому дається оцінка існуючим проблемам регіону, тенденціям їх розвитку, виокремлюються 2-3 головні питання, від вирішення яких залежать характер і напрями подальшого регіонального розвитку.

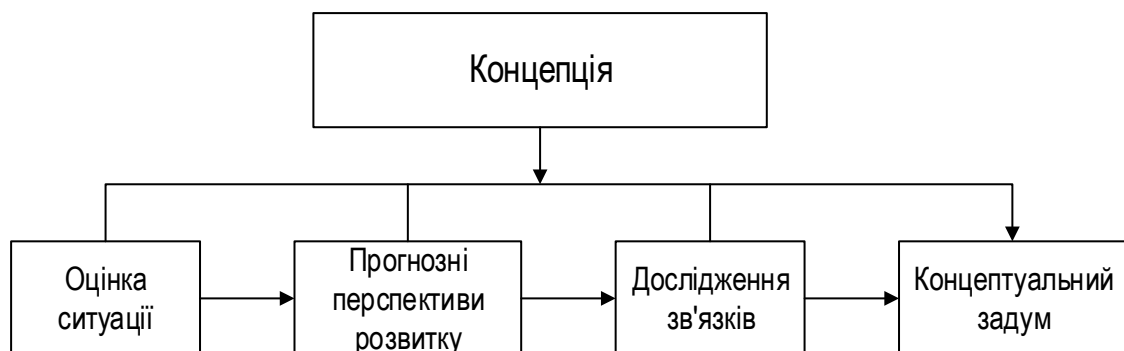

Рис. 5.1. Структурно-логічна схема концепції

Змістовна сутність 1-го блоку в узагальненому вигляді викладає основні положення концепції, до яких входять:

- 1) система уявлень про основні регіональні проблеми;

- 2) принципи, цілі та завдання соціально-економічного розвитку регіону;
- 3) оцінка можливостей ресурсного забезпечення, у т.ч. і зовнішнього;
- 4) уявлення про механізми прямого і непрямого управління процесами, що протікають у житті регіону;
- 5) пріоритетні напрями регіонального розвитку.

Другий блок – прогнозно-аналітичний. Тут в узагальненому вигляді викладаються результати прогнозних припущень про розвиток регіону. Досліджуються можливі ситуації у соціально-демографічній сфері, паливно-енергетичній і мінерально-сировинній базах, основних виробничих фондах (технічний стан, фізичний і моральний знос), у виробничій та соціальній інфраструктурі, фінансово-інвестиційному потенціалі, ринкових відносинах та ін.

Третій блок присвячується предметному дослідженню внутрішніх і зовнішніх чинників, тобто прямим і зворотним зв'язкам всередині регіональної соціально-економічної системи, а також між нею та зовнішнім середовищем (політичним, економічним, соціальним, ресурсним і т.д.). Здійснюється остаточне узгодження цілей і можливостей їх досягнення, визначаються безпосередньо економічні, соціальні, політичні, екологічні, науково-технічні та інші аспекти регіонального розвитку.

Четвертий блок – концептуальний. У ньому відображається концептуальний задум всього проекту або програми розвитку того чи іншого явища і процесу. Він формується на основі попередніх прогнозів і їх коректив, що впливають з обліку зовнішніх факторів і цільових установок.

У даному блоці концепція регіонального розвитку набуває, з одного боку, високоаггерований, а з іншого – цільовий характер. Деякі положення цього блоку в подальшому переходять (в більш розгорнутому вигляді) в цільові, галузеві та комплексні програми соціально-економічного розвитку регіону.

Концепція регіонального розвитку містить, як правило, три різнорівневі, але взаємопов'язані аспекти:

- макроструктурний;
- міжгалузевий;

– територіальний.

Макроструктурний аспект спрямований на вироблення принципальних підходів до таких загальних проблем, як припинення депресії або стагнації, встановлення стабілізації та досягнення підйому економіки регіону; відповідність динаміки соціальних структур соціальним цілям розвитку регіону, підтримка малого і середнього підприємництва та ін.

Міжгалузевий аспект відображає пропорції у первинному, вторинному, третинному і четвертинному секторах економіки, визначає оптимальне співвідношення між ними (з урахуванням не тільки регіональних, а й загальнодержавних інтересів), а також пропорції у структурі зайнятості населення і у виробництві ВВП.

Територіальний аспект визначає адміністративно-територіальні одиниці (райони, міста і т.д.), за якими доцільна розробка комплексних соціально-економічних програм. Аналізуються можливості підвищення ролі органів місцевого самоуправління, екологічні проблеми та даються відповідні рекомендації [28].

Прикордонне співробітництво включає не тільки розробки у економічному напрямку, прикордонної торгівлі, розробки нормативно-правової бази, а ще й спільну співпрацю у екологічному аспекті, оздоровлення навколишнього середовища, річок тощо.

Визначимо концептуальні засади та основи стратегії довгострокового транскордонного співробітництва відповідно до вищезазначених аспектів.

Концепція соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів України та Росії полягає у створенні сприятливих умов для життєдіяльності населення порубіжних регіонів на основі реалізації їх природного, географічного, соціально-економічного, науково-технологічного та інтелектуального потенціалу і здійснення транзитної функції.

Блок 1. Оцінка ситуації. Характер прикордонного співробітництва в значній мірі визначається розривом в структурі економіки, зайнятості, рівні доходів, способі життя і культурі населення по обидва боки кордону. Хоча рівень

розвитку прикордонних регіонів обох країн неоднаковий, проте з Росією межують одні з найбільш розвинених регіонів України.

Територія прикордонних регіонів Росії істотно більше, ніж прилеглих українських, але за чисельністю населення вони співставні: з української сторони в прикордонних областях живе 15,4 млн осіб, з російської – 16,1 млн. При цьому українські прикордонні області є більш урбанізованими: міст в них налічується 165 (в російських – 99), а частка міського населення становить відповідно 78,6% і 61,6%. Відповідно, і щільність населення в більшості українських областей вище, ніж у сусідніх російських (виняток – Чернігівська та Брянська області, щільність населення яких майже однакова).

Показники природного руху і в російських, і в українських областях однаково несприятливі: смертність значно перевищує народжуваність. Але ситуація в українському прикордонні дещо гірша, ніж в російському.

Зіставлення вартісних показників, наведених у статистиці обох країн, показує, що за обсягами промислового виробництва українські прикордонні регіони дещо поступаються російським. Винятком серед українських областей є Донецька область, в якій було вироблено 20,1% від загальноукраїнського обсягу промислової продукції. Ще близько 9% було випущено в Запорізькій області та більш ніж по 6% – у Луганській і Харківській областях. Сумарно на ці чотири області припадає більше 40% промислової продукції України.

Серед російських прикордонних регіонів за обсягом промислового виробництва переважають Краснодарський край, Ростовська, Белгородська і Воронежська області. Динаміка промислового виробництва за останні п'ять років була більш сприятливою з російського боку кордону. Зростання промислового виробництва в прикордонних з Україною областях Росії було вищий, ніж в середньому по країні і вище, ніж у сусідніх українських областях.

Якщо російські прикордонні регіони поступаються українським по ролі в промисловості своєї країни, то по виробництву сільськогосподарської продукції деякі російські прикордонні регіони займають в Росії унікальне місце. Краснодарський край займає провідне місце в країні за загальним обсягом

сільськогосподарської продукції та валовому збору зерна, а Ростовська область за обома показниками була на 4-му місці. Загальний валовий збір зерна в російському порубіжжі, до якого входять основні зерновиробні регіони країни, майже вдвічі перевищив аналогічний показник по українських регіонах. Урожайність зернових (свого роду інтегральний показник ефективності землеробства) була в цілому по прикордонній смузі двох країн приблизно однаковою – трохи більше 20 ц / га (хоча по Україні в середньому вона істотно вища, ніж по Росії). На українські прикордонні області припадало близько чверті сільськогосподарського виробництва країни (у гривнях); найбільшим його об'ємом відрізняється Харківська область.

У всіх російських областях оплата праці в середньому вище, ніж в українських областях. Рівень безробіття в окремих прикордонних областях дуже різний, але в російському прикордонні він значно вищий, ніж в українському. Більш низький рівень матеріальної забезпеченості населення українських областей впливає і на більш низький у порівнянні з російськими прикордонними областями роздрібний товарообіг і менші обсяги платних послуг населенню.

Найкращою серед російських прикордонних областей за сукупністю показників соціально-економічна ситуація була в Краснодарському краї і Белгородської області. Серед українських прикордонних областей важко виділити лідера, проте Донецька область відрізняється найвищими показниками.

Значення прикордонного положення та посередницьких функцій у зовнішньоекономічних зв'язках між двома країнами ясно видно з таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

**Провідні регіони Росії за товарообігом зовнішньої торгівлі
з Україною**

	Регіони Росії	Частка у загальному товарообігу українсько-російської торгівлі, %
1	м. Москва	33,28
2	Тюменська	12,33
3	Белгородська	7,74
4	Ростовська	4,32
5	Московська	3,85

6	Татарстан	2,51
7	Санкт-Петербург	2,42
8	Новосибірська	2,32
9	Курська	2,11
10	Нижегородська	2,05
	Всього 10 регіонів	72,93
	Решта регіонів	27,07
	Росія в цілому	100,00

Складено авторами за [46, 47]

На першу «десятку» припадає майже 73% обороту зовнішньої торгівлі між Росією та Україною. Цілком природно, що до числа лідерів входить Тюменська область – головний виробник нафти і газу (основних статей імпорту України з Росії). Але на першому місці, далеко випереджаючи навіть Тюмень, знаходиться Москва (за рахунок посередницьких функцій), частка якої у зовнішній торгівлі двох найбільших країн СНД становить близько третини. Порівняно невелика Білгородська область займає третє місце (7,7%).

Серед всіх прикордонних регіонів обох країн за загальним обсягом душового товарообігу Донецька область поступається тільки Белгородській області, хоча по залученості у зовнішньоторговельні зв'язки українські прикордонні регіони в цілому перевершують російські (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Залученість у зовнішньоторговельні зв'язки російських і українських прикордонних регіонів

Регіони	%	Експорт на одного мешканця, дол.	%	Імпорт на одного мешканця, дол.
Україна	100	430,84	100,0	633,11
АР Крим	1,2	194,3	1,2	133,3
Донецька	19,5	175,0	7,7	903,1
Луганська	3,7	274,5	2,0	320,4
Сумська	1,5	325,3	1,2	263,0
Харківська	2,9	777,0	6,5	222,8
Чернігівська	0,8	252,0	0,9	141,9
Росія	100,0	460,3	100	858,5

Брянська	0,1	182,0	0,3	80,7
Белгородська	0,5	826,0	1,3	461,1
Воронезька	0,3	166,8	0,5	74,1
Курська	0,1	358,8	0,3	119,4
Ростовська	0,7	259,5	1,1	210,0
Краснодарський край	0,8	292,8	2,3	193,3

Складено авторами за [46, 47]

Місцевий бізнес успішно використовує переваги прикордонного положення та сусідства однак ефект від іноземних інвестицій та співпраці з прикордонними партнерами незначний і не відповідає їх економічному та демографічному потенціалу.

Державний кордон та посилення його бар'єрної функції серйозно трансформувало економічні та інші зв'язки між сусідніми російськими і українськими регіонами. Встановлення кордону породило нові спільні інтереси прикордонних регіонів (регулювання міграцій, залучення інвестицій в спільні проекти, пом'якшення соціальних наслідків розпаду СРСР) та посилило роль політичних чинників у прикордонному співробітництві (рівня відносин між двома державами, відносин між прикордонними регіонами і центральними органами влади в кожній країні).

Блок 2. Прогнози та перспективи. Незважаючи на досягнутий за останні роки рівень розвитку регіональної економіки та соціальної сфери прикордонні регіони України і Росії мають певні ризики сталого соціально-економічного розвитку, які обумовлені як зовнішніми для регіону і країни факторами, так і внутрішніми обмеженнями.

1. Ризик, обумовлений процесом глобалізації економіки. В умовах інтеграції Росії і України в глобальні економічні системи, на економіку прикордонних регіонів впливає світова криза. Наслідком світової фінансової кризи є розвиток кризи виробництва, зниження сировинних цін та уповільнення темпів зростання світової економіки в 2009-2010 роках, високі темпи зростання ін-

фляції. Кризові явища у світовій економіці обумовлюють необхідність підвищення стійкості економіки регіонів, її конкурентоспроможності, здатність нейтралізувати негативні впливи світових ринків. Якісно змінюються процеси конкуренції як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. Лібералізація торговельного режиму при вступі до СОТ, з одночасним проведенням реформ природних монополій, пов'язана із зростанням цін і сильним інфляційним тиском, що буде скорочувати можливості цінової конкуренції. Це ставить економічні суб'єкти прикордонних областей перед необхідністю кардинального перегляду стратегії розвитку на користь орієнтації на лідерство за якістю і технологіями, а також вишукування додаткових ресурсів на її здійснення.

2. Ризик залежності економіки від кон'юнктури ринків і цін на сировину і продукцію. Економіка областей українсько-російського прикордоння в значній мірі залежить від зовнішніх факторів: кон'юнктури ринків і цін на залізорудну сировину і чорні метали, на сільськогосподарську сировину і продукти харчування, розмірів транспортних тарифів, цін і тарифів на паливно-енергетичні ресурси. У цих умовах пріоритетними для регіону стають подальша диверсифікація економіки в цілях зниження частки чорної металургії, інтенсивний розвиток конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, прискорене впровадження енергозберігаючих технологій та розвиток енергетичної бази для економічного зростання регіону.

3. Ризик технологічного відставання. Технологічне відставання тягне за собою низькі показники продуктивності обладнання і праці, високі питомі витрати матеріальних ресурсів, застарілі технології виробництва, що може привести до втрати конкурентоспроможності економіки регіону та продукції підприємств. Виробничо-технологічна база потребує постійної модернізації, заснованої на використанні новітніх досягнень науки і технологій останнього покоління. Незважаючи на те, що протягом останніх років в Україні спостерігається тенденція зростання величини внутрішніх витрат на дослідження і розробки, частка витрат на розвиток наукових досліджень і розробок в загальних витратах на виробництво валового регіонального продукту, як і раніше дуже

мала. Одним з основних механізмів регіонального управління повинно бути вишукування необхідних можливостей для збереження і розвитку науково-технічного потенціалу регіону за допомогою підтримки інновацій, розвитку інноваційної інфраструктури.

4. Ризик, обумовлений інфраструктурними та інституційними обмеженнями. Обмеження інфраструктурного та інституційного характеру стримують розвиток бізнесу. З метою мінімізації даного ризику на рівні порубіжних регіонів необхідно суттєво нарощувати обсяги будівництва і реконструкції об'єктів транспортної та інженерної інфраструктури не тільки за рахунок збільшення бюджетних асигнувань, але й шляхом залучення позабюджетних коштів на основі розвитку державно-приватного партнерства. Ефективним механізмом усунення інфраструктурних ризиків є просування і впровадження технологічних та управлінських інновацій. Важливо також на регіональному рівні створювати інститути, що забезпечують комфортні умови для ведення бізнесу та сприяють розвитку конкуренції на ринках.

5. Ризик дефіциту трудових ресурсів і негативних тенденцій у розвитку людського потенціалу. На регіональному ринку праці зберігається дисбаланс між попитом і пропозицією робочої сили, незважаючи на зростання вакансій за останні кілька років. Основні причини такої ситуації – дефіцит кваліфікованих кадрів, серйозні деформації професійної структури і низька якість робочої сили. Для зниження ризику дефіциту трудових ресурсів важливо підвищити ефективність функціонування галузей, що визначають якість людського капіталу (освіта, охорона здоров'я, житловий сектор) і підняти стандарти життя населення. Необхідно здійснювати заходи щодо підвищення продуктивності праці (за рахунок підвищення рівня освіти та «креативності» працівників), а також виробити систему пріоритетної підтримки висококваліфікованих фахівців провідних галузей регіональної економіки. Стійкість до зовнішніх і внутрішніх ризиків, підтримання умов поступального економічного розвитку, ефективна інтеграція в глобальну економіку і вирішення регіональних проблем

можливі тільки при здійсненні ефективної соціально-економічної політики як на рівні країн, так і на рівні регіонів.

Глибокі трансформації в світовій економіці, значна технологічна перевага розвинених країн, посилення глобалізації, загострення енергетичної та екологічної кризи і конкурентної боротьби на світовому ринку вимагають розробки довгострокових прогнозів прориву соціально-економічного розвитку Росії і України і на їх основі створення системи державного управління на регіональному рівні. Світова фінансово-економічна криза змінює умови розвитку, шляхи і засоби досягнення цілей регіонів і країни в цілому в коротко-і середньостроковому періоді. В той же час загальна тенденція розвитку регіональної економіки в довгостроковому періоді буде визначатися позитивними макроекономічними тенденціями, для яких характерні: помірні темпи інфляції; інтеграція національних економік у глобальний ринок; визначення внутрішнього ринку України і Росії як значимого сегменту світової економіки; збереження тривалого стійкого попиту на вітчизняну сировину на світових ринках; формування позитивного сальдо в міжнародній інвестиційній позиції; зміцнення бюджетної системи регіонів.

Вибір сценаріїв соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів у межах транскордонного співробітництва визначається на основі зовнішніх і внутрішніх ключових факторів.

Зовнішні фактори економічного і соціального розвитку визначаються, насамперед, ситуацією на зовнішньому і внутрішньому ринках сировини, металопродукції та сільськогосподарської сировини і продовольства, заходами Урядів Росії та України щодо регулювання рівня цін на товари та послуги природних монополій, динамікою курсів євро та долара США, розвитком економіки країни та фінансовим станом основних торговельних партнерів підприємств та рядом інших умов.

Внутрішні фактори визначають рівень і стійкість темпів економічного зростання. Серед них важлива роль належить комплексу заходів щодо реаліза-

ції пріоритетних напрямів економічної і соціальної політики прикордонних регіонів, що включає в себе збільшення інвестицій в інноваційні сектори економіки і високотехнологічні проекти; стимулювання диверсифікації виробництва, зростання продуктивності праці, підвищення якості інфраструктури, розвиток конкурентоспроможних виробництв, що мають найбільші можливості для росту; створення сприятливих умов для підприємницької діяльності; розширення державно-приватного партнерства; проведення ефективної соціальної політики та розвиток людського потенціалу; поліпшення демографічної ситуації, вдосконалення ринку праці.

Виходячи з основних ризиків, зовнішніх та внутрішніх факторів співпраці можна відзначити перспективу розвитку в довгостроковій перспективі інерційного сценарію розвитку транскордонного співробітництва регіонів Росії і України.

Такий варіант продовжить сформовані тенденції соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів, не вимагає спеціальних зусиль по його підтримці. Інерційний сценарій розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Росією відображає розвиток економіки регіону в умовах збереження інфраструктурних обмежень при відносному погіршенні конкурентоспроможності продукції місцевих товаровиробників, що проявляється в гальмуванні інвестиційної активності, зниження темпів зростання кредитування і відносно більш високому вкладі імпорту в задоволення внутрішнього попиту (рис.5.2).

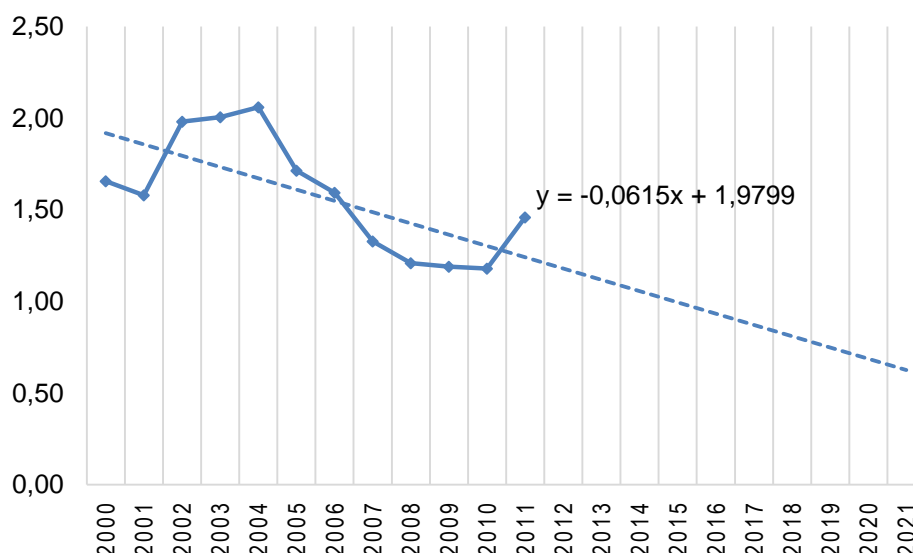

Рис. 5.2. Тенденції зміни коефіцієнта перевищення імпорту над експортом

Інерційний розвиток має чітко виражені межі зростання, пов'язані з вичерпанням природних та людських ресурсів, стійкості природного середовища, тощо і при цьому пов'язане з актуалізацією внутрішніх проблем соціально-економічного розвитку регіону, що характеризуються зниженням конкурентоспроможності місцевих обробних виробництв, недостатнім покращенням інвестиційного клімату, і не передбачає реалізацію нових масштабних національних і регіональних проектів або стратегій.

Слід зазначити, що при реалізації інерційного сценарію соціально-економічний розрив між регіонами України та Росії буде поглиблюватись не на користь українських регіонів.

У даному сценарії можливості економічного зростання будуть визначатися в основному наступними факторами: низьким рівнем інтеграції національних економік Росії та України в міжнародні економічні відносини; недостатньою диверсифікацією, що створює високу залежність від світової кон'юнктури цін на основні експортні товари; зниженням технологічної конкурентоспроможності обробних виробництв і випереджаючим зростанням імпорту; відсутністю умов і стимулів для розвитку людського капіталу; відносно низьким

рівнем інноваційної активності високотехнологічних секторів економіки; інфраструктурними обмеженнями росту, які не можуть бути подолані за рахунок інституційних реформ і вимагають реалізації великих інвестиційних проектів.

Блок 3. Дослідження зв'язків. Розробка політики транскордонного співробітництва обумовлена необхідністю розвитку регіонального конкурентного середовища, стабілізації цін на соціально значимі товари і послуги, підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів прикордонних регіонів, забезпечення продовольчої безпеки в регіоні, попередження та усунення наслідків кризових явищ на ключових товарних ринках, підтримки верств населення, що соціально не захищені, і підвищення рівня суспільного добробуту.

Сталий розвиток регіонів зумовлює необхідність проведення послідовної та ефективної регіональної політики, реалізація якої пов'язана з проблемою підвищення конкурентоспроможності регіону, яка в умовах посилення взаємозалежності і взаємозв'язку економічних процесів в ієрархії конкурентоспроможності займає особливе місце. Для регіону як суб'єкта конкурентної боротьби досягнення конкурентоспроможності означає, з одного боку, можливість підвищення ефективності розвитку, з іншого – право зайняти гідне місце і сприяти економічному зростанню в країні [87].

Глобалізація ставить перед регіонами проблему конкурентоспроможності як проблему збереження місцевих співтовариств, оскільки від неї залежить існування місцевих фірм, зайнятість, податки, підвищення життєвих стандартів мешканців. У зв'язку з цим зростає значення самостійності регіонів для пошуку і використання конкурентних переваг, підвищується роль внутрішньої консолідації учасників регіону для забезпечення конкурентоспроможності.

Конкурентоспроможність регіону визначається як наявністю тих чи інших конкурентоспроможних галузей або сегментів галузі, так і здатністю регіональних органів влади створити умови регіональним підприємствам для досягнення й утримання конкурентної переваги в певних областях.

Тому для ефективної реалізації намічених цілей у рамках проведення політики щодо розвитку конкуренції у прикордонних регіонах необхідно вирішити наступні завдання:

- спрощення започаткування та ведення підприємницької діяльності;
- скорочення адміністративних бар'єрів;
- скорочення прямої участі держави і органів місцевого самоврядування в господарській діяльності;
- розширення практики замовлення соціальних (у тому числі медичних, освітніх) послуг на основі конкурсних процедур;
- розвиток державного замовлення;
- розвиток логістичної, торгової, енергетичної, інформаційної інфраструктури, необхідної для розвитку підприємницької діяльності.

Перераховані вище завдання, що конкретизують намічені цілі, у процесі їх вирішення можуть переглядатися і трансформуватися у залежності від зміни кон'юнктурних особливостей та інших факторів, що впливають на стан конкурентного середовища у прикордонних регіонах.

Для подальшої активізації ТКС та використання можливостей, які виникають із введенням нових програм прикордонного співробітництва, як центральним, так і місцевим органам державної влади України необхідно здійснити ряд заходів:

- збільшення обсягів державного фінансування заходів з активізації ТКС;
- створення паритетного візового режиму для українських та іноземних учасників ТКС;
- підвищення ефективності використання транзитного потенціалу західних областей: прискорення будівництва об'їзних доріг (їх розширення та модернізації), забезпечення розвитку транспортної, придорожньої та виробничої інфраструктури;

- надання більшої самостійності та повноважень місцевим органам влади та місцевого самоврядування у вирішенні спільних з регіонами сусідніх держав завдань регіонального та місцевого розвитку (зокрема, це стосується формування місцевих бюджетів та їх використання);

- підвищення рівня розвитку інституційної інфраструктури транскордонного співробітництва, а також розвитку кадрового забезпечення;

- активізація роботи агенцій регіонального розвитку передусім щодо реалізації транскордонних проектів, насамперед освітніх і тих, що спрямовуються на розвиток прикордонної та комунальної інфраструктури.

Результатом проведення регіональної політики щодо розвитку конкуренції у прикордонних регіонах має стати якісне покращення конкурентного середовища на різних товарних ринках прикордонних територій.

У прикордонних регіонах українсько-російського порубіжжя вирішується цілий комплекс завдань для успішного розвитку малого та середнього підприємництва. Успішно працююча інфраструктура підтримки малого та середнього підприємництва, наявність спеціалізованих фінансових інститутів, що забезпечують доступ підприємців до грошових ресурсів, активна позиція органів влади щодо налагодження та підтримки двосторонніх контактів з представниками підприємницького співтовариства для оперативного виявлення і усунення перешкод на шляху розвитку малого підприємництва є запорукою сфери малого та середнього бізнесу, що динамічно розвивається.

У той же час існує ряд факторів, що обмежують розвиток малого підприємництва і, тим самим, конкурентного середовища в прикордонних регіонах.

Суб'єкти малого і середнього підприємництва поставлені у нерівні конкурентні умови практично у всіх сферах своєї діяльності, причому в період прояву кризових явищ в економіці ця проблема ще більш ускладнюється.

Малі та середні підприємства відчувають великі труднощі з отриманням кредитів у комерційних банках і при оформленні лізингових угод з причини відсутності достатнього заставного забезпечення та кредитної історії. Банки неохоче дають у кредит невеликі суми, які потрібні малим підприємствам, а

обмежені можливості в наданні поручительств не дозволяють багатьом середнім підприємствам зняти проблему нестачі заставного майна при зверненні за кредитами в банки.

У цілому стан конкурентного середовища прикордонних українсько-російських регіонів характеризується невідповідністю темпів розвитку і якості інфраструктури зростаючим потребам бізнесу; наявністю адміністративних бар'єрів; необхідністю галузевої диверсифікації та структурної оптимізації економіки регіону, що передбачає зменшення домінування обробних виробництв на користь наукомістких галузей; дефіцитом виробничих потужностей господарюючих суб'єктів, і, як наслідок, зниження їх конкурентоспроможності; потребою впровадження наукоємних технологій у виробничі процеси.

Усунення адміністративних бар'єрів, що перешкоджають здійсненню підприємницької діяльності, передбачає мінімізацію впливу суб'єктивних факторів на діяльність господарюючих суб'єктів регіонів з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Робота щодо скорочення адміністративних бар'єрів для започаткування та ведення підприємницької діяльності передбачає:

- проведення інвентаризації нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування областей на предмет виявлення обмежень, що перешкоджають розвитку конкурентного середовища в регіоні та внесення до них відповідних змін;
- аналіз законодавства на предмет виявлення обмежень, що перешкоджають розвитку конкурентного середовища в регіоні, та підготовка пропозицій щодо внесення змін до відповідних нормативно-правових актів;
- розробку заходів, що дозволять знизити тиск на підприємницьку активність господарюючих суб'єктів шляхом обмеження кількості контролюючих структур і частоти перевірочних заходів;
- взаємодію органів державної влади та місцевого самоврядування з підприємницьким співтовариством для виявлення факторів, що негативно впливають на здійснення підприємницької діяльності та розвиток конкуренції [91].

Для малих підприємців нездоланим бар'єром стає участь у державному замовленні, оскільки великим підприємствам легше гарантувати виконання більш вигідних умов.

Тому в якості заходів підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва пропонуємо реалізацію нових фінансових механізмів, таких як:

- надання поручительств у разі нестачі заставного забезпечення при зверненні за кредитними ресурсами або здійсненні лізингових угод;
- компенсацію відсоткової ставки за банківськими кредитами та здешевлення лізингових операцій;
- мікрофінансування суб'єктів малого та середнього бізнесу.

У 2010–2011 рр. сільське господарство було найбажанішим сектором для вкладення інвестицій в Україні. Найбільш популярними секторами галузі експерти називають виробництво та переробку великої рогатої худоби, виробництво та переробку молока та молочної сировини, вирощування та переробку зернових і олійних культур. Однак агропромисловий комплекс потребує значної фінансової та кредитної підтримки, зокрема державної. Банківське кредитування як механізм залучення коштів у сільське господарство стає дедалі більш обтяжливим для бізнесу. Строки кредитування, відсоткові ставки, забезпечення і врешті-решт необхідність повернення коштів банку стримують вітчизняних аграріїв від рішучих кроків щодо розвитку і розширення свого бізнесу за такі кошти. Головним питанням для сільськогосподарських компаній під час залучення коштів залишається їх вартість. В даному випадку українська система кредитування залишається занадто дорогою. Особливо з огляду на неефективність механізму компенсації державою відсотків за аграрними кредитами.

Основними чинниками, що перешкоджають розвитку конкуренції у агропромисловому комплексі, є:

- недостатньо високі темпи структурно-технологічної модернізації галузі, оновлення основних виробничих фондів і відтворення природно-екологічного потенціалу;

- несприятливі загальні умови функціонування сільського господарства у зв'язку з випереджаючим зростанням цін, насамперед на паливо, електроенергію, промислову продукцію, послуги зв'язку, у порівнянні з ростом цін на сільськогосподарську продукцію;

- незадовільний рівень розвитку ринкової інфраструктури, що утруднює доступ сільськогосподарських товаровиробників, особливо малих форм господарювання, до ринків фінансових, матеріально-технічних та інформаційних ресурсів, готової продукції;

- фінансова нестійкість галузі, обумовлена нестабільністю ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, слабким припливом приватних інвестицій, повільними темпами розвитку страхування при виробництві сільськогосподарської продукції;

- дефіцит кваліфікованих кадрів, викликаний низьким рівнем і якістю життя в сільській місцевості;

- недостатні економічні умови для альтернативної зайнятості населення, що проживає у сільській місцевості;

- недостатній рівень розвитку соціальної та інженерної інфраструктури у сільській місцевості.

Тому за умов вищесказаного пропонуємо реалізацію наступних заходів щодо розвитку конкуренції у агропромисловому комплексі:

- створення спільних умов функціонування агропромислового комплексу;

- розвиток та підтримка малих форм господарювання в сільській місцевості;

- зниження ризиків в агропромисловому комплексі;

- розвиток і використання інформаційно-консалтингової служби у прикордонних регіонах з метою надання послуг у сфері агропромислового комплексу;

- підвищення рівня розвитку соціальної інфраструктури та інженерного облаштування сільських територій;
- технічна і технологічна модернізація агропромислового комплексу;
- розширення практики прямих продажів сільськогосподарських товарів населенню, в тому числі через ринки та ярмарки «вихідного дня» в містах;
- сприяння щодо підтримки ефективних проектів щодо розвитку сільськогосподарського виробництва;
- підтримка діяльності об'єднань сільськогосподарських товаровиробників і обслуговуючих галузей, розвиток кооперації, у тому числі з метою проведення ефективного діалогу з роздрібними торговельними мережами.

Слід відзначити, що останні роки держава здійснює активні кроки щодо сприяння інвестиціям у АПК. Зокрема Міністерство аграрної політики та продовольства України планує впровадження принципово нової системи кредитування АПК, яка забезпечить залучення додаткових інвестицій у галузь. У межах системи планується створення спеціальної банківської установи, що буде займатися кредитуванням аграрного сектору, – Державний земельний іпотечно-інвестиційний банк, який надаватиме пільгові кредити сільськогосподарським компаніям за ставкою до 10% річних.

Ключовою проблемою у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності регіонів стає створення умов, що забезпечують збільшення потоку внутрішніх та зовнішніх інвестицій і підвищення ефективності їх використання. Важливість дослідження динаміки та структури світових потоків капіталу в умовах глобалізації світогосподарських відносин обумовлена тим, що інвестиційна діяльність внаслідок подвійної економічної природи виявляється, з одного боку, у формі фінансово-матеріального потоку, а з іншого – в економічній діяльності і сукупності економічних відносин, що приводять цей потік до руху і визначають його спрямованість, впливає як на нематеріально-речову основу суспільного виробництва, так і на форми її прояву в системі економічних відносин та економічної діяльності.

Слід зазначити, що можливість транскордонного інвестування економічно ефективних проектів призводить до модернізації економічної структури (на макро-, мезо- і мікрорівнях), перерозподілу і створення нової конфігурації міжнародних потоків інвестиційних ресурсів і товарів, а також формування активного конкурентного середовища на основі інвестицій та інновацій. Тому необхідний активний пошук капіталовкладень, подальше економічне і промислове зростання регіону, створення сприятливих умов для інвестиційного клімату з одночасним розвитком соціальної сфери. При цьому повинні не просто зберігатися, а посилюватися активні позиції держави за наступними напрямками:

- розширення системи державної підтримки фундаментальних і пошукових досліджень;
- збільшення форм і джерел фінансування і непрямого стимулювання наукових досліджень;
- максимальне інвестування інноваційного підприємництва.

На сучасному етапі світогосподарського розвитку для України прийнятною є така модель участі в процесах міжнародної економічної співпраці, яка надає можливість інтенсифікувати її інноваційний розвиток та сприяє включенню держави до світового господарства на основі послідовного формування високотехнологічної моделі конкурентоспроможності. Використання підприємствами інноваційних стратегій стає основним способом досягнення економічного зростання і підвищення конкурентоспроможності у всіх регіонах, оскільки саме високотехнологічна, наукоємна продукція в значній мірі визначає перспективи економічного зростання світової економіки. Отже, при розбудові напрямків транскордонного співробітництва перевага має надаватись становленню конкурентоспроможних виробництв і видів діяльності.

Слід відзначити, що під впливом інноваційних процесів відбувається прискорення структурних зрушень у всіх сферах виробництва. Вони постійно реорганізуються, утворюються нові галузі, види діяльності, підприємства, економічна орієнтація яких змінюється – від виробництва товарів до виробництва

послуг. Фірми об'єднуються, величезні організаційні структури розділяються, перебудовуються, трансформуються у більш плоскі мережеві структури. На міжнародному рівні прискорюються процеси транснаціоналізації, поглиблюється міжнародний поділ праці, формується всесвітня інноваційна сфера на базі науково-дослідної мережі, що охоплює весь світ.

Використання новітніх технологій, нових видів продуктів створює для фірм основу довгострокової конкурентної стратегії, формування і задоволення нових потреб споживачів; підсилює ринкові позиції лідерів світової економіки за рахунок комерційного використання інновацій. Виходячи з цього, зростає попит на дослідно-прикладні розробки і програми, що сприяє появі різноманітних організаційних форм, які забезпечують цілеспрямованість НДДКР стосовно конкретного ринку та інтенсивного використання результатів досліджень у виробництві.

Прикордонні території українсько-російського порубіжжя мають досить високі науково-технічні можливості, висококваліфіковані наукові та інженерні кадри, значні природні ресурси, великий потенціал внутрішнього ринку. Разом з тим науково-технічний і виробничий потенціал, що накопичений у цих регіонах і дозволяє здійснювати конкурентоспроможні інноваційні розробки, у даний час недостатньо використовується. Обсяг відвантаженої інноваційної продукції (робіт, послуг) становить лише 1,3%. Низька питома вага інноваційно-активних підприємств обумовлена станом інноваційного клімату, відсутністю обласної підтримки інноваційної діяльності, несформованістю цілісної інноваційної системи, здатної забезпечити комерціалізацію інноваційних розробок.

Основними причинами, що викликають протиріччя між існуючим науково-технічним та інноваційним потенціалом і результатами його функціонування, є:

- недостатність законодавчої та правової бази інноваційної діяльності;
- відсутність стимулів для впровадження інноваційних розробок;
- нерозвиненість інфраструктури інноваційної діяльності;

- нестача фінансових коштів у господарюючих суб'єктів для впровадження сучасних технологій, що стримує освоєння нових видів конкурентоспроможної продукції;

- низький рівень розвитку інформаційно-консультативної системи підтримки учасників інноваційного процесу.

Зазначені проблеми необхідно вирішувати шляхом реалізації відповідних заходів у межах єдиної програми, спрямованої на розвиток інноваційної діяльності.

Перехід економіки до інноваційного шляху розвитку можливий лише за умови комплексного реформування науково-технічної сфери – від фундаментальних досліджень до виробництва наукомісткої продукції та виходу на внутрішній і зовнішній ринки.

В умовах зростання вартості нових технологій, високої мобільності людських та фінансових ресурсів вирішальним елементом конкурентоспроможності стає швидкість створення і впровадження інновацій. Упровадження та розвиток інновацій – це не самоціль, а насамперед інструмент, націлений на досягнення результатів у соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів, таких як висока якість життя, екології, безпека, підвищення продуктивності та конкурентоспроможності економіки.

Розвиток і стимулювання науково-інноваційного комплексу на сьогоднішній день є одним з пріоритетних напрямів державної політики, що реалізовується прикордонними регіонами. Державна підтримка інноваційної діяльності включає в себе фінансову, майнову, інформаційну, консультаційну підтримку інноваційно-активних організацій, підтримку в області підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації їх працівників. Зазначені проблеми необхідно вирішувати програмними засобами, реалізуючи заходи по різних напрямках, але в межах єдиної програми.

Удосконалення механізмів державної підтримки та регулювання реалізації інноваційних проектів дозволить:

- здійснити перехід економіки до інноваційного шляху розвитку;

- ефективно використовувати передові виробничі технології;
- забезпечити участь малих високотехнологічних підприємств у регіональних та галузевих програмах для реалізації інноваційних проектів;
- підвищити інвестиційну привабливість підприємницької діяльності в області інноваційного підприємництва шляхом пропаганди успіхів і досвіду роботи в засобах масової інформації, формувати інноваційну культуру населення;
- підвищити ефективність виробництва та конкурентоспроможність продукції та послуг.

Сприяння розвитку інноваційної діяльності доцільно здійснювати не тільки на рівні державного управління. Значну роль у стимулюванні розвитку інноваційної діяльності можуть зіграти органи місцевого самоврядування та громадські організації.

Таким чином, слід сказати, що стратегічною метою реалізації концепції є створення рівних конкурентних умов для здійснення підприємницької діяльності та дотримання конкурентних засад усіма учасниками економічної діяльності, а також вирівнювання конкурентного середовища в прикордонних регіонах.

Блок 4. Концептуальний задум. Результатом здійснення концептуального задуму є розвиток інтенсивного сценарію, який передбачає поліпшення конкурентоспроможності виробництва, розвиток ключових секторів економіки, зростання продуктивності праці, збереження високої інвестиційної привабливості, тощо.

Стратегічним завданням розвитку прикордонних областей є досягнення для населення гідної якості життя і його постійне поліпшення на основі інноваційно орієнтованої економічної і соціальної політики, розвитку наукомістких і конкурентоспроможних виробництв з урахуванням геостратегічних пріоритетів Росії та України.

Досягнення мети може бути забезпечено за рахунок збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів. Для цього визначаються пріоритетні

стратегічні напрямки розвитку та основні завдання, що забезпечують їх реалізацію.

1. Забезпечення конкурентоспроможності економіки регіону за рахунок: стійкого інноваційного розвитку регіону на основі збалансованості розвитку економічного потенціалу, соціального благополуччя та збереження навколишнього середовища; підвищення конкурентоспроможності продукції, товарів і послуг регіональних товаровиробників на основі розвитку високих технологій і інновацій, модернізації існуючих виробництв, що забезпечують можливість інтеграції в глобальну економіку; структурної диверсифікації економіки регіону на основі інноваційного технологічного переозброєння, виділення пріоритетних секторів і сегментів спеціалізації, розвитку нових інноваційно орієнтованих виробництв; формування територіальних кластерів, що дозволяють інтенсифікувати економічне зростання і конкурентоспроможність регіону в цілому, індукувати значний приріст доданої вартості, в тому числі і за рахунок мультиплікативного ефекту; формування та розвитку моделі збалансованого просторового розвитку на основі вдосконалення системи розселення і розміщення продуктивних сил, інтенсивного розвитку агломерацій, створення нових територіальних центрів зростання та підвищення ступеня однорідності соціально-економічного розвитку районів за допомогою максимально повної реалізації їх потенціалу і переваг; підвищення стійкості економіки регіону за рахунок вдосконалення умов та стимулювання розвитку малого бізнесу та переходу його на якісно новий рівень участі у формуванні валового регіонального продукту; створення високоефективного конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі фінансової стійкості, модернізації та інтенсифікації виробництва, збереження та відтворення використовуваних та інших природних ресурсів.

2. Становлення сприятливого соціального середовища і створення умов для ефективної реалізації людського потенціалу і забезпечення якості життя населення на основі динамічного розвитку економіки регіону: випереджаюче зростання галузей економіки, що забезпечує розвиток людського потенціалу,

на основі модернізації та розвитку охорони здоров'я, освіти, підвищення доступності житла, екологічних умов життя людини; розвиток демографічного потенціалу, стимулювання підйому народжуваності, формування соціально-економічних передумов для подальшого демографічного зростання, підтримку молодих сімей та молоді; розвиток багаторівневої системи освіти за стандартами нового покоління, що відповідає вимогам інноваційної економіки, сучасним потребам суспільства, кожної людини, і вдосконалення системи цільової контрактної підготовки фахівців відповідно до потреб підприємств і організацій області для досягнення збалансованості ринку праці та освітніх послуг; поліпшення стану здоров'я населення області, формування здорового способу життя, збільшення тривалості життя на основі системних змін в організації медичної допомоги та розвитку мережі медичних закладів, оснащених найновішим обладнанням, що застосовують високотехнологічні методи лікування, а також посилення масовості фізкультури і спорту; досягнення якісних змін у рівні матеріального забезпечення і соціального самопочуття населення, формування масового середнього класу; створення гнучкого ринку праці, що забезпечує максимально повне і ефективне використання трудового потенціалу; формування єдиного культурного простору, забезпечення різноманіття і високої якості послуг культури, збереження та популяризацію культурної спадщини, зміцнення моральних цінностей населення; створення і вдосконалення правових, економічних, організаційних умов і механізмів для забезпечення гідної якості життя молодих жителів регіону; збільшення темпів зростання житлового будівництва, у тому числі індивідуального, інженерного облаштування мікрорайонів житлової забудови; соціальне облаштування сільських поселень з рівнем комфорту не нижче міського; відтворення навколишнього середовища, сприятливого для життєдіяльності людини, підвищення рівня безпеки населення.

3. Формування інституційного середовища, що індукує інноваційну активність і залучення капіталу в економіку і соціальну сферу, за рахунок: розробки та впровадження нових механізмів державного регулювання і управління

соціально-економічними процесами, системного підходу до вирішення соціально-економічних проблем програмно-цільовим методом і методом проектного управління; формування системи стратегічного управління, що дозволяє забезпечити гармонійність розвитку інститутів, спрямованої на узгодження соціальної, економічної та бюджетної політики при вирішенні системних проблем економіки; проведення інституційних реформ, що сприяють збільшенню інвестицій в людський капітал; забезпечення високої якості та доступності державних послуг, що надаються органами виконавчої влади.

В якості цільового індикатора досягнення стратегічної мети є індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), розроблений Програмою розвитку ООН, який визначає рівень досягнень країн і регіонів за трьома найважливішими показниками: очікуваної тривалості життя; рівнем освіти; ВВП (ВРП) на душу населення.

У сучасних умовах основою механізму соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів Росії та України на довгострокову перспективу можуть бути:

1. Транспортно-логістичний комплекс і транспортна інфраструктура.
2. Єврорегіони, що вже існують та перспективні.
3. Зони вільної торгівлі між прикордонними областями.

5.3 Підвищення конкурентоздатності регіональних економік

В умовах посилення взаємозалежності і взаємозв'язку економічних процесів в ієрархії конкурентоспроможності особливе місце займає конкурентоспроможність регіону. Глобалізація ставить перед регіонами проблему конкурентоспроможності як проблему збереження місцевих співтовариств, оскільки від неї залежить існування місцевих фірм, зайнятість, податки, підвищення життєвих стандартів мешканців. У зв'язку з цим зростає значення самостійності регіонів для пошуку і використання конкурентних переваг, підвищується

роль внутрішньої консолідації учасників регіону для забезпечення конкурентоспроможності.

У традиційній регіоналістиці проблемам міжрегіональної конкуренції та конкурентоспроможності регіонів присвячені праці відомих вчених, таких як: А.Г. Аганбегяна, А.Г. Гранберга, П.А. Мінакіра, Р.І. Шніппера та ін. Необхідно також відзначити роботи з економічної географії та територіальному розміщенню виробництва П.Я. Бакланова, М.К. Бандмана, М.М. Баранського, Е.І. Вайнберга, А.П. Голікова, М.М. Колосовського, І.М. Майергойза, О.Є. Лейзеровича, Б.Б. Родомана. Обширні також дослідження міжрегіональних відмінностей - С.С. Артоболевського, Н.В. Зубаревич, Б.Л. Лавровського, С. Суспіцина, Б.М. Штульберга та інших.

В умовах загострення конкуренції у зв'язку з новими економічними тенденціями конкурентоспроможність регіонів національної економіки стала розглядатися як самостійна актуальна теоретична і практична проблема регіонального розвитку в роботах А.Голікова, Р. Доманського, М. Кламота, А. Класіка, Е. Малескі, Т. Марковського, М. Портера. Для розробки методології аналізу регіональної конкурентоспроможності важливі підходи та принципи оцінки конкурентоспроможності країн, що викладаються в роботах С. Гареллі, П. Корнеліуса, М. Портера, Дж. Сакса, К. Шваба та ін.

Глобалізація обумовлює розгортання конкурентних процесів на різних рівнях світової економічної системи – мега-, макро-, мезо- і мікрорівнях; практично всі території і регіони, «закриті» раніше від конкуренції з боку товарів і послуг інших регіонів відстанню або митними бар'єрами, втягуються в конкурентні відносини. Регіон поступово стає відносно самостійним економічним суб'єктом, що вступає в конкурентні відносини, як в міжрегіональних взаємодіях, так і на світовому ринку.

Становлення регіону суб'єктом конкурентних відносин означає формування в економічній системі нових властивостей і стандартів якості цієї системи. Такою новою властивістю стає конкурентоспроможність, що відображає потребу збереження і розвитку регіону як економічного суб'єкту,

який функціонує в умовах конкуренції. Таким чином, конкурентоспроможність регіону є не тільки властивістю економічної системи, але й сама виступає системою властивостей, які дозволяють регіону ефективно вести конкуренцію для досягнення поставленої мети. В даних умовах конкурентоспроможність регіону стає одним із пріоритетних чинників його соціального і економічного розвитку.

Конкурентоспроможність регіону визначається як наявністю тих чи інших конкурентоспроможних галузей або сегментів галузі, так і здатністю регіональних органів влади створювати умови регіональним підприємствам для досягнення й утримання конкурентної переваги в певних областях. Таким чином, можна зробити висновок, що оскільки глобалізація досягла досить високого рівня розвитку, що проявляється в посиленні конкуренції на товарних ринках через стимулювання міжнародного торгового обміну внаслідок політики лібералізації торгівлі, держава повинна утримувати баланс між ступенем відкритості національної економіки та її здатністю виробляти конкурентний інноваційний продукт.

Сталий розвиток регіонів зумовлює необхідність проведення послідовної та ефективної регіональної політики, реалізація якої пов'язана з проблемою підвищення конкурентоспроможності регіону. Для регіону як суб'єкту конкурентної боротьби досягнення конкурентоспроможності означає, з одного боку, можливість підвищення ефективності розвитку, з іншого – право зайняти гідне місце і сприяти економічному зростанню в країні [87].

Ключовою проблемою в забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності регіонів стає створення умов, що забезпечують збільшення потоку внутрішніх та зовнішніх інвестицій і підвищення ефективності їх використання. Слід зазначити, що можливість транскордонного інвестування економічно ефективних проектів призводить до модернізації економічної структури (на макро-, мезо- і мікрорівнях), перерозподілу і створення нової конфігурації міжнародних потоків інвестиційних ресурсів і товарів, а також формуванню активного

конкурентного середовища на основі інвестицій та інновацій.

На думку П. Фішера, найбільш важливими факторами, що оцінюються на регіональних ринках, є:

- наявність водних ресурсів і можливостей з очищення і переробки стоків (для хімічного, текстильного і деревообробного секторів);
- забезпечення електроенергією (для виробництва сталей, алюмінію, паперу);
- наявність сировинної бази (для машинобудування, хімії, електроніки);
- інфраструктура і легкість доступу до основних ринків (для крупногабаритної продукції);
- постачання, транспорт і комунікації (деревообробка, меблі, важке машинобудування, всі високотехнологічні сектори);
- кваліфіковані робітники та інженери, а також інформація, трудові відносини і законодавство (всі сектори, особливо наукомісткі і високотехнологічні);
- дистрибутивні системи, близькість до ринків (швидкопсувні продукти, товари повсякденного попиту) [88].

Існує і безліч інших точок зору щодо факторів, що визначають привабливість території, їх класифікацію. Серед них також називають територіальну доступність, вартість робочої сили, доступність сучасної комунікаційної мережі, привабливість навколишнього середовища, а також сприятливі умови регіональної політики.

Підхід до оцінки конкурентоспроможності регіону також можна сформулювати спираючись на концепцію конкурентоспроможності країни, запропоновану М. Портером [89]. Конкурентоспроможність регіону – продуктивність використання регіональних ресурсів, в першу чергу, робочої сили і капіталу, порівняно з іншими регіонами, яка виражається величиною валового регіонального продукту (ВРП) на душу населення, а також в його динаміці [90]. Внаслідок великої складності вона може оцінюватися системою показників та індикаторів. За аналогією з методикою Всесвітнього банку

благополуччя регіону може бути оцінено за чотирма основними показниками в розрахунку на душу населення: за розміром ВРП, за величиною виробничих ресурсів (основні фонди і т.д.), за величиною природних ресурсів, за величиною людських ресурсів (рівень освіченості).

Згідно звіту про конкурентоспроможність регіонів України в 2012 році, складеного Фондом ефективного управління, Харківська область входить у трійку лідерів та займає другу позицію в національному рейтингу конкурентоспроможності (4,19 балів), цього року випередивши на одну позицію Дніпропетровську область та поступаючись лише м. Києву (рис.5.3).

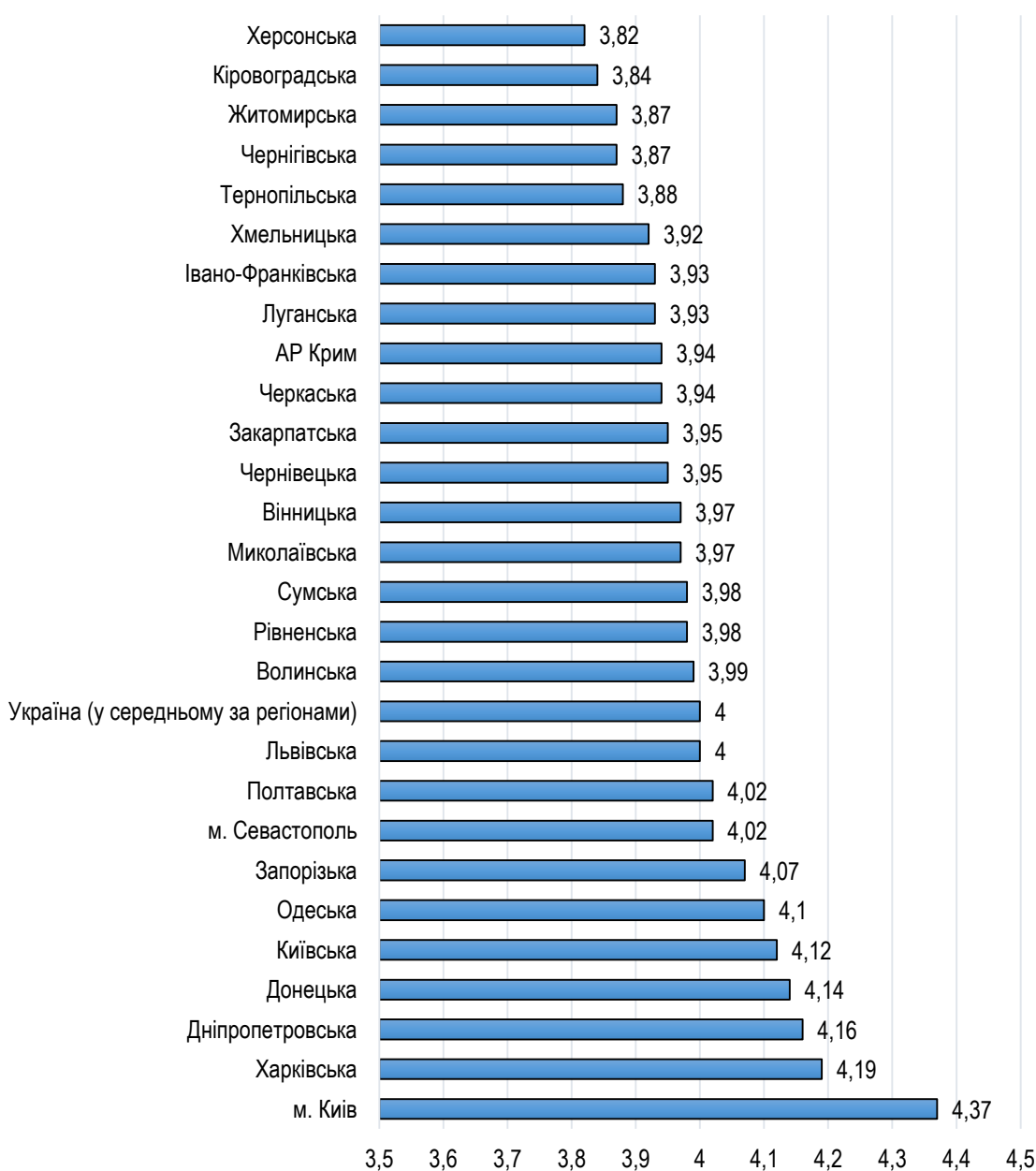

Рис. 5.3. Індекс конкурентоспроможності регіонів України у 2012 році [91]

Порівняно з минулим роком область продемонструвала підвищення рейтингу на одну позицію за третім субіндексом — фактори розвитку й інноваційного потенціалу, посівши 2-е місце. За першими двома субіндексами — базові показники і підсилювачі ефективності — область займає, як і в 2011 році, відповідно 5-е та 3-є місця (рис.5.4).

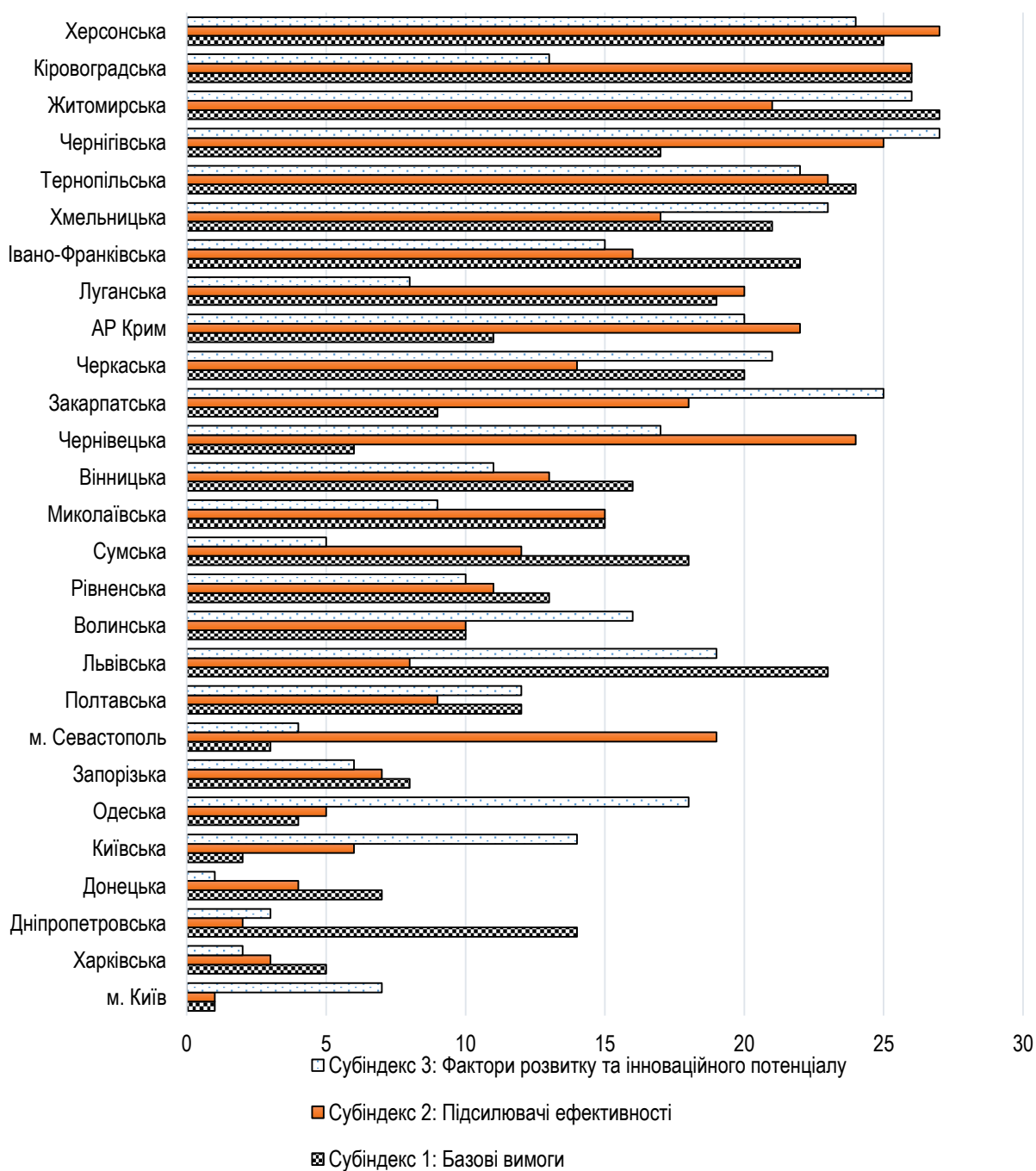

Рис. 5.4 Рейтинг регіонів за трьома субіндексами конкурентоспроможності у
2012 р. [91]

Харківська область має конкурентні переваги з інновацій, технологічної готовності, вищої освіти та професійної підготовки, рівня розвитку бізнесу й інфраструктури (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Результати регіонів України за 12 складовими конкурентоспроможності у 2012 р.

	м. Київ	Харківська	Дніпропетровська	Донецька	Київська	Одеська	Запорізька	м. Севастополь	Полтавська	Львівська	Волинська	Рівненська	Сумська	Миколаївська	Вінницька	Чернівецька	Закарпатська	Черкаська	АР Крим	Луганська	Івано-Франківська	Хмельницька	Тернопільська	Чернігівська	Житомирська	Кіровоградська	Херсонська
Індекс конкурентоспроможності регіонів України	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
БАЗОВІ ВИМОГИ	1	5	14	7	2	4	8	3	12	23	10	13	18	15	16	6	9	20	11	19	22	21	24	17	27	26	25
Складова 1: Інституції	27	25	19	13	12	26	15	22	9	24	1	4	5	18	8	2	3	17	23	20	16	7	10	11	14	6	21
Складова 2: Інфраструктура	1	3	9	5	7	2	8	4	12	17	21	20	16	10	15	18	22	14	6	13	23	26	27	11	24	25	19
Складова 3: Макроекономічне середовище	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Складова 4: Охорона здоров'я та початкова освіта	12	13	23	20	2	10	17	7	14	4	8	11	25	26	16	1	3	15	19	18	6	9	5	22	24	27	21
ПІДСИЛЮВАЧІ ЕФЕКТИВНОСТІ	1	3	2	4	6	5	7	19	9	8	10	11	12	15	13	24	18	14	22	20	16	17	23	25	21	26	27
Складова 5: Вища освіта та професійна підготовка	2	1	6	12	17	5	4	3	11	7	20	8	9	16	22	15	26	14	25	13	18	19	10	24	21	27	23
Складова 6: Ефективність ринку товарів	9	14	6	11	1	12	8	21	16	19	2	7	17	15	4	5	3	25	24	13	18	10	23	26	22	20	27
Складова 7: Ефективність ринку праці	10	16	5	17	12	24	11	25	18	23	9	2	20	19	6	4	22	8	26	21	15	3	13	1	7	14	27
Складова 8: Рівень розвитку фінансового ринку	20	9	6	2	7	23	3	10	5	11	1	4	15	24	16	8	18	17	25	19	14	13	12	21	22	26	27
Складова 9: Технологічна готовність	1	2	4	5	7	3	15	6	14	9	13	23	11	8	12	20	16	10	18	24	21	22	26	27	17	25	19
Складова 10: Розмір ринку	1	4	2	3	5	6	8	27	9	7	17	22	16	13	14	26	12	15	10	18	11	19	25	21	20	23	24
ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТА ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	7	2	3	1	14	18	6	4	12	19	16	10	5	9	11	17	25	21	20	8	15	23	22	27	26	13	24
Складова 11: Рівень розвитку бізнесу	11	3	2	1	14	16	4	12	10	23	15	7	5	20	13	21	26	17	8	6	19	18	22	27	24	9	25
Складова 12: Інновації	6	1	4	3	17	20	9	2	14	15	18	10	7	5	11	13	22	23	25	8	12	24	19	27	26	16	21

Як і у 2011 році, Харківська область програє більшості регіонів України за інституціями.

Найпроблемнішими чинниками для ведення бізнесу в регіоні залишаються податкова політика, корупція та нестабільність державної політики.

Компоненти індексу глобальної конкурентоспроможності (ІГК) Всесвітнього економічного форуму згруповані в 12 різних категорій, тобто 12 складових конкурентоспроможності, за якими нами було проведено кластерний аналіз, результати якого представлено на рис. 5.5.

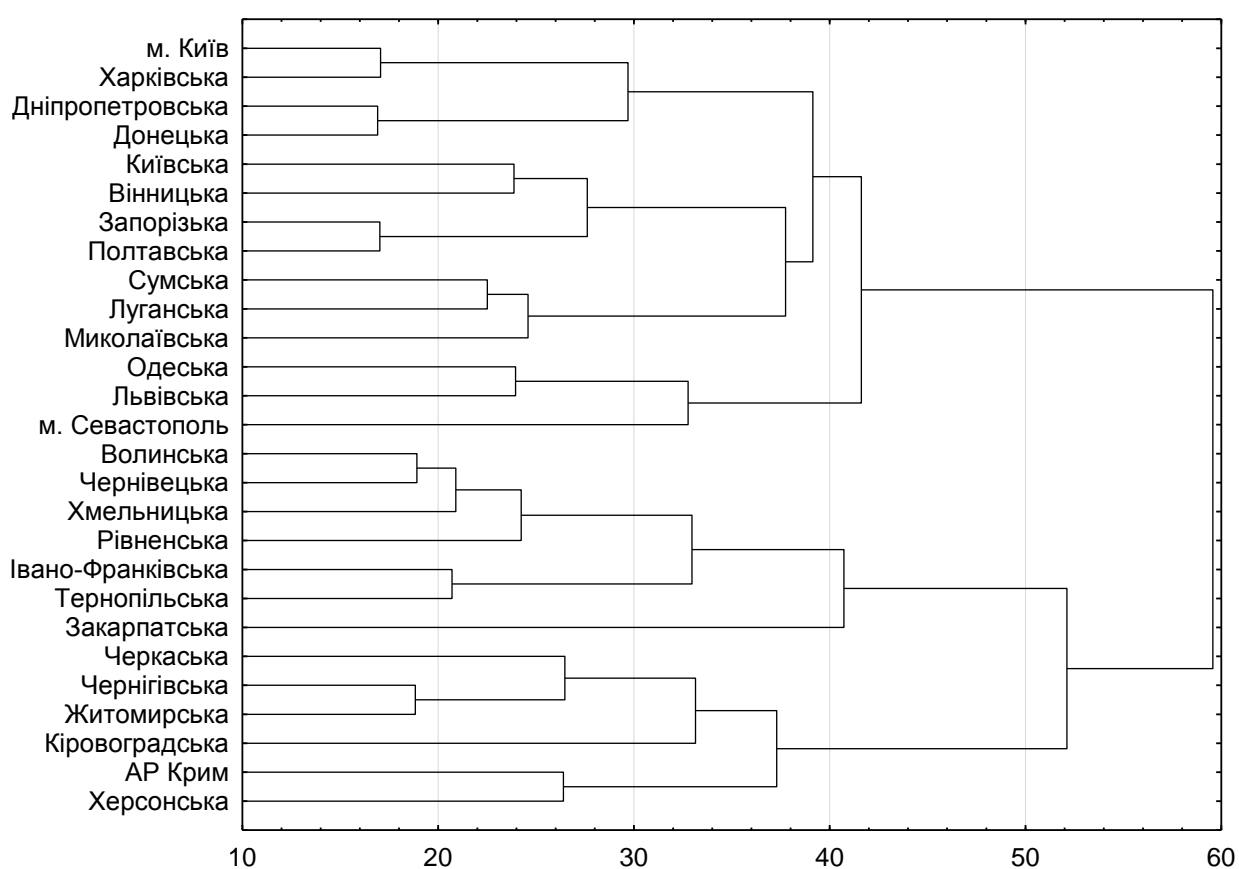

Рис. 5.5. Результати кластерного аналізу регіонів України за 12 складовими конкурентоспроможності у 2012 р.

На рівні 40 можна виділити 5 кластерів:

Кластер 1: м. Київ, **Харківська**, Дніпропетровська, **Донецька**, Київська, Вінницька, Запорізька, Полтавська, **Сумська**, Луганська, Миколаївська;

Кластер 2: Одеська, Львівська, м. Севастополь;

Кластер 3: Волинська, Чернівецька, Хмельницька, Рівненська, Івано-Франківська, Тернопільська;

Кластер 4: Закарпатська;

Кластер 5: Черкаська, Чернігівська, Житомирська, Кіровоградська, АР Крим, Херсонська.

На рис. 5.6 проілюстровано результати Харківської області за 12 складовими конкурентоспроможності у 2012 році.

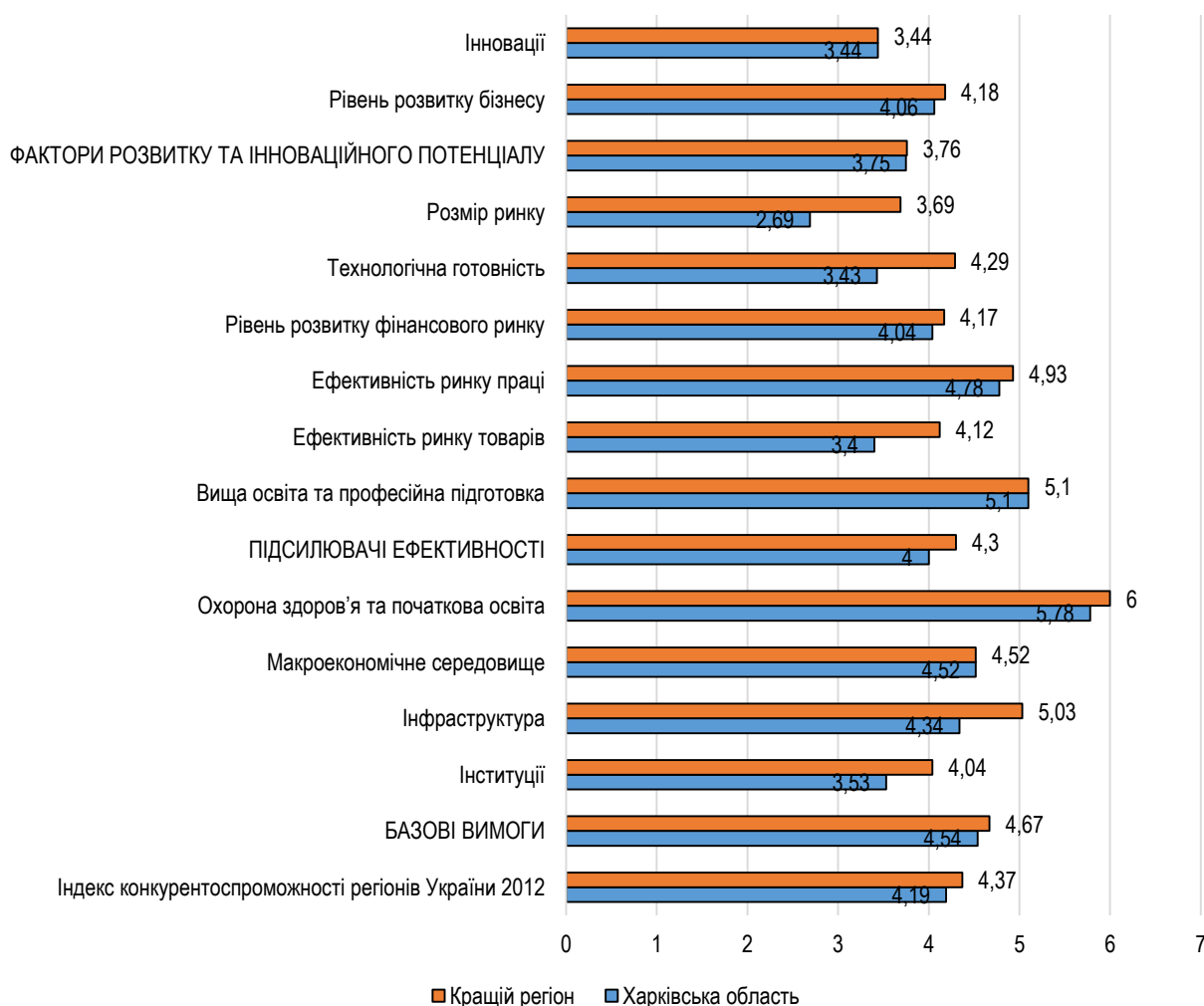

Рис.5.6. Результати Харківської області за 12 складовими конкурентоспроможності у 2012 р. [91]

Складова 1: Інституції. Суспільні установи формують базу, у рамках якої приватні підприємці, компанії й уряди взаємодіють один з одним і, таким чином, істотно впливають на конкурентоспроможності і економічне зростання. Якість інституціонального середовища впливає на те, яким способом суспільство розподіляє вигоди і несе витрати від реалізації програм розвитку й економічної політики. Крім того, вона позначається на інвестиційних рішеннях і організації виробництва. Інституціональне середовище є найбільш слабкою ланкою конкурентоспроможності не лише України в цілому. Як і раніше, найслабшим місцем економіки Харківської області є показник з рівня розвитку інституцій (25-е місце по країні, рівень 99-го місця у глобальному рейтингу). Зокрема, в області найнижчі по країні оцінки за організованою злочинністю і надійністю роботи правоохоронних органів (27-е місце). У регіона найнижчі оцінки за показниками довіри громадськості до політиків (25-е місце), високий рівень неофіційних платежів і хабарів (25-е місце), низький показник незалежності судової системи (25-е місце), поширений фаворитизм в рішеннях чиновників (25-е місце), а правова система під час вирішення суперечок і спрощування регуляторних актів визнається неефективною (23-е і 25-е місця відповідно). У міжнародному рейтингу оцінки перерахованих показників відповідають останнім місцям у списку 144 країн світу. Наприклад, оцінки щодо незалежності судової системи та ефективності правової системи відповідають 125-му місцю глобального рейтингу.

Так, для регіонів з більш високою якістю інституцій [91] характерний відносно низький рівень показника корупції, а показник ефективності уряду має кращі позиції у тих регіонах, де якість державних інституцій є вищою. Можемо зробити таке припущення: за інших рівних умов, при покращенні інституцій, у лінійній залежності поліпшуватиметься ситуація щодо вирішення проблем корупції та ефективності уряду. Це, у свою чергу, підтверджує важливість і нагальність проведення реформи інституцій. Сильні інституції — необхідна, проте недостатня умова для економічного прориву України [90].

Складова 2: Інфраструктура. Високорозвинена інфраструктура має велике значення для ефективного функціонування економіки. Вона є важливим чинником, що визначає місце розташування економічної діяльності, а також види діяльності або сектори, що мають найбільший потенціал розвитку. Добре розвинута транспортна інфраструктура знижує вплив відстаней між регіонами, і забезпечує реальну інтеграцію національного ринку і зв'язок з ринками інших країн і регіонів.

Харківська область входить до трійки лідерів в Україні за оцінкою інфраструктури, демонструючи рівень 54-го місця у світі. Найкращі результати регіон продемонстрував за якістю залізничної інфраструктури (1-е місце, рівень 11-го місця у світі) та авіаінфраструктури (3-є місце), а також з кількості абонентів мобільного зв'язку (4-е місце).

Складова 3: Макроекономічна стабільність. Компанії не можуть прийняти обґрунтовані рішення, якщо рівень цін не стабільний, фінансовий сектор не може функціонувати, якщо в державі мається гігантський дефіцит.

Складова 4: Охорона здоров'я і початкова освіта. Здоров'я й освічена робоча сила має найважливіше значення для конкурентоспроможності і продуктивності країни. Дана складова також враховує обсяг і якість початкової освіти населення. Найбільшими проблемами в охороні здоров'я залишаються високі темпи поширення захворюваності туберкульозом і ВІЛ, що придбали характер пандемії.

Складова 5: Вища освіта і професійна підготовка. Якісна вища освіта і професійна підготовка мають вирішальне значення для економік, що хочуть рухатися вперед по ланцюжку створення доданої вартості і не обмежуватися простими виробничими процесами і продукцією. Система вищої і професійної освіти є одним з найбільш сильних конкурентних переваг України. Харківська область посідає 1-е місце з вищої освіти та професійної підготовки завдяки високим показникам охоплення вищою освітою (1-е місце), доступності дослідницьких і освітніх послуг (1-е місце). Керівники бізнесу Харківської області

також високо оцінили якість шкіл менеджменту (2-е місце) і системи освіти в цілому (2-е місце).

Складова 6: Ефективність ринку товарів і послуг. Наявність ефективного ринку товарів і послуг дозволяє країнам робити необхідний асортимент товарів і послуг з урахуванням умов попиту-пропозиції. Слабка ефективність ринку товарів — поряд з нерозвиненими інститутами і нестабільним макроекономічним середовищем — одна з трьох найбільш слабких складових національної конкурентоспроможності.

Складова 7: Ефективність ринку праці. Ефективність ринку праці містить у собі рівність між жінками і чоловіками, кваліфікований менеджмент, і можливість утримувати таланти від виїзду з країни. Харківська область продемонструвала підвищення оцінок за таким показником як ефективність ринку праці (16-е місце, торік — рівень 18-го місця). І хоча в національному рейтингу регіон продовжує займати невисоку позицію, однак його оцінка відповідає високому 30-му місцю у світі. На думку керівників бізнесу, регіон отримав порівняно низькі в Україні оцінки з впливу оподаткування (23-є місце), частки жінок у робочій силі (25-е місце) і якості професійного управління (17-е місце). Водночас регіон високо оцінюють за показниками практики найму і звільнення (3-є місце), гнучкістю під час визначення заробітної плати (7-е місце). Оцінки керівників свідчать про високу привабливість регіону як місця для життя і роботи (за показником відтоку розумів область знаходиться на 5-му місці серед 27 регіонів України). Проте це стосується лише України, оскільки за своїми результатами регіон не увійшов би навіть до першої сотні країн у світовому рейтингу.

Складова 8: Розвиненість фінансового ринку. Ефективний фінансовий ринок надає можливість розміщення ресурсів, зекономлених громадянами країни або інвестованих іншими країнами на ті галузі, де ці ресурси найбільш продуктивні. Національний фінансовий сектор залишається усе ще слабо розвинутим. Стійкість банківської системи оцінюється на досить низькому рівні. Інші джерела залучення капіталу розвинуті набагато слабкіше. Для українського

ринку акцій характерні невеликі обсяги продажів, мала частка акцій емітентів, що знаходяться у вільному звертанні.

Складова 9: Оснащеність новими технологіями (технологічна готовність). У даній складовій оцінюється швидкість, з якою економіка переймає і використовує — не обов'язково розвиває — нові технології для підвищення продуктивності своїх секторів.

Необхідно відзначити, що для того, щоб країна одержувала вигоди від використання тих або інших технологій, вони не обов'язково повинні розроблятися усередині країни. Імпорт і використання вже готових першокласних світових технологій, наприклад, у такій сфері як енергозбереження, може допомогти Україні у відносно короткий термін підвищити продуктивність економіки.

Технологічна готовність Харківської області отримала високі оцінки, забезпечивши 2-е місце серед 27 регіонів України. Керівники підприємств високо оцінили доступність новітніх технологій (3-є місце), впровадження технологій на рівні компаній (8-е місце). Оцінка кількості інтернет-користувачів також демонструє досить високі результати (3-є місце). Водночас порівняно з глобальними результатами регіон абсолютно неконкурентоспроможний за доступністю новітніх технологій (рівень 124-го місця зі 144 країн світу) і припливом технологій через іноземні інвестиції (рівень 139-го місця) (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Рейтинг регіонів України з технологічної готовності у 2012 р. (5-ка лідерів)

Регіон	Технологічна готовність, місце	Технологічна готовність, значення	А. Впровадження технологій, місце	Б. Використання ІКТ, місце	Кількість підприємств, які реалізували інноваційну промпродукцію, по регіонах
м. Київ	1	4,29	1	1	98
Харківська обл.	2	3,43	5	3	83
Одеська обл.	3	3,42	17	2	41
Дніпропетровська обл.	4	3,34	3	5	41
Донецька обл.	5	3,34	2	14	58

Складова 10: Розмір ринку. Розмір ринку впливає на продуктивність, тому що великі ринки дозволяють компаніям заощаджувати на масштабі. Враховується як внутрішній, так і зовнішній ринок.

Складова 11: Рівень розвитку бізнесу. Рівень розвитку бізнесу стосується загальної якості бізнес мереж країни, а також складності операцій і стратегій окремо узятих фірм. У даній області явною конкурентною перевагою України є відносно ефективний контроль бізнесу за системою дистрибуції своєї продукції на міжнародних ринках.

Висока позиція області за рівнем розвитку бізнесу (3-є місце) пояснюється оцінками рівня розвитку маркетингу (6-е місце), виробничих процесів (10-е місце), а також кількістю і якістю місцевих постачальників (4-е і 6-е місця відповідно). Разом із тим за рівнем розвитку виробничих процесів оцінка регіону відповідає низькому 96-му місцю у глобальному рейтингу конкурентоспроможності.

За минулий рік в області майже не змінилася трійка найпроблемніших чинників для ведення бізнесу. Так, корупція опустилася на третю позицію (15%), поступившись податковій політиці (17,3%) та нестабільності державної політики (15,6%). На думку керівників бізнесу, в області не так відчутні проблеми доступу до фінансування, нерозвиненої інфраструктури, інфляції, як у середньому по Україні.

Складова 12: Інновації. У довгостроковій перспективі збільшення ефективності і підвищення рівня життя можна досягти тільки за рахунок технологічних інновацій. В Україні склалося відносно сприятливе середовище для інновацій.

Харківська область лідирує серед регіонів України за інноваціями і демонструє рівень 48-го місця у світовому рейтингу. Такий результат області зумовлений переважно високими оцінками якості науково-дослідних установ, здатності до інновацій і співпраці університетів і бізнесу в дослідженнях (усі

— 1-і місця). Область займає також сильні позиції з абсолютної кількості виданих патентів на винаходи, за цим показником вона посідає 3-є місце після Севастополя та Києва. Однак найслабшими показниками з цієї складової є бюджетні витрати на придбання високотехнологічної продукції (11-е місце з-поміж 27 регіонів України, що відповідає 118-му місцю у світовому рейтингу).

Для подолання існуючих проблем конкурентоспроможності видається доцільною реалізація заходів за такими основними напрямками, як: гармонізація стандартів якості продукції згідно зі стандартами ЄС; налагодження сучасної інфраструктури; посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції; налагодження співпраці між виробниками; збільшення технологічних нововведень, інновацій, що є основним джерелом конкурентоспроможності.

Основними напрямками підвищення конкурентоспроможності Харківського регіону, на наш погляд, повинні стати наступні:

У сфері соціально-урядового регулювання:

1. Здійснення у межах держави адміністративної та політичної реформ, які передбачають перерозподіл повноважень і функцій між органами державної влади та місцевого самоврядування, та забезпечення самостійності бюджетів на рівні регіонів, з тим щоб фінансувалися тільки цільові програми, що відповідають реаліям регіонального розвитку і враховують інтереси, цілі, пріоритети, можливості та стратегічні перспективи конкретного регіону.

2. Створення нових адміністративно-територіальних одиниць за принципами, що відповідають сучасній економічній ситуації, а не політичним особливостям; враховує соціально- і економіко-просторовий розвиток територій, природно-ресурсний потенціал, галузеву структуру і міждержавного зв'язку. Так, Харківську область, з урахуванням аспекту конвергенції, потенційно можливо об'єднати з такими областями, як Луганська, Донецька або Дніпропетровська, що забезпечить умови виникнення (за інших рівних умов) проми-

слово розвиненого, самодостатнього, конкурентоспроможного регіону з можливістю виходу на глобальні економічні ринки як в складі держави, так і відокремлено.

У сфері підвищення конкурентоспроможності окремих суб'єктів господарювання:

1. Активізація інвестиційних та інноваційних процесів в Харківській області, створення ефективного, законодавчо забезпеченої конкурентного поля (особливо в сфері розвитку НДІ і проектно-конструкторських організацій).

Підвищення інноваційної активності та інвестиційної привабливості шляхом створення галузевих кластерів міжрегіональної спеціалізації (на базі високотехнологічних галузей), умов для ринкової конкуренції, підтримки економічної і політичної стабільності в регіоні.

2. Налагодження партнерських відносин з усіма учасниками ринку, сприяння розвитку міжрегіональних взаємин, особливо з Луганською, Дніпропетровською, Донецькою, Запорізькою областями з метою придбання додаткових конкурентних переваг.

Налагодження зовнішньоекономічних зв'язків, пошук нових партнерів; здійснення цільових програм зі стимулювання розвитку галузей Харківського регіону, орієнтованих на експорт, та імпортозаміщуючих галузей.

3. Сприяння становленню малого та середнього бізнесу, залучення в область великих компаній і ТНК внаслідок розвитку інфраструктури Харківського регіону, наявності висококваліфікованої робочої сили (на базі вдосконалення однієї з найбільш великих освітніх мереж у країні).

4. Реорганізація сільського господарства, фокусування зусиль виконавчих органів на збільшення інвестиційних потоків у найбільш конкурентоспроможні напрямки; створення пільгових умов кредитування сільськогосподарських підприємств, стимулювання процесів інноваційного оновлення основних фондів і технологій.

У сфері регулювання природокористування та оптимізації галузевої структури:

1. Вирівнювання диспропорцій у соціальному розвитку центральних районів і периферії за допомогою:

- розширення спектру послуг, що державних послуг у віддалених районах;
- стимулювання процесів приватизації, реорганізації державних підприємств;
- збільшення обсягу наданих послуг шляхом стимулювання розвитку малого бізнесу;
- вдосконалення інфраструктури;
- проведення адміністративної реформи, збільшення самостійності місцевих бюджетів.

2. У сучасній ситуації домінування ринкової спеціалізації, досить актуальним буде застосування міжрегіональної спеціалізації. У цілому, це має означати відмову від політики, що зумовлює необхідність розвитку всього комплексу галузей народного господарства незалежно від наявних регіональних умов, і перехід до міжрегіонального розподілу праці та кластерної побудови регіональної структури, відсікання нежиттєздатних галузей регіонального господарства та акумуляції інвестиційних ресурсів в найбільш конкурентоспроможних.

3. Розвиток високотехнологічного та наукоємного виробництва (авіабудування та машинобудування, точне приладобудування, виробництво електротехніки), впровадження високих технологій в освіті, медицині, галузі зв'язку та телекомунікацій; технологічне оновлення паливно-енергетичного комплексу, модернізація транспортної інфраструктури; стимулювання прикордонного співробітництва, реформування житлово-комунального господарства, впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Важливе місце в підвищенні міжнародної конкурентоспроможності Харківського регіону посідає транскордонне співробітництво та створення єврорегіону «Слобожанщина».

Для Харківського регіону пріоритетними експортоорієнтованими

кластерами розвитку є енергетичне, електротехнічне, сільськогосподарське машинобудування; авіаційна промисловість; ракетно-космічний комплекс; військова техніка; дизелебудування; обладнання гірничо-видобувної та нафтогазової промисловості; фармація медичне устаткування та технології (табл. 5.6). Серед найбільш яскравих прикладів взаємовигідної співпраці харківських і російських підприємств слід виділити АТ «Харківський тракторний завод», який майже половину своєї продукції експортував до Росії. Також найбільшими експортерами є: ВАТ «ХарП»; ТОВ «Тандем плюс»; АТЗТ «Електротехмонтаж»; ТОВ «Харків Хімпром»; ЗАТ «Новий стиль».

Таблиця 5.6

**Основні експортери Харківської області
у торгівлі з Белгородською областю**

Підприємства-експортери	Товари
ВАТ «Харківський тракторний завод імені Орджонікідзе»	Сільсько-господарчі трактори
ВАТ «ХарП»	Підшипники
ТОВ «Тандем плюс»	Меблі
ЗАТ «Новий стиль»	Стільці
ВАТ «Турбоатом»	Частини турбін із сталі
ЗАТ «Термосистема»	Вузли парової турбіни
АТЗТ «Електротехмонтаж»	Фільтри технічні
ТОВ «Харків Хімпром»	Вироби з поліетилену
ВАТ «Харківське кар'єроуправління»	Трактори

Складено авторами за [84]

Найбільшими імпортерами були: ВАТ «ХарП»; ТОВ «ТД ЕФКО–Харків»; ЗАТ «Лозівський ковальсько-механічний завод»; ТОВ «Омега-автопоставка»; ПП «Продсервіс»; ПП «Орнатус»; АТ «Транзит»; ПП «Кібела» (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Основні імпортери Харківської області
у торгівлі з Белгородською областю**

Підприємства-імпортери	Товари
ВАТ «ХарП»	Прутки з легованої сталі
ТОВ «ТД ЕФКО-Харків»	Замірювач молочного жиру

ЗАТ «Лозівський ковальсько-механічний завод»	Прокат з легованої сталі
ПП «Продсервіс»	Електрообладнання
ПП «Орнатус»	Макаронні вироби
АТ «Транзит»	Частини парової турбіни
ПП «Кібела»	Електрообладнання для двигунів внутрішнього згорання
ТОВ «Омега-автопоставка»	Запчастини до автомобілей
ТОВ «Кубера Плюс»	Запчастини до автомобілей

Складено авторами за [84]

Щодо зовнішньої торгівлі Белгородської області, то тут регіональний промисловий потенціал визначає товарну структуру експорту області. Основною експортною продукцією, що забезпечується основними гірничо-металургійними підприємствами ОЕМК, Лебедінським і Стойленським комбінатами, є продукція чорної металургії, залізрудні концентрати й чорні метали.

Великими експортерами області є такі підприємства, як КМАРУДА, ТОВ «Беленергомаш», ТОВ «Завод металургійного машинобудування», ТОВ «Цитробел». У регіоні розташовується 40% запасів залізрудної сировини Росії, добувається третина руди країни, виробляються найкращі марки сталі.

Але між Харківською та Белгородською областями існують вагомі відмінності, які заважають фінансово-економічному розвитку всередині єврорегіона. Зокрема, на територіях областей-сусідів діють різні нормативно-правові бази регулювання діяльності фінансових установ, а також бар'єром є різниця у капіталі українських та російських компаній.

Для визначення умов розвитку торговельно-економічних відносин Белгородської області з Україною, важливо відзначити особливості взаємних поставок товарів між країнами в цілому. Так з Росії в Україну, в основному, експортується продукція паливно-енергетичного комплексу, машини та устаткування, продукція хімічної і целюлозно-паперової промисловості. У той же час провідними статтями в імпорті Росії є машинобудівна продукція, чорні

і кольорові метали, продовольчі товари [92]. Спеціалізацією Белгородської області є також агропромисловий комплекс. В останній час у цю сферу вкладаються крупні інвестиції, однак технічне забезпечення вимагає підтримки. Потенціал Харківської області у сфері сільськогосподарського машинобудування достатньо великий, як у виробництві, так і в науково-технічному плані. Шляхом об'єднання потенціалів двох областей можливо досягти успішної кооперації і значного зменшення витрат на виробництво, що означає зменшення цін на продукцію у рамках єврорегіону і підтримку вітчизняного виробника.

Таким чином, можна зробити висновок, що створення збалансованої системи взаємовідносин за допомогою розвитку загальної інфраструктури сприятиме не тільки розвитку економічного співробітництва, але й підвищить регіональну конкурентоспроможність.

Створення транскордонних кластерів у прикордонних районах допоможе в повній мірі реалізовувати економічний потенціал регіонів, що мають спільні кордони. Можна припустити, що за транскордонною виробничою кооперацією майбутнє економіки України. Створення транскордонних кластерів дозволить всім залученим до них учасникам розвиватися економічно більш ефективно. Організація таких транскордонних об'єднань може стати реальною основою і змістом для різних програм і проектів міжнародного співробітництва, як на регіональному, так і на державному рівні.

Таким чином, реалізація стратегії підвищення міжнародної конкурентоспроможності Харківського регіону передбачає використання запропонованого нами механізму, який має наступний вигляд (рис. 5.7):

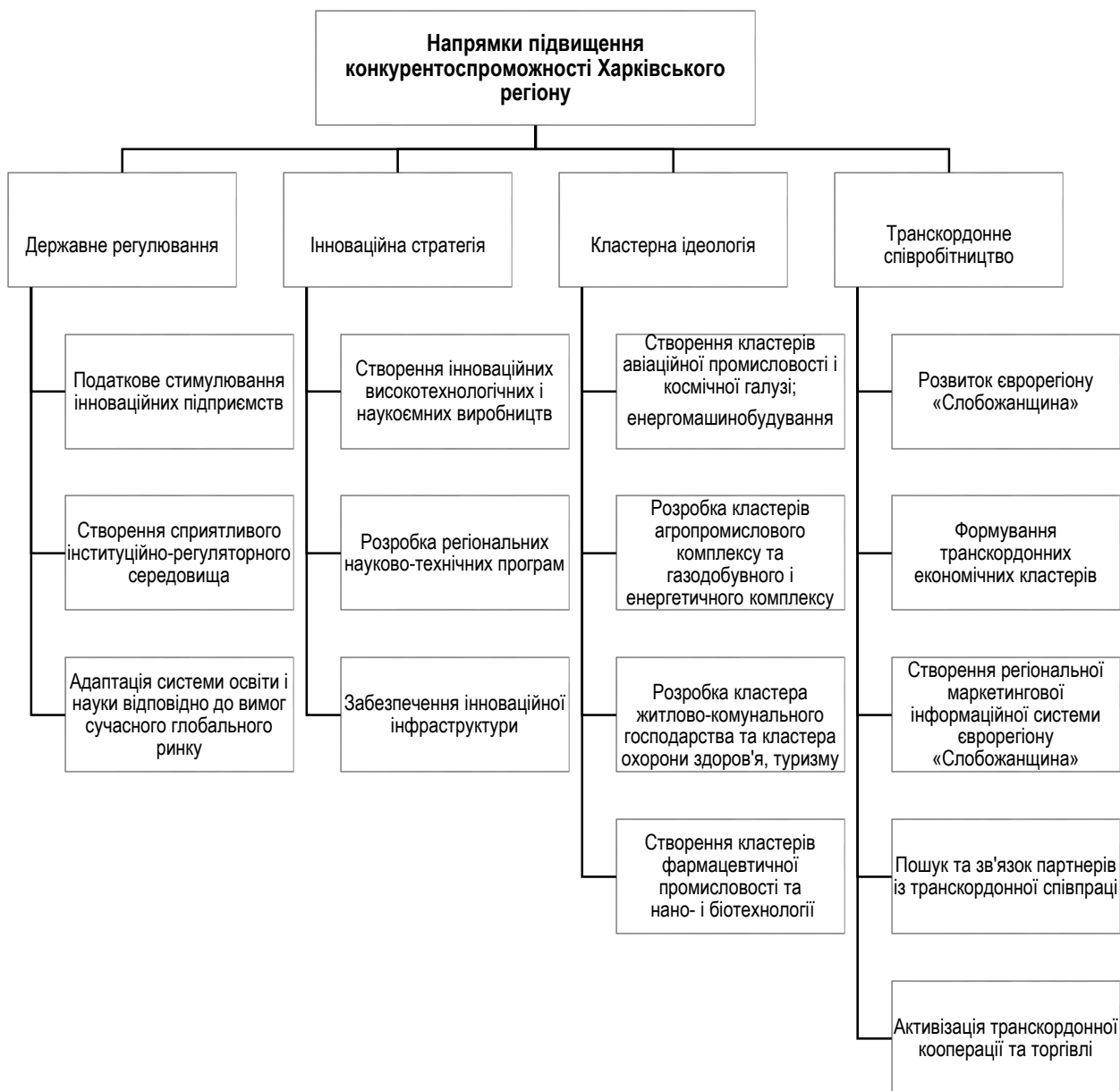

Рис. 5.7. Механізм підвищення конкурентоспроможності
Харківського регіону

Складено авторами

Всі ці заходи сприятимуть підвищенню довіри іноземних партнерів та інвесторів до Харківського регіону і таким чином стимулюватимуть підвищення міжнародної конкурентоспроможності.

До пріоритетних напрямів діяльності також слід віднести забезпечення

прискореного розвитку прикордонних регіонів за допомогою розробки і реалізації транскордонних інноваційно-інвестиційних проектів, поглиблення виробничої кооперації, створення спільних підприємств, фінансово-промислових груп і розвитку інших форм сумісного підприємництва. А також створення на суміжних територіях сучасної транспортної інфраструктури, що дозволяє істотно збільшити вантажні і пасажирські перевезення; створення єдиного інформаційного поля з використанням сучасних комунікаційних технологій. Як інструменти, здатні забезпечити прискорений розвиток прикордонних регіонів, можуть бути транскордонні агентства і фонди розвитку, діяльність яких концентрувалася б на залученні сучасного міжнародного досвіду і соціальних технологій, а також наявного в регіонах інтелектуального потенціалу наукових і вищих учбових закладів для вирішення внутрішньорегіональних і трансграничних проблем. Окрім цього, нам потрібно удосконалити законодавчо-правову базу і режим перетину держкордону жителями прикордоння, а саме: прискорити підготовку міжурядової угоди про спрощення порядку перетину російсько-українського державного кордону жителями прикордонних районів. Вельми корисним для розвитку міжрегіональної співпраці був би розгляд Міжпарламентською комісією із співпраці Федеральних зборів Російської Федерації і Верховної Ради України чинників, стримуючих зростання товарообігу і інвестиційної діяльності. Наприклад, таких, як недосконалість законодавчо-правової бази і механізму участі нерезидентів, що діє, в процесі приватизації, складність проходження вантажів через митні кордони, відсутність єдиних стандартів на продукцію.

Існуючі розбіжності в системах прикордонного і митного контролю, оподаткування, ускладненість процедур взаємної сертифікації товарів і послуг можуть бути усунені при прискореному впровадженні комунікаційно-інформаційних технологій у діяльність прикордонних і митних служб та підприємств України. Необхідно забезпечити можливість функціонування у транскордонних регіонах материнських та дочірніх компаній, які знаходяться

в межах юрисдикції різних держав.

У цілому, можна зробити висновок, що прагнення внутрішньодержавних регіонів стати більш-менш самостійними учасниками міжнародних зв'язків, що супроводжується при цьому тенденціями до федералізації або більшої федералізації внутрішньодержавного пристрою, стає цілком вираженою тенденцією сучасного політичного розвитку. Паралельно, як наслідок, відбувається процес становлення якісно нового типу суб'єктів міжнародних відносин – внутрішньодержавних регіонів, особливо прикордонних, а транскордонне співробітництво і формування єврорегіонів стає перспективою розвитку українсько-російського партнерства.

5.4 Механізми здійснення довгострокового транскордонного співробітництва та інструменти їх реалізації

Відповідно до проведеного аналізу та оцінки розвитку транскордонних регіонів Росії та України визначимо основні потреби регіонів, реалізація яких вимагає застосування таких мотиваційних інструментів, які б забезпечували сприятливі умови, необхідне фінансування для активізації транскордонного співробітництва (ТКС), а також розвиток транскордонного регіону (ТКР) як сталої системи. У зв'язку з цим пропонуємо такі інструменти мотивації активізації транскордонної співпраці регіонів:

- інструменти мотивації, використання яких передбачає усунення наявних перешкод для активізації ТКС (адміністративно-правові, економічні);
- інструменти безпосередньої мотивації (перерозподіл прибутків від ТКС, стимулювання реалізації проектів, рекламно-інформаційні, освітні).

Прикордонні регіони України, що співпрацюють з прикордонними регіонами Росії, знаходяться в нерівних умовах порівняно зі своїми партнерами. Незважаючи на те, що вони мають майже однаковий рівень соціально-економічного розвитку (розділ 2), проте низький за світовими стандартами,

а отже, всі вони є регіонами з налагодженими ще за часів існування Радянського Союзу кооперативно-виробничими зв'язками.

Активізація ТКС між такими регіонами з використанням старих звичних схем співпраці може призвести до деградації їх економіки в силу нерационального використання наявних ресурсів, завдання шкоди навколишньому середовищу шляхом використання застарілих технологій виробництва тощо.

Крім того, проведена нами діагностика показала дещо нижчий рівень розвитку українських регіонів відносно російських за багатьма показниками.

Така ситуація в перспективі активізації ТКС може призвести до негативних наслідків, пов'язаних з:

- переміщенням ресурсомістких виробництв на територію прикордонних регіонів України, що, з одного боку, може здатися привабливим для вітчизняних постачальників сировини, адже дасть їм можливість розширити її збут, та для населення загалом, оскільки збільшить попит на робочу силу в регіоні, а з іншого – це негативно відобразиться на спеціалізації регіону: замість перепрофілювання його економіки на розвиток наукомістких галузей регіон спеціалізуватиметься на виробництві ресурсномісткої продукції, що є менш конкурентоздатною на світовому ринку, і до того ж таке виробництво є шкідливим для навколишнього середовища;

- витісненням з транскордонного ринку вітчизняних підприємств через низьку конкурентоздатність їх продукції порівняно з аналогічною продукцією підприємств прикордонних регіонів, і, як наслідок, ліквідацією цілих галузей економіки прикордонних регіонів України;

- насиченням ринків прикордонних регіонів України продукцією, що виробляється в Росії, оскільки продукція вітчизняних виробників є неконкурентоздатною на ринку Росії через відмінності у стандартах та вимогах до її якості;

– впливом висококваліфікованих кадрів у розвиненіші, порівняно з прикордонними регіонами України. У прикордонних регіонах Росії в межах ТКР попит на їх працю значно вищий за оплату.

Відповідно до потенційних загроз економіці прикордонних регіонів України, що виникають у результаті здійснення ними ТКС, спираючись на теоретичні основи менеджменту та нормативно-правову базу України пропонуємо внутрішній механізм забезпечення соціально-економічного зростання транскордонного регіону, який дозволить запобігти появі перелічених вище негативних наслідків. Даний механізм передбачає взаємозв'язки та розподіл повноважень між центральними та місцевими органами державної влади, закріплюючи за останніми право здійснення діагностики стану регіону, вибору оптимальної стратегії розвитку, складання необхідної програми згідно з обраною стратегією і, відповідно, право вибору та застосування необхідних інструментів впливу (рис. 5.8).

Удосконалення механізму регулювання та підйому українсько-російського транскордонного співробітництва слід спрямувати в напрямку збільшення результативності у досягненні цілей та завдань, які покладаються на цей механізм (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Цілі та завдання українсько-російського транскордонного співробітництва

	Цілі та завдання
1.	Формування стабільного правового середовища функціонування суб'єктів між-регіонального співробітництва
2.	Створення розвинутої та функціонально-виправданої структури управління між-регіональним співробітництвом
3.	Обґрунтованість у прийнятті управлінських рішень
4.	Забезпечення достатньої фінансової бази механізму
5.	Підвищення економічної зацікавленості прикордонних регіонів у залученні до процесів міжрегіонального та транскордонного співробітництва
6.	Ефективне використання експортного потенціалу регіону

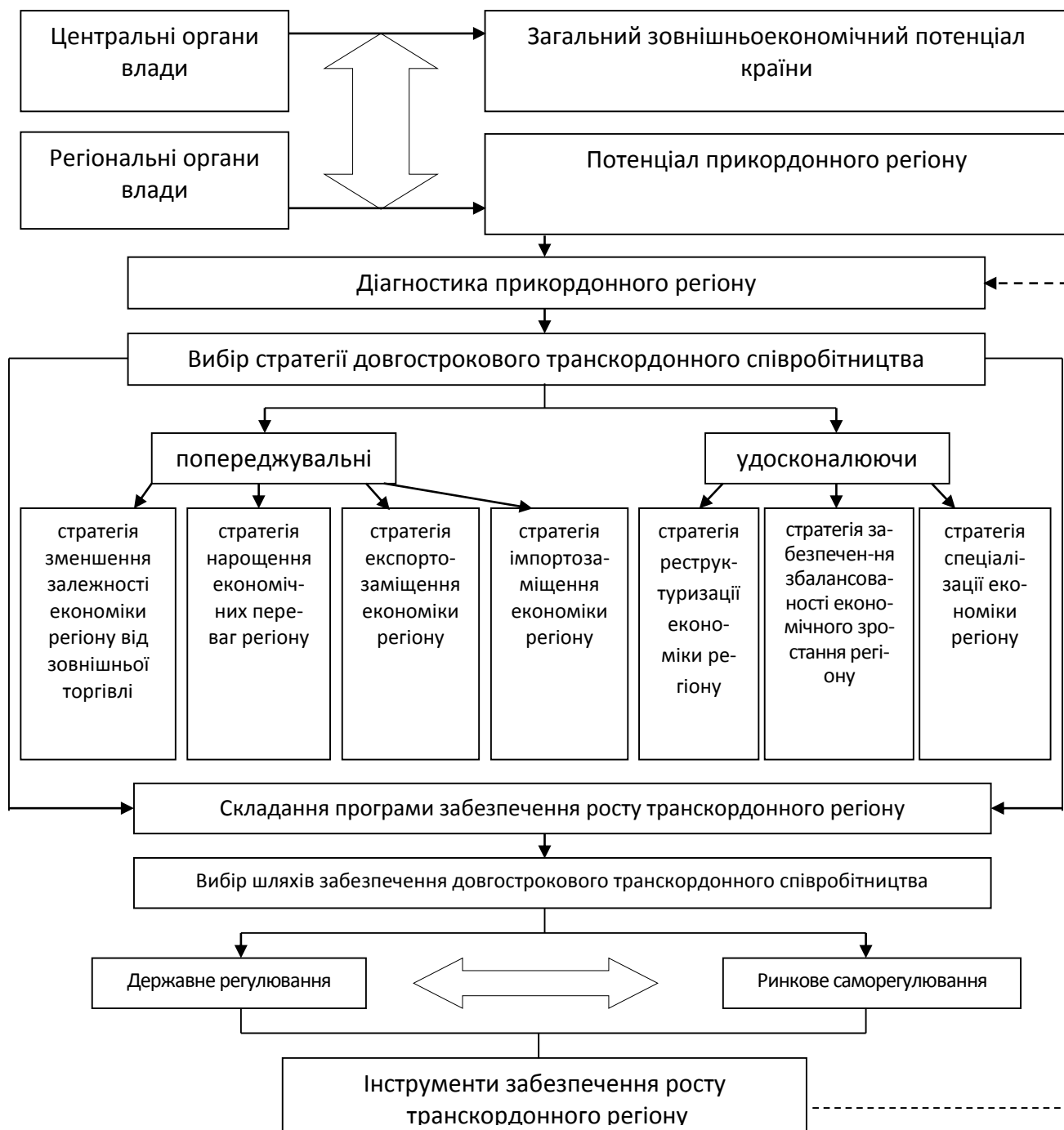

Рис. 5.8. Механізм забезпечення соціально-економічного зростання транскордонного регіону

Основними принципами фінансування міжнародного міжрегіонального співробітництва повинні вважатись:

- концентрація (концентрація фондів з метою їх найефективнішого використання);
- адиціоналізм (додаткове фінансування за рахунок місцевих джерел);

- комплементарність (взаємодоповнення) [92].

Вирішення проблеми фінансування міжнародного українсько-російського транскордонного співробітництва повинно відбуватись через використання наступних можливостей:

1. Емісія цінних паперів з державною гарантією під конкретні проекти та програми.

2. Акумуляція частини податкових відрахувань суб'єктів господарювання, які здійснюють господарську діяльність у межах транскордонного співробітництва.

3. Залучення іноземного капіталу та коштів міжнародних фінансових організацій.

4. Застосування лізингу.

Фінансування повинно ґрунтуватись обов'язково на принципі адресності.

Наступним напрямком удосконалення економічного механізму регулювання міжнародного українсько-російського транскордонного співробітництва є активізація економічного та фінансового стимулювання. Дане питання тісно пов'язане із питанням розподілу фінансових ресурсів.

У межах українсько-російського транскордонного співробітництва Східного регіону України із прикордонними регіонами Росії є три принципи реалізації спільних програм, які представлено у таблиці (табл. 5.9). Прикладами таких спільних програм можуть бути:

- розвиток транспортних коридорів, що проходять через вказані території;
- розвиток інфраструктури прикордонних територій;
- вирішення проблеми взаєморозрахунків між суб'єктами транскордонного співробітництва;
- спільні програми природокористування і охорони довкілля;
- спільні програми оптимізації використання трудових ресурсів;
- спільні програми проведення науково-дослідних робіт.

Вказані сфери транскордонного співробітництва забезпечують подвійний ефект: з одного боку, вони спрямовані на вирішення проблем міжнародного обміну товарами, послугами, технологіями, інвестиціями, людськими ресурсами, розширення «вузьких» місць міжрегіональної співпраці, а з іншого – дають змогу використовувати потенціал прикордонних регіонів.

Таблиця 5.9

Принципи реалізації спільних програм Східного регіону України із прикордонними регіонами Росії

	Принципи реалізації спільних програм
1.	Завдання спільних програм у переважній своїй більшості повинні мати індикативний характер: відхилення в той чи інший бік відповідно викликають ті чи інші економічні санкції чи заохочення через економічні важелі
2.	Учасники програм повинні визначатись на конкурсній основі (із залученням закордонних учасників)
3.	Повинна бути повна фінансова та юридична відповідальність сторін (учасників) за результати своєї діяльності, а також розподіл отриманих доходів у відповідності до внеску кожного учасника спільної програми

Пріоритетами інвестиційно-виробничої співпраці на транскордонному рівні повинні бути:

- впровадження проектів з удосконалення прикордонної і транспортної інфраструктури;
- створення дієвої регіональної інноваційної системи;
- розв'язання екологічних та соціальних проблем;
- розбудова туристичної інфраструктури;
- розвиток інвестиційних відносин у сфері малого та середнього бізнесу.

Задля ефективнішої співпраці на міжрегіональному рівні необхідно вирішити ряд першочергових завдань, серед яких вирішальними є питання фінансування роботи єврорегіонів; визначення чітких пріоритетів і економічних програм для єврорегіону і необхідність нормативно-правового врегулювання Закону України «Про транскордонне співробітництво» у частині повноважень місцевих органів влади. Серед проблем правового характеру існує нагальна

потреба перерозподілу обсягів повноважень між центральною та регіональною владою і передачі в регіони права самостійно вирішувати питання прикордонного співробітництва.

У самому виробництві необхідно розвинути наукоємні технології, поліпшити технічні характеристики вітчизняної продукції, тим самим підвищити її конкурентоспроможність. Фінансування науки, зокрема науково-технічних проектів, сприятиме активізації інноваційної діяльності підприємств, що виробляють високотехнічну продукцію.

Територія та транспортні системи України відіграють унікальну транзитну роль на традиційних торгівельно-транспортних шляхах, і, безумовно, необхідно використовувати цей потенціал у вигляді транспортної логістики як інструмент вирішення проблем з урахуванням як вітчизняного, так і світового досвіду транскордонного співробітництва.

Можливими варіантами розв'язання проблем розвитку транскордонного співробітництва можуть бути:

1. Перший варіант – стимулювання розвитку транскордонного співробітництва шляхом надання державної фінансової підтримки переважно проектам, які реалізуються в межах існуючих єврорегіонів.

2. Другий варіант (оптимальний) – створення комплексної системи розвитку транскордонного співробітництва, відповідно до якої здійснюватиметься фінансування проектів транскордонного співробітництва по всій території країни за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також із залученням інших коштів, у тому числі тих, що виділяються в межах міжнародної технічної допомоги.

Згідно з [81] розвиток транскордонного співробітництва може здійснюватись за такими пріоритетними напрямками:

- модернізація і розвиток існуючої транскордонної транспортної мережі для збільшення її пропускної спроможності;
- збільшення кількості пунктів пропуску через державний кордон з метою оптимізації переміщення товарів та людей;

- розбудова виробничої та соціальної інфраструктури регіонів, спрямована на стимулювання їх економічного розвитку і поліпшення якості життя та добробуту громадян;
- розвиток взаємодії у підприємницькій діяльності, туристичній галузі;
- розроблення і створення спільної системи захисту навколишнього природного середовища;
- заохочення транскордонного співробітництва у сфері культури, освіти, науки і соціальній сфері;
- зміцнення інституціонального співробітництва;
- активізація обміну інформацією;
- розвиток взаємодії між територіальними громадами.

У результаті виконання концепції передбачається забезпечити:

- активізацію зовнішньоекономічної діяльності регіонів, розвиток малого та середнього підприємництва, регіональних мереж транспорту та зв'язку, розбудову інфраструктури державного кордону;
- розвиток соціальної сфери, здійснення заходів із забезпечення зайнятості населення, реалізацію узгодженої політики у сфері трудових відносин, охорони праці, соціального забезпечення та соціальних гарантій;
- збереження навколишнього природного середовища та вжиття заходів, спрямованих на його відновлення, раціональне використання природних ресурсів, організацію екологічного контролю та запобігання забрудненню територій;
- зменшення територіальних диспропорцій;
- розвиток існуючих єврорегіонів та утворення нових;
- активізацію транскордонного співробітництва між територіальними громадами.

Необхідність активізації транскордонного співробітництва обумовлюється наступними чинниками:

- наявністю спільних транскордонних проблем, які необхідно вирішувати шляхом об'єднання зусиль;
- необхідністю гармонізації регіонального розвитку та економічної кооперації, підвищення конкурентоспроможності регіонів та рівня життя населення прикордонних територій в умовах глобалізаційних та інтеграційних впливів;
- необхідністю вирішення проблем розвитку транспортної, інформаційної, підприємницької інфраструктури;
- потребами розвитку туристичної сфери;
- необхідністю вирішення спільних проблем у сфері екології та охорони довкілля;
- необхідністю активізації людського капіталу регіонів, розвитку науки, освіти та культури;
- необхідністю впровадження ідей євроінтеграції та поглиблення добросусідських відносин [81].

Разом з тим у сучасних умовах необхідно забезпечити якісне оновлення економічної складової механізму регулювання транскордонного співробітництва шляхом підвищення ефективності реалізації функцій, які покладені на нього: покращення фінансового забезпечення розвитку транскордонного співробітництва, заохочення суб'єктів господарської системи регіону до участі в його організаційних та економічних формах через активізацію економічних та фінансових важелів [81].

У транскордонному співробітництві необхідно також застосовувати важелі субсидування і партнерства одночасно на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Чинниками активізації транскордонного співробітництва України з Російською Федерацією є такі:

- наявність спільних транскордонних проблем;
- необхідність гармонізованого міжнародного розвитку прикордонних територій в умовах глобалізації та інтеграції;

- необхідність розвитку транспортної, інформаційної, підприємницької інфраструктури; потреби розвитку туристичної сфери;
- спільні проблеми в сфері екології та охороні довкілля; необхідність розвитку науки, освіти, культури та ін., на основі визначення яких можна виділити напрямки розбудови політики ТКС України з РФ:
- удосконалення нормативно-правового забезпечення ТКС і його узгодження з РФ;
- створення відповідного органу для координації ТКС на державному, регіональному та мікрорівні;
- впровадження стратегічного планування та прогнозування ТКС України і РФ;
- створення спільних інституцій ТКС тощо.

Таким чином, напрями та перспективи розвитку зовнішньоекономічних відносин за участю України визначаються стратегічними напрямками розбудови транскордонного співробітництва за участю України, що, в свою чергу, вимагає розробки та реалізації Національної програми технічного переозброєння виробництва і Національної програми залучення іноземних інвестицій, для ефективної реалізації яких необхідно забезпечити виконання ряду умов:

- залучення іноземних інвестицій у проекти структурної трансформації промисловості;
- збільшення обсягів інвестиційних ресурсів у проекти технічного переозброєння виробництва;
- ефективне використання інвестиційних ресурсів;
- розвиток галузей матеріального виробництва, що визначають міжнародну конкурентоспроможність національної економіки;
- створення умов для найбільш повного використання експортних можливостей України.

Формування дворівневої політики розвитку транскордонного співробітництва України (політики держави щодо розвитку ТКС та власної політики прикордонних регіонів), яке відбувається переважно в межах єврорегіонів, має

базуватись на приведенні організаційної структури останніх до європейських норм відповідно до загальних принципів регіональної політики, органічно поєднуватись зі Стратегією економічного розвитку України на 2004–2015 рр.

Слід також відзначити, що вищезазначені заходи не завжди враховують умови розбудови транскордонного співробітництва, зокрема щодо стратегії забезпечення міжнародної конкурентоспроможності регіонів України.

Підвищення міжнародної конкурентоспроможності прикордонних регіонів має базуватись на визначенні профілю міжнародної спеціалізації України і стимулюванні розвитку відповідних галузей і виробництв ринковими методами, що одночасно дозволить окреслити пріоритетні зміни в структурі національної економіки.

У ході дослідження нами було визначено напрямки відповідного державного впливу в сфері податкової політики (адаптація структури податкових платежів, раціоналізація товарного асортименту, раціоналізація поводження на ринках ресурсів, проникнення в офшорні зони, оптимізація структури витрат виробництва), кредитно-грошової політики (адаптація інвестиційної політики, адаптація стратегії поводження на фондових ринках, адаптація інноваційної стратегії, адаптація антикризової стратегії), митної політики (адаптація структури експортно-імпортних торгових операцій, пріоритетний розвиток експортоорієнтованих і імпортозаміщуючих виробництв, використання можливостей вільних економічних зон всередині країни і за кордоном), антимонопольної політики (забезпечення відсутності в економічній діяльності ознак домінування, контроль ведення справ на основі добросовісної конкуренції, обґрунтування відповідності трансакцій економічного агента нормам антимонопольного законодавства).

Підвищення ступеня використання наявних міжнародних конкурентних переваг має здійснюватись на основі відповідного запропонованого нами механізму (рис. 5.9).

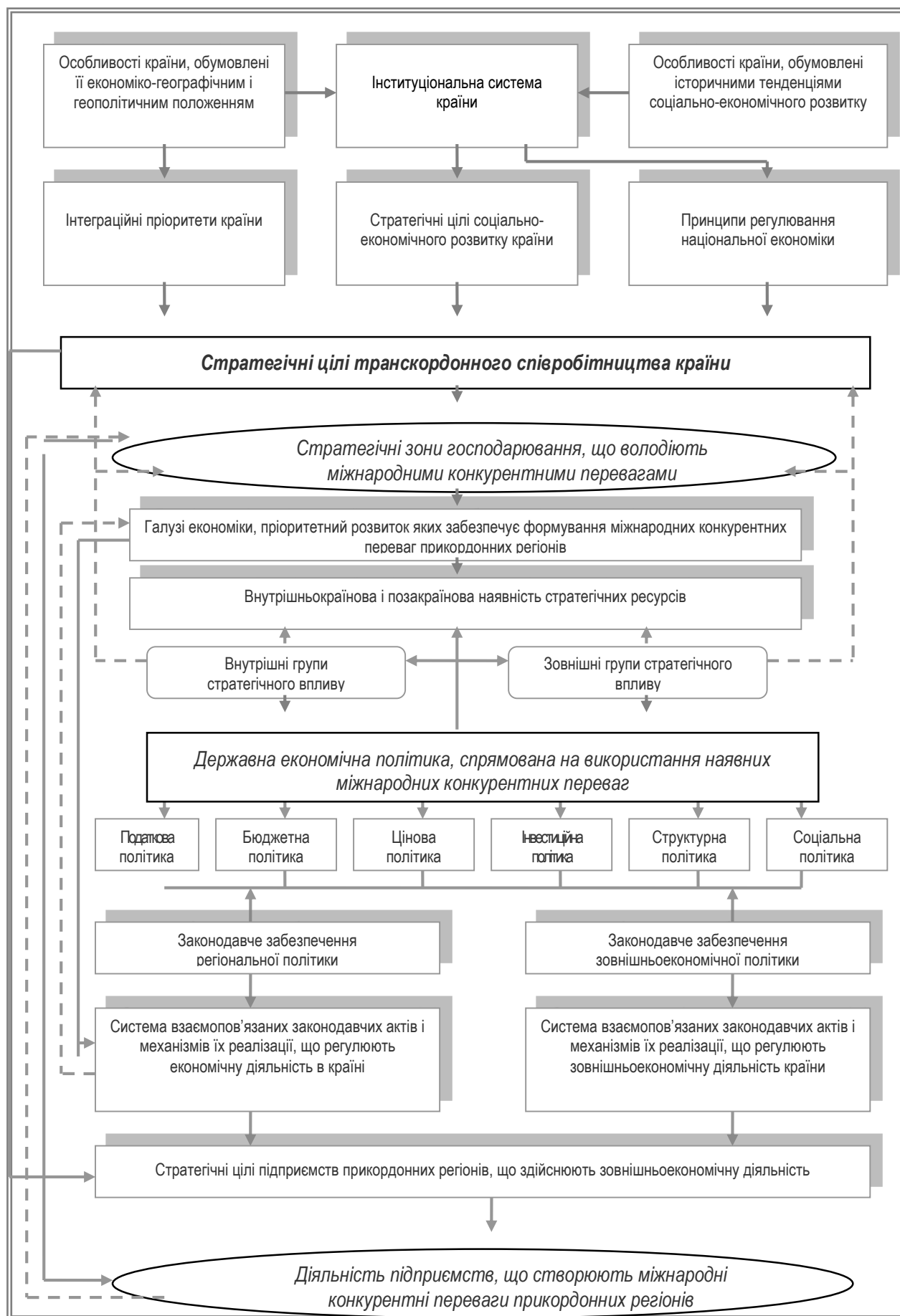

Рис.5.9. Механізм використання міжнародних конкурентних переваг прикордонних регіонів (складено авторами)

Безумовно, посилення міжнародної конкуренції призводить до застосування заходів протекціонізму. Але для України розвиток конкурентного середовища має забезпечувати оптимальне поєднання політики лібералізму та протекціонізму. Основним завданням протекціонізму в Україні повинно стати забезпечення розвитку на внутрішньому ринку добросовісної конкуренції, а не її обмеження.

За цих умов доцільно розробити диференційований підхід до застосування протекціоністських заходів, для чого необхідним є забезпечення таких умов:

- наявність конкуренції на внутрішньому ринку;
- наявність у країні науково-технічного, інтелектуального та фінансового потенціалу для розвитку національних галузей;
- обмеженість протекціонізму у часі.

В цілому для України є актуальною зміна пріоритетів у зовнішньоекономічній політиці, пов'язана із перетворенням політики просування експорту на політику його стимулювання: в Україні схвалено Програму стимулювання експорту продукції (розпорядженням КМУ від 26 жовтня 2001 р. №498-р). Політика стимулювання експорту, спрямована на створення стимулів для експорту, зближення за допомогою організаційних засобів умов діяльності на внутрішньому і зовнішньому ринках, посилює міжнародну конкуренцію в частині конкуренції експорту.

При цьому регулювання імпорту має здійснюватися за допомогою економічних методів регулювання зовнішньої торгівлі, головним з яких є митний тариф, основною функцією якого є захист національних виробників від іноземної конкуренції.

Підвищення міжнародної конкурентоспроможності прикордонних регіонів вимагає, перш за все, технічного переозброєння виробництва.

Досвід іноземного, зарубіжного і вітчизняного інвестування свідчить, що вкладання коштів у конкретні об'єкти інвестування забезпечує інфляційний захист інвестицій і за цими вкладеннями віддача капіталу є вищою, ніж за

вкладеннями у цінні папери. Будь-які витрати на створення нового чи відновлення наявного капіталу або вкладення в реальні об'єкти – це реальні інвестиції.

При цьому управління інвестиційним процесом має розглядатись як частина системи управління, яка узагальнює множину елементів, що взаємопов'язані один з одним і утворюють певну упорядкованість, цілісність, єдність. У якості центрального рівня в процесі залучення і використання іноземних і вітчизняних інвестицій слід прийняти регіональний рівень управління інвестиційним процесом.

При цьому необхідно враховувати, що управління інвестиційним процесом представляє собою складну багатофункціональну систему, якій притаманна своя специфіка розвитку. Так, для здійснення програм технічного переозброєння виробництва в період становлення інформаційної економіки і розвитку міжнародних економічних зв'язків найбільш перспективними є інвестиції у науково-технічну сферу з наступних причин:

- по-перше, наука, технології, інновації належать до міжгалузевих сфер діяльності, характеризуються широкими можливостями випереджального розвитку;
- по-друге, наука і науково-технічна діяльність є основою технологічного розвитку, прогресу і випереджального розвитку суспільства. В сучасних умовах одні й ті самі прогресивні технології і структурно-організаційні схеми швидко впроваджуються в усьому світі. Цей фактор значною мірою сприяє глобалізації суспільства і економіки [95]. У період розвитку науково-технічної думки інтеграційна функція наукових знань у міжнародному співтоваристві значно зросла [96];
- по-третє, відбуваються глобалізаційні процеси у сфері економіки, політики, інформації тощо, які обслуговує наука, маючи інтернаціональний характер [95];

– по-четверте, світові глобалізаційні процеси відбуваються на фоні глибокої диференціації праці і особливо науки. Ця закономірність є наслідком обмеженості фізичних та інтелектуальних можливостей як суб'єктів, так і об'єктів у різних видах діяльності [95].

Вищезазначене вимагає пошуку нових підходів до організації науково-технічної діяльності та її інвестиційного забезпечення. Україна обрала інноваційний шлях розвитку, і тому необхідно враховувати саме цей напрям економічної політики при розбудові стратегії транскордонного співробітництва країни, що обов'язково позначиться на стратегічному плануванні і розвитку як економіки і держави в цілому, так і науково-технічної сфери зокрема.

Розвиток співробітництва на мікрорівні у високотехнологічних галузях має здійснюватись на основі створення умов для розбудови в Україні інформаційного суспільства та на основі забезпечення участі України у міжнародних науково-технологічних і науково-освітніх програмах.

Також основними механізмами, які здатні забезпечити формування ефективних транскордонних інвестиційно-виробничих зв'язків щодо соціально-економічної політики, є міжрегіональне кооперування та міжрегіональна кооперація. Сьогодні ці механізми можуть знайти поширення у виробничому, фінансовому і бюджетному секторах національної економіки. Цілями інвестиційно-виробничої співпраці прикордонних регіонів на транскордонному рівні є: впровадження проектів з удосконалення прикордонної та транспортної інфраструктури; сприяння створенню дієвої регіональної інноваційної системи; розв'язання екологічних та соціальних проблем; розбудова туристичної інфраструктури; розвиток інвестиційних відносин у сфері малого та середнього бізнесу [97].

За сучасних умов виникає питання про необхідне вдосконалення системи фінансового забезпечення транскордонного співробітництва в Україні, це може відбуватися завдяки:

- залученню недержавних джерел формування фінансових ресурсів (коштів підприємців та населення, іноземного капіталу, коштів міжнародних фінансових організацій);
- переходу від державного фінансування до кредитування проектів та програм транскордонного співробітництва;
- дотриманню принципу адресності фінансування [98].

Таким чином, роблячи висновок, слід сказати, що в сучасних умовах необхідно забезпечити якісне оновлення економічної складової механізму регулювання співробітництва шляхом підвищення ефективності реалізації функцій, які покладені на нього: покращення фінансового забезпечення розвитку транскордонного співробітництва, заохочення суб'єктів господарської системи регіону до участі в його організаційних та економічних формах через активізацію економічних та фінансових важелів.

Економічні позиції України у відносинах з РФ в цілому визначаються її статусом транзитної країни в процесі транспортування на захід енергоносіїв. Транзитним статусом слід не спекулювати, а вибудовувати на його основі довготривалу стратегію економічних відносин, і, безумовно, необхідно використовувати торгівельно-транспортний потенціал у вигляді транспортної логістики як інструменту рішення проблем двосторонніх взаємовідносин.

До пріоритетних напрямів діяльності також слід віднести забезпечення прискореного розвитку прикордонних регіонів за допомогою розробки і реалізації транскордонних інноваційно-інвестиційних проектів, поглиблення виробничої кооперації, створення спільних підприємств, фінансово-промислових груп і розвитку інших форм спільного підприємництва. А також створення на суміжних територіях сучасної транспортної інфраструктури, що дозволяє істотно збільшити вантажні і пасажирські перевезення; створення єдиного інформаційного поля з використанням сучасних комунікаційних технологій. Існуючі розбіжності в системах прикордонного і митного контролю, оподаткування, ускладненість процедур взаємної сертифікації товарів і послуг можуть

бути усунені при прискореному впровадженні цих комунікаційно-інформаційних технологій у діяльність прикордонних і митних служб та підприємств України.

До першочергових завдань також слід віднести необхідність створення міжрегіонального позабюджетного фонду підтримки міжрегіональних проєктів, спрямованих на співробітництво територій, окремих підприємств та організацій. Виділення коштів має ґрунтуватися на незалежній експертизі, що дозволяє оцінювати доцільність проєктів, що пропонуються, та їх соціальну роль.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що з метою розбудови напрямків транскордонного співробітництва з РФ для України необхідною є диверсифікація зовнішньоекономічної діяльності, активізація розвитку сфери послуг, збільшення асортименту товарів, що експортуються, підвищення частки високотехнологічної продукції, пошук нових регіонів збуту, зниження залежності від імпортованих енергоносіїв, створення імпортозаміщуючих виробництв. Також важливе значення матиме розвиток режиму вільної торгівлі з країнами СНД.

Таким чином, перспективними напрямками розвитку транскордонної взаємодії України з Російською Федерацією визначено такі:

1) підвищення міжнародної конкурентоспроможності прикордонних регіонів та підвищення ступеня використання наявних міжнародних конкурентних переваг;

2) розвиток транскордонного співробітництва на мікрорівні у високотехнологічних галузях. При цьому розбудова міжнародної економічної взаємодії за вищезазначеними напрямками має базуватись на прогностичних оцінках варіантів розвитку міжнародної економічної діяльності країн.

Виконання концепції значно посилить транскордонне співробітництво, що сприятиме підвищенню рівня життя населення регіонів, поліпшенню ре-

зультатів зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі за рахунок досягнення позитивної динаміки прикордонної торгівлі як складової частини зовнішньої торгівлі, залученню нових інвестицій у національну економіку.

Дослідження проблем конкурентоспроможності прикордонних територій дозволяє зробити висновок про те, що використання саме переваг транскордонного співробітництва має стати основою підвищення конкурентоспроможності прикордонних регіонів, що може відбуватися на базі спільного використання сучасних досягнень науково-технічного прогресу та розвитку інноваційної економіки в умовах глобалізаційних процесів. Для держави інтенсивний розвиток інноваційної діяльності та підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробника має особливе значення, тому що воно сприяє прискоренню ринкової трансформації економіки, входженню на світові товарні ринки і створенню валютних резервів, необхідних для модернізації виробництва. Тому підвищення конкурентоспроможності регіонів та усунення диспропорцій в їх розвитку повинно стати пріоритетом державної політики для забезпечення збалансованого економічного розвитку, головною метою яких є підвищення конкурентоспроможності України та Росії.

5.4.1. Моделі просторової організації територій

Сьогодні виділяються дві основні моделі просторової організації територій – інтегрована (централізована) і мережева.

Перша модель була реалізована ще в епоху індустріалізації і пов'язана з домінуванням у регіональному господарстві великих масових промислових виробництв. Ці виробництва – основне місце зайнятості для населення регіону, головне джерело надходжень у бюджет, значущий фактор розвитку інфраструктур життєзабезпечення. Великі промислові виробництва – центри такого регіону. Для подібних виробництв була придумана спеціальна назва – «містоутворюючі підприємства».

Зрозуміло, що економічна міць інтегрованого регіону виражається в показниках промислового виробництва, а основний ресурс такої економіки – володіння виробничими фондами, їхня концентрація на території. Нерідко ці фонди належать корпораціям, штаб-квартири яких розташовуються за межами інтегрованих (централізованих) регіонів, у далеких містах, де немає такого виробничо-технологічного середовища, зате є розвинуті фінансові інфраструктури і великі фінансові ринки. Ніякою особливою конкурентоздатністю, відмінною від конкурентоздатності домінуючого виробничо-технологічного комплексу, інтегровані регіони не володіють: інвестиції приходять не в регіон, а в корпорацію, що є його центром; кадри залучає до себе не регіон, а корпорація; фінанси й інновації обертаються найчастіше за межами даного регіону; інформація, що поглинається виробничо-технологічним комплексом, формалізована і гранично спеціалізована. Самостійні стратегії розвитку інтегрованим регіонам просто не потрібні. Вони замінюються корпоративними і виробничими стратегіями корпорацій, умовно кажучи, які «створюють» регіон.

Друга модель – мережева є проекцією виробничих мереж на територію – так звані «мережі, прив'язані до місця». Вона заснована на тому, що містить у собі автономні і взаємозамінні ланки – виробничі комплекси і підприємства. Такі райони утворені безліччю соціально інтегрованих, дрібних, децентралізованих виробничих одиниць. У рамках свого регіону фірми, що спеціалізуються на виготовленні того чи іншого продукту, як правило, сконцентровані на відособленій території, що дозволяє тісно зв'язати галузь промисловості з даним регіоном. Робота виконується на основі численних угод про співробітництво і субконтрактних відносин. Власники малих фірм, як правило, надають перевагу субконтрактним відносинам перспективам експансії або інтеграції. Як приклади мережевих регіонів дослідники називають райони північної і центральної Італії, землю Баден-Вюртемберг на південно-заході Німеччини, Силіконову Долину в США.

У таких регіонах господарська влада не концентрується, а розподіляється. Економічна міць регіону визначається не обсягами виробництва, а мобілізаційним ресурсом усієї мережі, її загальним впливом на глобальні обміни. Замість твердої спеціалізації, властивої ієрархічно організованим централізованим регіонам, мережним регіонам притаманна гнучка спеціалізація, здатність до інновацій. Багато в чому ці якості мережеских регіонів базуються на міждисциплінарному обміні інформацією і здатності до мобілізації інтелектуального потенціалу (концентрації розсіяного знання), характерних для виробничих мереж. Зібрані в мережу кооперації і взаємодії підприємства (нехай і засновані на взаємній конкуренції) утворюють виробничий кластер.

Однак не можна оголосити будь-який територіально-виробничий комплекс підприємств і виробництв кластером. Цінність останнього полягає не стільки в комплексності, скільки, по-перше, у наявності внутрішнього конкурентного середовища (кластер не є вертикально-інтегрованою компанією), а по-друге, в істотній присутності кластера у глобальній економіці, у наявності в нього сильних конкурентних позицій на глобальному ринку. Звичайно, на території існує обмежена кількість кластерів, але саме вони забезпечують конкурентоздатність регіону.

Кластери в більшості випадків включають компанії, що роблять продукцію кінцевого споживання; компанії з надання послуг; постачальників спеціалізованих факторів виробництва, компонентів, машин, а також сервісних послуг; фінансові інститути; фірми в супутніх галузях. У кластери також входять фірми, що працюють у каналах збуту продукції; виробники побічних продуктів; спеціалізовані організації інфраструктури; організації, що забезпечують навчання і підготовку кадрів, проведення досліджень і надання науково-технічних послуг, інформаційне обслуговування; а також агентства, що встановлюють стандарти. Урядові агентства, що справляють істотний вплив на кластер, можуть розглядатися як його частина. І, нарешті, багато кластерів включають торгові асоціації й інші спільні структури приватного сектора, що підтриму-

ють членів кластера. Висока конкурентоздатність території на відкритому ринку тримається, у першу чергу, за рахунок позицій окремих кластерів, тоді як поза ними навіть сама розвита економіка може давати посередні результати. Не є перебільшенням твердження про те, що в сучасній економіці конкурують не окремі підприємства і галузі, а кластери.

5.4.2 «Розумний кордон»¹ як інструмент підвищення ефективності транскордонного співробітництва

Останнім часом у зв'язку з підвищенням активності українсько-російських відносин на вищому рівні актуалізувалися питання, пов'язані зі спрощенням перетинання спільного кордону громадянами України й Росії.

Зустріч президентів України і Росії в Глухові 17 вересня 2010 р., на якій обговорювалися питання прикордонного співробітництва двох країн, підтвердила актуальність і необхідність якнайшвидшого вирішення даного питання. Як відзначив у ході зустрічі Президент РФ Д. Медведєв: «...потрібні розумні правила, які дозволяють нормально перетинати кордон. Зараз же під час перетинання кордону залишається дуже багато бюрократії. Зайві вимоги, хамство, приниження... Наше завдання як президентів створити розумні правила регулювання в цій сфері» [99].

У зв'язку із цим необхідно використати досвід, напрацьований іншими країнами в питаннях прикордонного контролю.

Сучасні реалії такі, що між державами існують і підтримуються більш-менш чіткі кордони. Доки існує держава як суб'єкт міжнародного права, вона має свої кордони як невід'ємний атрибут. При цьому, як було показано в п. 3.1, державні кордони виконують ряд важливих функцій, головні з яких – бар'єрна, фільтруюча й контактна – можуть у різному ступені співвідноситися між собою залежно від прикордонної ситуації.

---

¹ «Розумний кордон» (від англ. Smart Border) – концепція побудови суміжними державами спільного управління потоками людей та товарів на кордоні в такий спосіб, щоб сприяти оптимальній реалізації фільтруючої функції кордону.

Бар'єрна функція дозволяє затримувати на кордоні об'єкти, які держава вважає негативними, а їхнє проникнення на свою територію – у край небажаним. Однак бар'єрна функція кордону, якщо вона використовується державою занадто жорстко (аж до будівництва стін й інших укріплених споруд), породжує негативні ефекти, являючись гальмом транскордонного співробітництва. У зв'язку з цим можна згадати символ «холодної війни» – Берлінську стіну. Для запобігання проникнення терористів стіни були зведені на кордонах Ізраїлю з Єгиптом і Палестинською автономією, а також Індії з Пакистаном. У 2006 році президент США Джордж Буш підписав закон, на підставі якого зведена захисна стіна на кордоні з Мексикою для боротьби з незаконною імміграцією.

Однак прикордонні бар'єри створюють прямі або непрямі перешкоди для транскордонних контактів, тобто ускладнюють контактну функцію кордону. З іншого боку, повне скасування прикордонного й митного контролю найбільшою мірою сприяє розвитку транскордонних зв'язків, однак, як правило, спричиняє їхню криміналізацію. Виникає питання: чи можлива «золота середина», що відповідає оптимальній реалізації фільтруючої функції, – мінімум ефективних бар'єрів на кордоні, які б відтинали найбільш несприятливі ефекти транскордонного потоку людей і товарів з однієї держави в іншу, таких як транскордонна злочинність, нелегальна міграція, контрабанда тощо, і водночас пропускали ту частину потоку, що користується довірою держави й необхідна для її розвитку?

Однією з відповідей на дане питання стала застосована на американсько-канадському кордоні концепція «розумного кордону». Передісторія виникнення «розумного кордону» наступна. Через історичні та природно-географічні особливості американо-канадський кордон довгий час був одним із найбільш протяжних (близько 8900 км у сухопутній частині) кордонів світу, що слабо охоронявся, проте мав найбільший обсяг взаємної торгівлі. Контроль у пунктах пропуску був спрощеним і здійснювався нечисленними підрозділами прикордонних служб тільки на в'їзді до США або Канади. Однак наприкінці

1990-х – на початку 2000-х років маршрути через американсько-канадський кордон стали активно освоювати транснаціональні злочинні угруповання, що займалися наркоторгівлею, контрабандою, нелегальною міграцією й навіть міжнародним тероризмом (зокрема ісламістські екстремісти).

Після терактів 11 вересня 2001 р. кордон з Канадою став сприйматися владою США як один з головних напрямків, по якому потенційні терористи можуть проникнути в країну. Щоб оптимизувати фільтруючу функцію кордону при одночасному посиленні безпеки, США й Канада 12 грудня 2001 р. в Оттаві домовилися про спільний контроль транскордонних потоків, підписавши Декларацію про «розумний кордон» (Smart Border Declaration). При цьому під «розумним» розумівся кордон, що сприяє вільному пасажиро- і товаропотоку, відображає найбільш широкі торговельні відносини у світі. Одночасно був затверджений чіткий план спільних дій з облаштування безпечного й «розумного» кордону (Action Plan For Creating a Secure and Smart Border).

У декларації проголошувалися наступні пріоритети: створення режиму найбільшого сприяння для мандрівників і комерційних організацій, що користуються довірою, перенесення контролю над товарами таких організацій із прикордонної зони в пункти завантаження, модернізація пунктів пропуску для боротьби із заторами на кордоні. При цьому США зажадали від Канади здійснити ряд необхідних заходів: посилити міграційну політику, утворити Агентство прикордонних служб (за американським зразком до нього ввійшли як прикордонники, так і митники), виділити на зміцнення границі суму, еквівалентну 5 млрд дол. США. Крім того, одним з пунктів декларації були передбачені координація й обмін інформацією, спрямовані на втілення в життя цілей, поставлених у плані. Важливим механізмом «розумного кордону» стала електронна програма вільної та безпечної торгівлі FAST (Free And Secure Trade), розроблена для прискорення безпечних комерційних поїздок через кордони США, Мексики й Канади, що передбачала сертифікацію імпортерів і перевізників, а також реєстрацію водіїв, які після проходження реєстрації могли перетинати кордон у спрощеному режимі по виділених смугах руху. Аналогічно

для осіб, що здійснюють поїздки між США й Канадою, була впроваджена програма NEXUS і впроваджені посвідчення постійних жителів. При цьому був розроблений загальний перелік біометричних показників для таких документів, як посвідчення постійного жителя, NEXUS та інших документів пасажирів, щоб забезпечити більший ступінь безпеки. Програма NEXUS, як і FAST, поширювалася на 11 найбільш важливих пропускних пунктів американсько-канадського кордону [100].

Оскільки Росія й Україна виявляють все більшу зацікавленість у двосторонньому співробітництві й підвищенні його ефективності, це дає реальну можливість реалізації концепції «розумного кордону» на російсько-українському прикордонні.

Однак для облаштування «розумного кордону» Росії й Україні необхідно виконати ряд умов. На наш погляд [101-102], головними умовами формування такого кордону є: 1) впровадження ефективних механізмів швидкого перетинання кордону легальними транскордонними потоками; 2) усунення корупції серед прикордонних служб. Перша умова повинна включати спільне проведення в пунктах пропуску уніфікованих прикордонних і митних процедур відповідними службами Росії й України. Це значно прискорить проходження кордону. Крім того, необхідне створення та впровадження загальної інформаційної бази про людей, транспортні засоби й вантажі, що перетинають кордон. Таким чином, інформація в базу буде вноситися одиноразово і стане доступною обом сторонам. При створенні такої бази слід застосувати новітні технології, зокрема автоматизоване внесення даних шляхом сканування електронних карт із необхідною інформацією. При цьому можна використати американсько-канадський досвід реалізації програм швидкого проходження кордону мандрівниками і перевізниками вантажів, що користуються довірою, – NEXUS і FAST [103]. Прискоренню проходження вантажів через кордон повинне сприяти створення єдиних у Росії й Україні підходів до оцінки відповідності продукції нормативним документам. В ідеалі необхідні домовленості про взаємне визнання декларацій і сертифікатів відповідності на продукцію. Що стосується

усунення корупції при проходженні кордону, то необхідне посилення відповідальності співробітників прикордонних і митних служб, контролю за їхньою діяльністю, а також прозорості прикордонних і митних формальностей (зокрема з використанням відеофіксації).

Перший крок у напрямку створення «розумного кордону» на українсько-російському прикордонні вже зроблений. Для реалізації завдань, визначених Президентами України й Росії по спрощенню прикордонних формальностей і створенню комфортних умов для перетинання українсько-російського державного кордону, з 10 по 11 листопада 2010 р. у пунктах пропуску через українсько-російський державний кордон «Гоптівка» (Україна), «Журавлівка» (Україна), «Нехотєєвка» (РФ) і пункті контролю «Харків» (Україна) проведений міжнародний тренінг зі спільної охорони кордону. За його підсумками Державною прикордонною службою України й Прикордонною службою ФСБ Росії прийнятий спільний протокол [104]. У ньому відзначено, що в ході тренінгу:

а) проведене обговорення методології спрощення прикордонних формальностей і створення комфортних умов для перетинання українсько-російського державного кордону громадянами України й Російської Федерації;

б) відбувся обмін думками щодо здійснення спільного (погодженого) контролю в пунктах пропуску через українсько-російський державний кордон;

в) обговорені питання вдосконалення нормативно-правової бази українсько-російського прикордонного співробітництва, а також внесення змін до міждержавних і міжурядових двосторонніх домовленостей, які визначають порядок перетинання українсько-російського державного кордону;

г) проведена практична апробація різних підходів відносно: здійснення спільного (погодженого) контролю в пунктах пропуску й місцях перетинання кордону через українсько-російський державний кордон, у тому числі із застосуванням технічних новацій органів прикордонного контролю Державної прикордонної служби України (пропуск громадян України й Російської Федерації за електронними картками з використанням автоматизованих робочих місць);

спільного патрулювання українсько-російського державного кордону; здійснення взаємодії й порядку спільних дій під час виникнення нестандартних ситуацій на державному кордоні і в пунктах пропуску.

Крім того, сторони домовилися:

а) у межах компетенції продовжити практичне відпрацьовування порядку спільних дій з охорони державного кордону;

б) провести консультації експертів із залученням представників інших контрольних органів двох держав з обговорення проекту угоди про спільний (погоджений) контроль на українсько-російському державному кордоні;

в) створити групу російських експертів, яким доручити підготовку пропозицій із вивчення й можливості поширення українського досвіду автоматизованого прикордонного контролю громадян України й Російської Федерації під час перетинання українсько-російського державного кордону.

Таким чином, концепція «розумного кордону», якщо вона буде реалізована на українсько-російському прикордонні, дасть можливість налагодити добросусідські стосунки між суміжними державами, уникати дублювання в прикордонному й митному контролі і, як наслідок, заощаджувати час і кошти, а також усувати непотрібні бар'єри на шляху транскордонних потоків людей, товарів і транспорту. Однак така концепція буде ефективною тільки тоді, коли існує взаємна довіра між партнерами й обидві сторони рівно зацікавлені в розвитку транскордонних зв'язків. У такому випадку вони готові йти на компроміси в процесі формування прикордонної політики, гармонізації стандартів і принципів перетинання кордону.

ВИСНОВКИ

В умовах глобалізації та регіоналізації світової економіки важливе значення набувають процеси підвищення ролі регіонів держав у вирішенні проблем покращення якості життя населення. У багатьох випадках виникає необхідність об'єднання зусиль окремих територіальних громад для реалізації транснаціональних програм, стратегій розвитку європейського континенту чи держави. Прикордонні регіони, що є периферійними у кожній державі, здатні стимулювати транснаціональний економічний розвиток і вишукувати прогресивні шляхи вирішення проблем, які виникають у зв'язку з їх розміщенням.

Проведене дослідження дає змогу зробити декілька висновків:

1. Доведено, що теоретико-методологічним підґрунтям дослідження транскордонного співробітництва є загальна теорія постіндустріального суспільства, яка інтерпретується через прикладні аспекти теорії інституціоналізму, регіоналістики та регіональної економіки, конкурентних переваг, міжнародної економіки та міжнародної інтеграції.

2. Ключовим поняттям регіональної економіки як науки, а також регіональної політики, є поняття «регіон». Запропоновано наступне визначення: *region* – це географічно цілісна територія зі спільністю природних, соціальних, економічних ознак, етнічно згуртованим складом населення, що володіє сумісними культурними, історичними і релігійними цінностями, зі схожим інституційним пристроєм і політичною інфраструктурою, що використовує свою самобутність для досягнення єдиних цілей.

3. Обґрунтування управлінських рішень та ефективної координації дій з метою визначення та подальшого вирішення спільних проблем у транскордонному регіоні потребує проведення досліджень не лише прикордонних територій, а й транскордонного регіону як специфічного територіального утворення.

4. Запропонована методологічна схема дослідження транскордонного регіону, що базується на закономірностях його формування та розвитку, а також враховує специфічні аспекти функціонування суб'єктів господарювання,

розміщених по обидві сторони кордону, а при необхідності – створення євро-регіону.

5. Одним з етапів розробки концептуально-стратегічних засад розвитку регіонів є регіональна діагностика, головною метою є своєрідна паспортизація регіону. Регіональна діагностика має покомпоненту структуру, в якій головними ланками можна вважати: діагностику демографічних та економічних показників розвитку. Діагностика виявила спільні проблеми функціонування регіонів транскордонного регіону України та Росії, але показники українського прикордоння нижче відповідних показників Росії на 20%. Значна кількість досліджуваних показників дозволила провести кластерний аналіз, який дав змогу групувати регіони прикордоння за сукупністю даних. Згідно з результатами, регіони українсько-російського прикордоння згруповано у 2 кластери, в яких було об'єднано лише регіони однієї країни, що свідчить про наявність суттєвої різниці в рівнях розвитку регіонів Росії та України.

6. Доведено, що особливу роль у транскордонному співробітництві, прискоренні процесів вирівнювання якості життя населення прикордонних територій, досягненні вільного руху товарів, людей і капіталів через кордон до повної інтегрованості простору грають кордони.

7. Проведення SWOT-аналізу російсько-українського транскордонного співробітництва дозволив структурувати наявну інформацію та визначити перспективи співробітництва. Було виявлено причини повільного розвитку транскордонного співробітництва та можливі загрози сучасного стану розвитку ТКС між Україною та Росією.

8. Прикордонне співробітництво включає не тільки розробки у економічному напрямку, прикордонної торгівлі, розробки нормативно-правової бази, а ще й спільну співпрацю у екологічному аспекті, оздоровлення навколишнього середовища, річок тощо.

9. Розробка політики транскордонного співробітництва обумовлена необхідністю розвитку регіонального конкурентного середовища, стабілізації

цін на соціально значимі товари і послуги, підвищення конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів прикордонних регіонів, забезпечення продовольчої безпеки в регіоні, попередження та усунення наслідків кризових явищ на ключових товарних ринках, підтримки верств населення, що соціально не захищені, і підвищення рівня суспільного добробуту.

10. Запропоновано механізми забезпечення росту потенціалу транскордонного регіону та підвищення його регіональної конкурентоспроможності, які дозволять запобігти появі виявлених у дослідженні негативних наслідків. Механізми передбачають взаємозв'язки та розподіл повноважень між центральними та місцевими органами державної влади, закріплюючи за останніми право здійснення діагностики стану регіону, вибору оптимальної стратегії, складання необхідної програми гідно обраної стратегії і, відповідно, право вибору та застосування необхідних інструментів впливу.

11. В сучасних умовах необхідне забезпечення якісного оновлення економічної складової механізму регулювання співробітництва шляхом підвищення ефективності реалізації функцій, які покладені на нього: покращення фінансового забезпечення розвитку транскордонного співробітництва, заохочення суб'єктів господарської системи регіону до участі в його організаційних та економічних формах через активізацію економічних та фінансових важелів.

12. З метою розбудови напрямків транскордонного співробітництва з РФ для України необхідною є диверсифікація зовнішньоекономічної діяльності, активізація розвитку сфери послуг, збільшення асортименту товарів, що експортуються, підвищення частки високотехнологічної продукції, пошук нових регіонів збуту, зниження залежності від імпортованих енергоносіїв, створення імпортозаміщуючих виробництв. Також важливе значення матиме розвиток режиму вільної торгівлі з країнами СНД. Перспективними напрямками розвитку транскордонної взаємодії України з Російською

Федерацією визначено такі:

1) підвищення міжнародної конкурентоспроможності прикордонних регіонів та підвищення ступеня використання наявних міжнародних конкурентних переваг;

2) розвиток транскордонного співробітництва на мікрорівні у високотехнологічних галузях. При цьому розбудова міжнародної економічної взаємодії за вищезазначеними напрямками має базуватись на прогностичних оцінках варіантів розвитку міжнародної економічної діяльності країн.

13. Запропонована концепція «розумного кордону» дасть можливість налагодження добросусідських стосунків між суміжними державами, уникнення дублювання в прикордонному й митному контролі і, як наслідок, заощадження часу і коштів, усунення непотрібних бар'єрів на шляху транскордонних потоків людей, товарів і транспорту. Однак така концепція буде ефективною тільки тоді, коли існує взаємна довіра між партнерами й обидві сторони рівно зацікавлені в розвитку транскордонних зв'язків.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах [Текст] / У. Изард. – М., 1966. – 660 с.
2. Сухарев А.И. Основы регионологии [Текст] / А.И. Сухарев. – Саранск, 1996. – 120 с.
3. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики [Текст] / А.Г. Гранберг. – М. : ГУ - ВШЭ, (1-е изд.) 2000, (2-е изд.) 2001, (3-е изд.) 2003.
4. Куценко В. Приграничное экономическое сотрудничество зарубежных государств: опыт для нас [Текст] / В. Куценко // Внешняя торговля. – 1998. – №1-3. – С. 41-44.
5. Гранберг А. Основы региональной экономики [Текст] / А. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2001. – 495 с.
6. Вебер А. О размещении промышленности: чистая теория штандорта [Текст] / А.О. Вебер. – Берлин, 1909.
7. Вебер А. Теория размещения промышленности [Текст] / А.О. Вебер. – М., 1926.
8. Лёш А. Географическое размещение хозяйства [Текст] : пер. с нем. / А. Леш. – М. ; Л., 1959.
9. Павлов В.І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації (теоретико-методологічні аспекти та механізми реалізації) [Текст] / В.І. Павлов. – Луцьк : Настир'я, 2000. – 580 с.
10. Айзард У. Некоторые исследования в области регионального развития и сотрудничества и некоторые вопросы региональной науки, не имеющие ответов [Текст] / У. Айзард // Региональное развитие и сотрудничество. – 1998. – № 1-2. – С.15-25.
11. Айзард У. Размещение и экономика пространства [Текст] / У. Айзард. – М., 1956.
12. Бандур С.І. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика [Текст] / С.І. Бандур, Т.А. Заяц,

- І.В. Терон. – К. : РВПС України НАН України – ТОВ «Принт-Експрес», 2002. – 250 с.
- 13.Хегерstrand Т. Диффузия инноваций как пространственный процесс [Текст] / Т. Хагерstrand. – М., 1953.
  - 14.Чумаченко Н.Г. Научно-методические основы комплексного планирования экономического и социального развития региона (область, район, город) [Текст] / Н.Г. Чумаченко, А.С. Емельянов. – К. : Наукова думка, 1980.
  - 15.Регіональна політика та механізми її реалізації [Текст] : монографія / Кол. авт.; за ред. акад. НАН України М.І. Долішнього. – К. : Наукова думка, 2003. – 503 с.
  - 16.Полтерович В.М. Технология трансплантации экономических институтов [Текст] / В.М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – 25 с.
  - 17.Kuklinski A. Globality versus locality [Text] / A. Kuklinski – Warsaw : Institute of Space Economy, 1990.
  - 18.Айзинова И.М. Непроизводственная инфраструктура регионального центра [Текст] / И.М. Айзинова, В.В. Нациорковский // Социологические исследования. – М., 1984. – № 3.
  - 19.Прозрачные границы: Безопасность и трансграничное сотрудничество в зоне новых пограничных территорий России [Текст] / А. Быков. Л. Вардомский, С. Голунов и др. – М. ; Волгоград, 2002. – 573 с.
  - 20.Офіц. сайт Парламентської асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coe.int>.
  - 21.Європейська хартія регіонального просторового планування [Текст] / Торремоліноська Хартія, 1983. – Іспанія. Рада Європи.
  - 22.Білоконь Ю.М. Місце України в планувальних концепціях організації європейського простору [Текст] / Ю.М. Білоконь // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України: зб. наук. праць.

- Вип. 5 (XLIII). В 3-х ч. / За ред. Долішного М.І. – Ч. III. – Львів : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2003. – 372 с.
23. Мікула Н.А. Розвиток комунікаційної інфраструктури в прикордонних регіонах України і Польщі [Текст] / Н.А. Мікула // Проблеми лібералізації зовнішньої торгівлі України в контексті європейської інтеграції : матер. міжн. симпозиуму. Част. 2. – К. : ІСЕМВ, 1996. – С. 5-12.
  24. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь [Текст] / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
  25. Некрасов Н.Н. Региональная экономика [Текст] / Н.Н. Некрасов. – М. : Экономика, 1975. – 317 с.
  26. Лексин В. Государство и регионы: теория и практика государственного регулирования территориального развития [Текст] / В. Лексин, А. Швецов. – М. : УРСС, 1997. – 372 с.
  27. Голиков А.П. Словник-довідник суспільно-географічних термінів [Текст] / А.П. Голиков, П.О. Черномаз, Н.А. Казакова. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2001. – 48 с.
  28. Голиков А.П. Региональная политика и экономическое развитие [Текст] : учебное пособие / А.П. Голиков, Н.А. Казакова, Ю.Г. Прав – Х : Экограф, 2009. – 240 с.
  29. Палеха Ю.М. Перспективи формування транскордонного регіону Україна-Польща [Текст] / Ю.М. Палеха, Г.П. Підгрушний // Єврорегіон Буг: проблеми і перспективи транскордонного співробітництва. – Луцьк : Волинська облдержадміністрація, 1996. – С. 16-21.
  30. Черномаз П.О. Концепція регіонального маркетингу: визначення і використання [Текст] / П.О. Черномаз // Регіон: стратегія і пріоритети. – 2001. – Т. 1. – № 1. – С. 34-41.
  31. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату [Текст] / І. Студенніков // Регіональна історія України : збірник наукових статей. – 2007. – Вип. 1. – С. 67-78.

- 32.Голиков А.П. О некоторых особенностях Харьковской области и их использовании в стратегии ее развития [Текст] / А.П. Голиков // Стратегия социально-экономического (устойчивого) развития Харьковской области до 2020 года : материалы выступлений на заседании круглого стола в ХНУ имени В.Н. Каразина 23 нояб. 2010 г. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. – С. 15-28.
- 33.Протокол № 3 к Европейской рамочной конвенции о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей [Электронный ресурс] // Официальный сайт Службы договоров Совета Европы. – Режим доступа : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=206&CM=1&DF=&CL=RUS>.
- 34.Practical Guide to Cross-border Cooperation [Text] Third Edition. / Phare / AEBR / EC. – 2000. – P. 216.
- 35.Голиков А.П. Стратегия регионального развития: европейский контекст [Текст] / А.П. Голиков, Н.А. Казакова. – Х : Экограф, 2008. – 180 с.
- 36.Черномаз П.А. Определение центра территории еврорегиона «Слобожанщина» с учетом расселения населения и транспортной инфраструктуры [Текст] / П.А. Черномаз // Регіон: стратегія і пріоритети. – 2006. – № 4. – С. 59-63.
- 37.Swot Analysis and Planning for Cross-Border Co-operation in Northern Europe [Text] / Prepared by Institute of International Sociology of Gorizia (ISIG) for the Council of Europe, 2007. – 202 p.
- 38.Німець К.А. Прикордонні соціогеосистеми: тенденції та особливості розвитку [Текст] : монографія / К.А. Німець, Г.О. Кулешова, Л.М. Німець. – Харків : Екограф, 2012. – 232 с.
- 39.Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика [Текст] : навч. посіб. / Д.М. Стеченко. – К. : Вікар, 2001. – 374 с.
40. Основи регіональної діагностики [Текст] / А.Ф. Павленко, Я.Б Олійник, А.В. Степаненко. – К. : Обрії, 2003. – 71 с.

41. Василенко В. Методология экономической диагностики регионов [Текст] / В. Василенко // Экономика Украины. – 2008. – № 9. – С. 4-17.
42. Диагностика развития регионов: структура, границы, методы [Текст]: моногр. / [Василенко В. Н., Гудзь П. В., Кратт О. А. и др.] ; под науч. ред. В. Н. Василенко. – Донецк : ЮгоВосток, 2009. – 286 с.
43. Дмитриева О.Г. Региональная экономическая диагностика [Текст] / О.Г. Дмитриева. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1992. – 127 с.
44. Зеленская С.Г. Инвестиционный потенциал: методы диагностики экономического развития региона [Текст] / С.Г. Зеленская // Инновационный вестник. – 2007. – № 2. – С. 35-37.
45. Лексин В.Н. Региональная диагностика: сущность, предмет и метод, специфика применения в современной России (вводная лекция предлагаемого учебного курса) [Текст] / В.Н. Лексин // Российский экономический журнал. – 2003. – № 9-10. – С. 64-86.
46. Регионы России: социально-экономические показатели 2010 [Текст] : статистический сборник / Федеральная служба государственной статистики (Росстат). – М., 2011. – 990 с.
47. Регіони України 2010 [Текст] : стат. довід. / Держкомстат України : За ред. О.Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2011. – 757 с.
48. Гонта О.І. Організаційно-економічні аспекти інтеграції прикордонних регіонів [Текст] : дис. на здоб. ступ. канд. екон. наук / О.І. Гонта. – Чернівці, 2000. – 210 с.
49. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку [Текст] / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К. : Ін-т екон. прогноз. ; Фенікс, 2003. – 1008 с.
50. Трансграничное украино-российское сотрудничество: формы, методы, перспективы [Текст] : монография / под общ. ред. В.И. Дубницкого, В.И. Ляшенко. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 419 с.

- 51.Яковчук О.В. Суспільно-географічний аналіз та моделювання сталого розвитку транскордонних територій (на прикладі євро регіону Слобожанщина) [Текст] / О.В. Яковчук. – Х., 2006. – 20 с.
- 52.Министерство экономического развития и торговли Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.economy.gov.ru
- 53.Колосов В.А. Геополитика и политическая география [Текст] : учебник для студентов вузов / В.А. Колосов, Н.С. Мироненко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 479 с.
- 54.Ковалевский Г.В. Проблемы и перспективы формирования региональных экономических систем [Текст] : монография / Г.В. Ковалевский ; Харьк.нац.акад.гор.хоз-ва. – Х. : ХНАГХ, 2009. – 133 с.
- 55.Туровский Р.Ф. Политическая регионалистика [Текст] : учебное пособие для вузов / Р.Ф. Туровский – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 780 с.
- 56.Багалій Д.І. Історія Слобідської України [Текст] / Д.І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с.
- 57.Книга Большому Чертежу [Текст] / под ред. К.Н. Сербиной – М. ; Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 232 с.
- 58.Черномаз П. Феномен Слобожанщины [Текст] / П. Черномаз // Европа-Центр: Междунар. общественно-политический журнал. – 2005. – № 1. – С. 32-33.
- 59.Черномаз П.А. Особенности формирования Слобожанщины как украинско-российского пограничного региона [Текст] / П.А. Черномаз // Регіон – 2009: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5-6 листопада 2009 р., м. Харків). – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 54-57.
- 60.Загоровский В.П. Белгородская черта [Текст] / В.П. Загоровский. – Воронеж, 1969 – 291 с.
- 61.История городов и сел УССР: Харьковская область [Текст]. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1976. – 724 с.

- 62.Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст] : описово-статистичні джерела. – К. : Наук. думка, 1991. – 224 с.
- 63.Загоровский В.П. Изюмская черта [Текст] / В.П Загоровский. – Воронеж, 1980. – 240 с.
- 64.Дністрянський М.С. Кордони України. Адміністративно-територіальний устрій [Текст] / М.С. Дністрянський. – Львів : Світ, 1992. – 144 с.
- 65.Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан [Текст] / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.
- 66.Заставний Ф.Д. Географія України [Текст] / Ф.Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – С. 397-398.
- 67.Офіційний сайт «АвтоТрансИнфо» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ati.su/Trace>.
- 68.Голиков А. Еврорегион «Слобожанщина» как форма трансграничного сотрудничества сопредельных областей Украины и России [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // Регион: Проблемы и перспективы. – 1997. – № 4. – С. 52-54.
- 69.Голиков А.П. Еврорегион «Слобожанщина» как отражение исторической общности сопредельных областей Украины и России [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» : наукові доповіді та повідомлення. – К.-Х. : Рідний край, 1997. – Ч. 2. – С. 307-309.
- 70.Голиков А.П. Еврорегион «Слобожанщина» и трансграничное сотрудничество Украины и России [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // Трансграничные проблемы стран СНГ / Отв. ред. В.М. Котляков. – М. : Опус, 2003. – С. 208-210.
- 71.Черномаз П.А. Задачи трансграничного сотрудничества в рамках евро-региона «Слобожанщина» в условиях экономического кризиса [Текст] / П. Черномаз // Російсько-українське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 28 березня 2009 р. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 190-194.

72. Регионы России: социально-экономические показатели 2009 [Текст] : статистический сборник / Федеральная служба государственной статистики (Росстат). – М., 2009. – 990 с.
73. Регіони України 2009 [Текст] : стат. довід. / Держкомстат України : За ред. О.Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2009. – 757 с.
74. Національний статистичний комітет Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://belstat.gov.by>
75. Державна прикордонна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pvu.gov.ua>.
76. Трансграничное украино-российское сотрудничество: формы, методы, перспективы [Текст] : монография / Под общ. ред. В.И. Дубницкого, В.И. Ляшенко. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 419 с.
77. Регіональна комплексна програма прикордонного співробітництва та соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року [Текст]. – Х. : Око, 2005. – 152 с.
78. Голиков А.П. Анализ проблем трансграничного сотрудничества России и Украины / [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // Регіон: стратегія і пріоритети : Укр. науково-практ. журнал. – Х. : Науково-дослідний інститут регіональної політики ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – № 5. – С. 15-32.
79. Черномаз П.А. Перспективные направления украинско-российского трансграничного сотрудничества в рамках еврорегиона «Слобожанщина» [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // Українсько-російське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 17 квітня 2010 р. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 49-52.
80. Черномаз П.А. К вопросу об организационной структуре еврорегиона «Слобожанщина» [Текст] / А. Голиков, П. Черномаз // Еврорегион: наука, образование, молодежная политика : материалы международного

- сборника научных трудов в рамках «Школы Межрегионального Приграничного сотрудничества» / Под ред. проф. В.П. Бабинцева. – Белгород ; Х. : Ютек, 2010. – С. 122-124.
- 81.Макогон Ю.В. Формы и направления трансграничного экономического сотрудничества [Текст] : монография / Ю.В. Макогон, В.И. Ляшенко. – Изд. 2-е, испр. и допол. – Донецк : Юго-Восток, Лтд, 2003. – 512 с.
- 82.Баженова Н. К еврорегиону «Донбасс» присоединилась Донецкая область Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/181741>.
- 83.Мікула Н.А. Транскордонне співробітництво та облаштування кордону України [Текст] / Н.А. Мікула // Економіка промисловості. – 2002. – №3. – С.44-51.
- 84.Основи сталого розвитку Харківської області до 2020 року [Текст] : монографія. – Х. : Видавничий дім «Інжек», 2010. – 512 с.
- 85.Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі [Текст] / Ю.М. Пахомов, Д.Г. Лук'яненко, Б.В. Губський. – К. : Україна, 1997. – 237 с.
- 86.Черномаз П.О. Транскордонне співробітництво Харківської області: чи має перспективу єврорегіон «Слобожанщина»? [Текст] / П.О. Черномаз // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Видавництво ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. – № 2. – Ч. II. – С. 193-197.
- 87.Бабанова К. Ориентиры конкурентоспособности ТНК [Текст] / К. Бабанова // Экономист. – 2006. – №9. – С. 63-66.
- 88.Новокшенова Л.В. Регион в детерминантах конкурентного преимущества [Текст] / Л.В. Новокшенова // Вестник экономических реформ. – 2000. – № 7. – С. 27–28.
- 89.Портер М. Конкуренция [Текст] : Пер с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 1993. – с.205.

- 90.Шеховцева Л.С. Методология разработки стратегии развития окраинного региона страны в условиях ОЭЗ [Текст] / Л.С. Шеховцева // Прогнозирование и стратегии развития Особой экономической зоны России: межвузов. сб. науч. труд./ Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – С. 20–32.
- 91.Фонд «Ефективне управління» // Звіт про конкурентоспроможність регіонів України, 2012 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.feg.org.ua/docs/FEG_report_2012_body_ua_20.11.2012.pdf.
- 92.Портал Русской Общины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// russian.org.ua](http://russian.org.ua).
- 93.Полякова Г.П. Конкурентоспособность региона и инновационная деятельность [Текст] / Г.П. Полякова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2010. – № 3 (2). – С. 56–66.
- 94.Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» від 25 травня 2001 року № 341/2001 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22, ст. 20.
- 95.Глобалізація і безпека розвитку [Текст] / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
- 96.Градов А.П. Национальная экономика [Текст] / А.П. Градов. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 240 с.
- 97.Пазуха М.Д. Зовнішньоекономічна діяльність [Текст] / М.Д. Пазуха. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 230 с.
- 98.Декларация «О сотрудничестве между приграничными областями Российской Федерации и Украины» от 24.04.2010 г.
- 99.Янукович и Медведев обсудили, как оптимизировать пересечение украино-российской границы // Информационное агентство REGNUM [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.regnum.ru/news/polit/1326610.html.

100. Голунов С. Пограничная безопасность: зарубежный опыт. Модели взаимоотношений сопредельных государств [Текст] / С. Голунов // Космополис. – 2008. – № 2. – С. 115-129.
101. Черномаз П.А. «Умная граница»: суть и необходимость применения на украинско-российском пограничье [Текст] / П.А. Черномаз // Україна в системі світових економічних процесів : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 16-17 грудня 2010 р. – Х. : МСУ, 2010. – С. 209-216.
102. Черномаз П.А. Построение «умной границы» между Россией и Украиной как механизм повышения эффективности ее пересечения [Текст] / П.А. Черномаз // Современные проблемы социально-экономического развития России : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Белгород, 15 марта 2011 г.: в 2 т. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2011. – Т. 1. – С. 148-151.
103. Trusted Traveler Programs // U.S. Customs and Border Protection. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cbp.gov/xp/cgov/travel/trusted_traveler/.
104. Протокол між Державною прикордонною службою України та Прикордонною службою ФСБ РФ за результатами міжнародного тренінгу по спрощенню прикордонних формальностей на українсько-російському державному кордоні // Харківська обласна державна адміністрація : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/ru/document/view/id/2686>.